

LÄNSSTYRELSEN I SÖDERMANLAND, RAPPORT

Kulturell mångfald i Södermanland

Del 2

Red. Agneta Åkerlund

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Länsstyrelsen Södermanlands län

611 86 NYKÖPING

Tel. 0155-26 40 00

Fax 0155-26 46 16

www.d.lst.se

e-post: lansstyrelsen@d.lst.se

© 2004 Länsstyrelsen i Södermanlands län

ISBN 91-88044-15-7

Kart- och ritmaterial Författaren, om ingenting annat anges

Layout Åsa Å Östlund, Jenny Franke Wikberg och Soili Franzén, Riksantikvarieämbetet UV Mitt

Omslagsbilder är ett urval av inlagans illustrationer

Tryck Birger Gustafsson Digital AB, Stockholm 2004

Innehåll

Förord 5

Agneta Åkerlund, Länsstyrelsen i Södermanlands län

Arkeologi här och nu 8

Kristina Jennbert, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet

Kulturell mångfald nu och då 14

Kerstin Cassel, Arkeologi, Södertörns högskola

Hyndevadsfallet och den kulturella mångfalden. Om depositioner i strömmande vatten i Södermanland 18

Torun Zachrisson, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

Synliga och osynliga gränser. Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder–förromersk järnålder i Södermanland 34

Björn Feldt, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

Kultur och keramik i Södermanland under äldre järnålder 44

Thomas Eriksson, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet

Kulturell mångfald i Södermanland under folkvandrings- och vendeltid? 53

Svante Fischer, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet

Svedbalke, Häre och Harmsorge. Om namngivning i Södermanland under vikingatiden. 60

Magnus Källström, Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet

Vikingatida myntfynd och kulturell mångfald i Södermanland 68

Frédéric Elfver, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

Klosterliv i medeltidens Södermanland 74

Elisabeth Regner, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

Den glömda staden – reflexioner kring den medeltida staden Trosas uppkomst och försvinnande 81

Bertil Ohlberger, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

När tyskt blev svenskt, två exempel från 1200- och 1300-talen 89

Magnus Josephson, Sörmlands museum

Intryck av ett materiellt uttryck 94

Lena Beronius Jörpeland, Riksantikvarieämbetet UV Mitt

Hamnskär och Högskär. Inte bara utskärsfiske? 101

Peter Norman, Riksantikvarieämbetet Kunskapsavdelningen

Petter Kellers glashytta på gården St. Glashyttan. Etablering av kontinental renässans i vasatidens inhemska produktion och konsumtion i Sörmland 106

Lars G Henricson, Stockholm

De meningsbärande soporna – om kultulager och deras källvärde, exempel från kvarteret Biografen, Nyköping 116

Carolina Andersson, Riksantikvarieämbetet UV Mitt

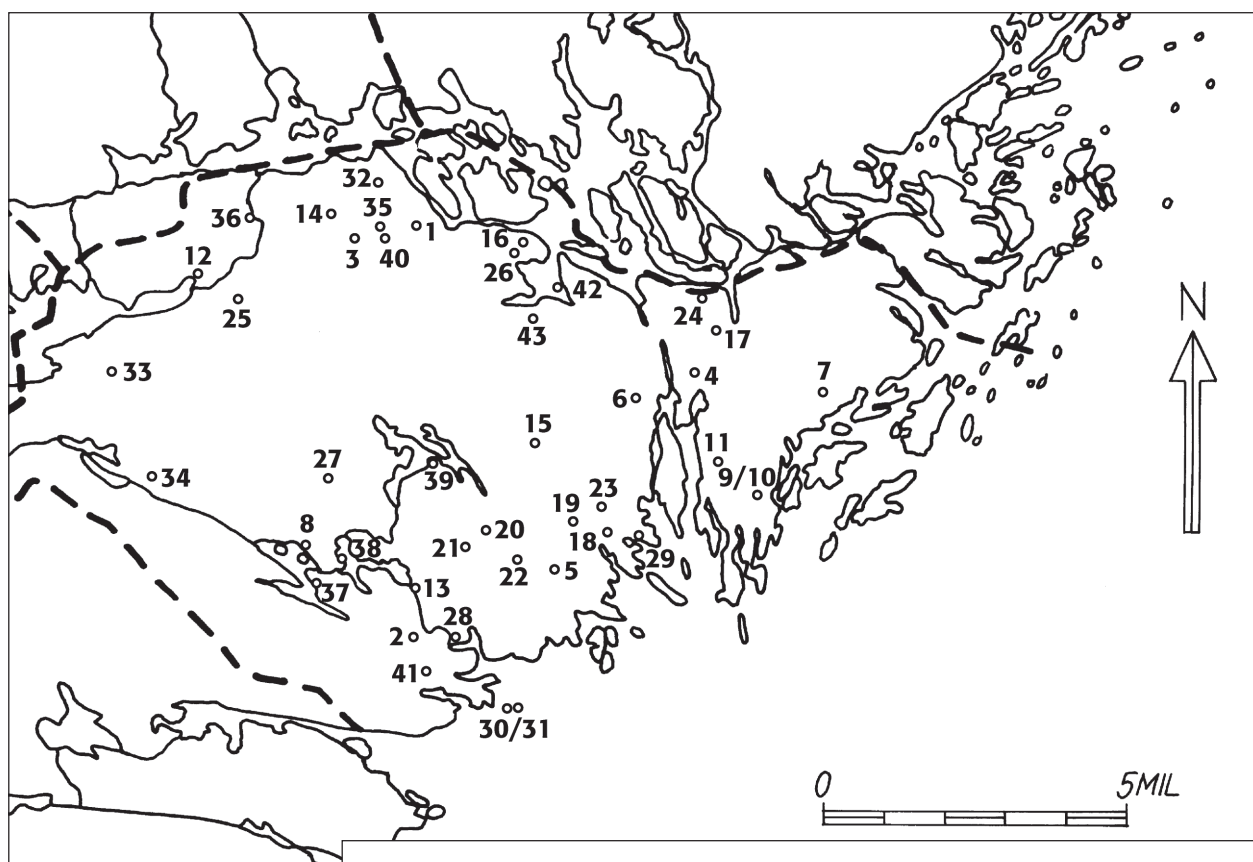
En flygande holländare i Oxelösund 123

Johan Rönnby, Arkeologi, Södertörns högskola

Program 131

Abstracts 133

Deltagarförteckning 135

Platser i Södermanland med lämningar från järnålder, medeltid och historisk tid vilka nämns i texterna (med hänvisning till författarens namn inom parentes).

1. Lunda, Strängnäs sn (Jennbert, Beronius)	23. Husby, Vagnhärad sn (Fischer)
2. Skavsta, Nicolai sn (Eriksson, Elfver)	24. Hundhamra, Botkyrka sn (Fischer)
3. Snyttberga, Härads sn (Eriksson)	25. Kolunda, Stenkvista sn (Källström)
4. Uppinge, Grödinge sn (Eriksson)	26. Harby, Toresunds sn (Källström)
5. Rogsta hage, Tystberga sn (Eriksson)	27. Remmeröd, Sködinge sn (Källström)
6. Gerstaberget, Ytterjärna sn (Eriksson)	28. Nyköping (Andersson)
7. Åby, Västerhaninge sn (Eriksson)	29. Trosa (Ohlberger, Elfver)
8. Baldersborg, Halla sn (Eriksson)	30. Högsjär, Oxelösunds sn (Rönny, Norman)
9. Älby, Ösmo sn (Eriksson)	31. Hamnskär, Oxelösunds sn (Norman)
10. Nibble, Ösmo sn (Eriksson)	32. Fogdö/Vårfruberga kloster,
Vårfruberga sn (Regner)
11. Torp, Sorunda sn (Eriksson)	33. Julita kloster, Julita sn (Regner)
12. Hyndevad, Gillberga sn (Zachrisson)	34. Duveholm, Katrineholm (Elfver)
13. Täckhammars bro, Bärbo socken
(Zachrisson)	35. Näsby, Taxinge sn (Elfver)
14. Vrå, Kjula sn (Fischer)	36. Kvarngärdet, Eskilstuna (Elfver)
15. Vackerby, Frustuna sn (Fischer)	37. Eggardsnäs, Halla sn (Josephson)
16. Kviksta, Toresund sn (Fischer)	38. Tärnö, Husby-Öppunda sn (Josephson)
17. Tuna, Botkyrka sn (Fischer)	39. Tova, Ripsa sn (Josephson)
18. Tuna, Västerljung sn (Fischer, Ohlberger)	40. Kumla Ättebacke, Härads sn (Henricson)
19. Sille, Västerljung sn (Fischer)	41. Stora Glashyttan, Bergshammar sn
(Henricson)
20. Landshammar, Spelvik sn (Fischer)	42. Älgö, Ytterenhörna sn (Henricson)
21. Uppsa kulle, Runtuna sn (Fischer)	43. Kopparhaga, Taxinge sn (Henricson)
22. Hopen, Bogsta sn (Fischer)	

Förord

I den här rapporten publiceras presentationer i artikelform från det andra av två arkeologiska seminarier om *Kulturell mångfald i Södermanland*, vilket arrangerades av Länsstyrelsen i Södermanlands län i december 2002. Ett syfte med seminarierna var att bryta myten om en homogen forntid och synliggöra att kulturell mångfald inte är något nytt i dagens samhälle.

Under senare år har det bedrivits omfattande arkeologiska fältarbeten i länet bland annat i samband med stora infrastruktursatsningar i norra delen av Södermanland. De uppdragsarkeologiska undersökningarna bedrivs av flera olika institutioner och ett syfte med seminariet var att stimulera till informationsutbyte mellan dem som är verksamma i regionen. Seminariet planerades i samråd med Per Gustafsson från Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, Eva Skyllberg från Sörmlands museum, Jan Apel från Societas Archaeologica Upsaliensis, Johan Rönnby från Södertörns högskola, Torun Zachrisson från Stockholms universitet och Jackie Taffinder från Statens Historiska Museum. Tyvärr sammanföll det andra seminariet i tid med ett möte för hela Riksantikvarieämbetets personal och av den anledningen var den största uppdragsarkeologiska aktören i länet sparsamt representerad vid detta seminarium, som i stället kom att domineras av universitetsforskare med intresse för att tolka sörmländska fornlämningar.

Seminariet samlade 70 arkeologer från ett femtontal institutioner. Det pågick i två dagar och omfattade arton föredrag om materiell kultur från järnålder, medeltid och efterreformatorisk tid. Av de föredrag som framfördes vid seminariet publiceras här sexton. För övriga föredrag publiceras abstracts. Intresse för fornlämningar följer inte dagens administrativa gränser. Vid de här seminarierna har vi inte begränsat oss till Södermanlands län utan föredragen behandlar platser inom hela landskapet Södermanland, d.v.s. omfattar även en del av Stockholms län (se karta på motstående sida).

De inledande två föredragen argumenterade för att arkeologins långa tidsperspektiv kan bidra till att bryta invanda föreställningar, genom insikt om alla de variationer av mänsklig verksamhet som har funnits, samt diskuterade vad vi menar med "kulturell mångfald" i det förgångna och i nutiden. Kristina Jennbert betonade arkeologers roll som uttolkare av historien med uppgift att hela tiden formulera nya frågor om verkligheten och inte acceptera stereotypa bilder av stenåldersvildar, bronsåldershövdingar och vikingarövare. Kerstin Cassel konstaterade att den kulturella mångfalden i dagens samhälle skiljer sig från gårdagens, men framhöll att människor alltid varit rörliga och diskuterade vad kulturmöten för med sig.

De följande föredragen belyste olika kulturyttringar med exempel från järnålder, medeltid och historisk tid. Torun Zachrisson lyfte fram fynden i Hyndevadsström, vilka representerar depositioner allt ifrån senneolitikum och in i historisk tid, och uppmärksammade att de uttrycker kulturell variation i upprepade rituella praxis på samma plats genom mer än tretusen år. I en diskussion om förändringar i gravritualen, då bronsålderns rösetradition överges och man i stället börjar anlägga mindre gårdsgravfält, fokuserade Björn Feldt på tarandgravar som anlades i Södermanland vid ungefär samma

tid och visar samhörighet med kustområden på andra sidan Östersjön. Thomas Eriksson betonade att merparten av keramiken från äldre järnålderns boplatser och gravar var lokalt tillverkade hushållskärl, men att den strimmiga keramiken samt avsaknad av dryckeskärl i skelettgravar från äldre romersk järnålder är drag som är gemensamma med andra sidan Östersjön. Svante Fischer beskriver hur de folkvandringstida kontakterna med romersk kultur och de påföljande nymodigheterna ledde till samhällskonflikter i det vendeltida Södermanland, där det fanns både nydanare och bakåsträvare. Utifrån runinskrifter beskrev Magnus Källström hur namngivning gick till i Södermanland under vikingatid och konstaterade bland annat att det är svårt att hitta främmande influenser bland namnen. Sörmländska vikingatida myntfynd från Orienten respektive Västeuropa speglar vidsträckta kontakter mellan människor, men Frédéric Elfver ifrågasatte att myntimporten avsatt spår i den materiella kulturen i Norden. Elisabet Regner visade att det fanns flera olika sätt att leva ett religiöst liv i Strängnäs stift under medeltiden och betonade samtidigt mötet mellan den monastiska kulturen och det omgivande medeltida samhället. Bertil Ohlberger funderade på skillnader mellan stads- och landsortskultur både materiellt och mentalt samt ställde de arkeologiska lämningarna mot de nutida ortsbornas föreställningar och frågade sig varför staden Trosas medeltida föregångare är så lite känd av den i övrigt hembygdsintresserade lokalbefolkningen. Magnus Josephson gav två exempel på att integration av invandrare kunde gå väldigt fort på 1200-talet. Bland annat uppmärksammas gården Eggardsnäs, som endast varit bebodd under en generation, men där traditionen och även namnet levde kvar i folkminnet under 500 år. Med utgångspunkt från föremålshandlingen på en medeltida lantbosättning vid Lunda visade Lena Beronius Jörpeland att den materiella kulturen har hanterats olika under olika tider och i skilda sammanhang och såg handlingarna som exempel på kulturell mångfald. Peter Norman beskrev två olika typer av medeltida tomtningar i Oxelösunds skärgård och tolkade dem som lämningar efter två olika ekonomiska system som möts, en sydlig fiskarekonomi och en nordlig sälfångstekonomi. Efter en liten undersökning vid St. Glashyttan kom Lars G. Henricson fram till att glasfyndmaterialet visade stor mångfald och variation i form och funktion och konstaterade att den tidiga sörmländska glasproduktionen byggde på hitkallade mästars erfarenheter och traditioner från kontinenten. Carolina Andersson betonade att kulturlager är materiell kultur som speglar sociala och kulturella normer och visade i en jämförelse mellan kulturlager i Nyköping att tydliga olikheter kunde särskiljas med hjälp av lagertypologier och modeller. I beskrivningen av ett skeppsvraks dramatiska historia uppmärksammas Johan Rönnby dels skepps mångkulturella dimensioner, t.ex. byggnadstekniskt samt när det gäller besättningens sammansättning och den materiella världen ombord, dels visade han att vi kan känna igen oss i främningar från det förgångna och framhöll att detta också bör gälla samtida människor med annan kulturell bakgrund.

Föredragen lyfte fram och erkände skillnader och plockade isär föreställningar om homogena och oföränderliga samhällen i det förflutna. En del pekade på att det förekommit både lokala och importerade föremål, några uppmärksammade spår efter olika lokala sedvänjor och några kom in på vad kulturmöten för med sig. Artiklarna visar hur sammansatt begreppet kulturell mångfald kan vara, att det förekommer på flera nivåer och att det färgas av betraktarens förståelse.

Seminariet finansierades huvudsakligen av de deltagande och deras institutioner och i tillägg var ett bidrag från kulturmiljövårdsanslaget av stor betydelse. Tack till alla som medverkade vid seminariet och till länsmuseumchef

Karin Lindvall med medarbetare på Sörmlands museum för ett trevligt gästbud på Nyköpingshus. Tack också till Jackie Taffinder för språkgranskning av engelska abstracts, Karlis Graufelds för figurbearbetning, Åsa Å Östlund, Jenny Franke Wikberg och Soili Franzén för layout av rapporten. Publiceringen har möjliggjorts med stöd av Riksantikvarieämbetet, UV Mitt och bidrag från länets kulturmiljövårdsanslag.

Det fanns ett stort intresse för att mötas över institutionsgränserna och diskutera arkeologi. Förhoppningsvis ska vi kunna återkomma med liknande verksamhet på andra teman.

Nyköping i maj 2003

Agneta Åkerlund
länsantikvarie

Kristina Jennbert

Arkeologi här och nu

Jennbert, Kristina 2003. Arkeologi här och nu. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 8–13.

Archaeology here and now – This article discusses the role of archaeology in our society as well as the epistemological outlook within archaeology. In order to illustrate the relevance of archaeology in our own age three topics are formulated – landscape archaeology, the long-term perspectives of archaeology and the norms and values of our particular system. It is underlined that archaeologists are interpreters of fragments from the past. We have to turn the problems over, call into question and ask new questions about the past and our interpretative starting-points, not accepting the stereotype images of the savages in the Stone Age, the sophisticated chiefs in the Bronze Age or the robbers in the Viking Age. There are also good reasons for arguing against the nationalistic use of the past and for presenting instead a picture of diversity in the past.

Kristina Jennbert, Institutionen för arkeologi och antikens historia,
Lunds universitet, Sandgatan 1, 223 50 Lund
kristina.jennbert@ark.lu.se

Arkeologi och kunskap om det förflutna

Arkeologer och historiker studerar andra sätt att vara människa, andra idéer, andra språk och andra kulturer. Kunskapen om det förflutna väcker en förundran över andra världar. Att veta något om sin bakgrund, att veta något om sin omgivning, att veta att mycket är borta, att veta att mycket är förgånligt och bortglömt är nödvändigt. Arkeologer är uttolkare av hur det var för mycket länge sedan och vi bidrar på olika sätt mot kollektiv glömska. För att kunna se framåt måste man kunna se åt sidan och bakåt. Arkeologin bidrar därför till självsyn och ger insikt om att allt faktiskt skulle kunna ha varit helt annorlunda. Kunskapen och insikten är inte nyttig utan nödvändig.

Arkeologer och antikvarier inom kulturmiljövård har till uppgift att verkställa lagstadgade föreskrifter om vård och bevarande av kulturmiljöer, och att utföra arkeologiska undersökningar av hotade kulturlämningar. Arkeologer och museipedagoger inom museibranschen bygger utställningar och producerar informationsmaterial och gör på olika sätt arkeologin tillgänglig för flera människor (fig. 1). På universiteten sker utbildning i arkeologi, och vi vet att personer med arkeologutbildning har arbete långt utanför arkeologins egna verksamhetsområden. Arkeologisk forskning sker inom uppdragsarkeologin och inom universitetsmiljöerna. Forskning innebär ett ständigt ifrågasättande och en granskning av filosofiska ansatser och vetenskapsteoretiska utgångspunkter för våra tolkningar av arkeologiska fynd och fornlämningar. Arkeologi går inte att mäta. Arkeologi kan inte mätas i volymer, antal arbetstimmar, antal kilo flinta eller antal utgrävda gravar. All arkeologi består av fragment eller skärvor av kunskap och insikt. Ambitionen för arkeologer är att sammanfoga dessa fragment och

Fig. 1. Sedan många år arrangeras sommarkurser i arkeologi på Åsa folkhögskola av Södermanlands hembygdsförbund i samarbete med Länsstyrelsen Södermanlands län. Temat för årets kurs var bronsålder. Man sökte bl.a. upp några av länets hällristningar och hittade flera nya figurer i anslutning till dem. På bilden kritmålas skålgropar och en hjulkorsfigur. Foto Agneta Åkerlund.

formulera kunskap. Kunskap kan se väldigt olika ut. Det finns inte en kunskap utan flera, precis som det finns flera perspektiv om vad som händer här just idag eller vad som har hänt här tidigare. Det finns inte en sorts kunskap eller en sanning, det finns många förhållningssätt till tolkningar av det förflutna.

Arkeologers varierade arbetsfält inom kulturmiljövård, förmedling, utbildning och forskning innebär att det finns en mängd perspektiv inom yrkeskåren om arkeologins roll i vårt samhälle och om arkeologins samhällsrelevans. Egentligen har ju varje arbetsfält sin relevans med den typ av uppdrag som arbetet kräver. Arkeologer har olika identiteter och yrkesroller, som var och en har sina funktioner i samhället.

All kunskap och därmed kommunikation och förmedling har ideologiska förtecken. Riksantikvarieämbetets medverkan i den kulturpolitiska satsningen Agenda Kulturarv är ett intressant exempel på att man under 1900-talet i ökande utsträckning betonade vikten av demokrati och välfärd. Under tidigare århundraden har andra frågor dominerat kommunikationsinnehållet påpekar språkvetaren Jan Svensson, Lund. Under 1500-talet betonades religiösa förhållanden i samband med genomförandet av reformationen. 1600-talet präglades av stormaktens politiska och ideologiska intressen, vilket fick konsekvenser för den dominerande samhällsideologin. Under 1700-talet betonades ”det nyttiga”, och ett vetenskapligt förhållningssätt började framtona. Under 1800-talet kom argumentationen för ekonomisk och politisk frihet att bli alltmer framträdande. Det är tydligt att politiska och sociala förändringar påverkar vad som bedöms viktigt att kommunicera, ett innehåll som växer fram med samhällsförändringar (Svensson 1988:27).

Det är inte märkligt att Riksantikvarieämbetet tilldelas direktiv och har sina uppdrag från kulturdepartementet, och att arkeologer idag diskuterar kulturell mångfald och integration. Lite märkligare är det att i många sammanhang använder arkeologer inte sådana språkbegrepp eller teoretiska ”verktyg” som är betydelsefulla för att undersöka, tolka och göra synteser av samhällsförändringar i det förflutna och de resultat som framförallt under de senare åren vuxit fram ur en socialarkeologisk forskning.

En stor variation av kulturella uttryck finns långt tillbaka i förhistorien. Det är näst intill omöjligt att definiera stabila enhetliga kulturer. De arkeologiska fragmenten, det vill säga de kulturella uttrycken får istället tolkas som resultat av sammansmälta och sammanvävda traditioner; en slags hybriditet präglar samhälle och kulturer. Det går inte att berätta en historia, det finns bara den mångfaldiga historien att falla tillbaka på. Edvard Said skriver: ”alla kulturer är förknippade med varandra; ingen är enastående och ren, alla är hybrider, heterogena, utomordentligt mångfacetterade och icke-monolitiska” (Said 1995:27).

Mellan det lokala och det generella

I det följande vill jag lyfta fram tre exempel på arkeologiska frågeställningar och arkeologisk kunskap som jag menar visar att arkeologin finns här och nu. De tre exemplen kan på olika sätt relateras till någon sorts samtidsrelevans och deras förankring finns mellan det lokala intresset och de mer generella frågeställningarna.

Landskapet

De arkeologiska undersökningarna är naturligtvis en stor attraktion i synliggörandet av arkeologi. Arkeologi är upplevelse och fascination, äventyr och tidsresande. Vid en arkeologisk undersökning markerar arkeologerna tydligt en plats i bygden; en plats som haft en särskild betydelse någon gång för

länge sedan (fig. 2). Ofta är arkeologernas landskap annorlunda än turistbyråns karta över sevärdheter, men ibland överensstämmer bilden av vad som kan vara betydelsefullt i vår tid.

Landskapet är laddat med kulturella budskap. Fragment från olika tider med olika funktioner och betydelser är lagrade i landskapet och ingår i ett arkeologiskt arkiv. Under årtusenden har det skett förändringar i landskapet, kulturellt och naturgeografiskt. Folk har etablerat sig på nya platser. Landytan har tagit ny form genom exempelvis landhöjningar, utökade odlingsarealer eller genom utbyggnader av infrastruktur, motorvägar eller industriområden. Landskap förändras och där finns en symbios mellan förflutenhet och nutid. Landskapet är funktionellt och fyllt med mening och symboler. För arkeologer kan landskapet vara en sorts materiell kultur likt konkreta föremål, som människor skapar och använder, tillskriver praktisk nytta och har känslomässiga bindningar till. Landskapsarkeologin integrerar naturvetenskap och humanvetenskap och inskriver hela landskapet i tolkningarna av natur och kultur till ett för människor mentalt landskap.

Landskapet är fyllt av platser som har sina speciella betydelser för olika människor. En plats har därför givits många innebörder och den växer fram av olika anledningar. Topografiska lägen, naturliga formationer, människors mötespunkter; platser för levande eller döda; platser för speciella händelser fyller landskapsrummet. Vårt bruk av landskapet påverkas av vetenskap och erfarenheter, av känslor och upplevelser, av ekonomisk bäring eller förlustelse. Vi befinner oss i landskapet och tar del av det.

Några av platserna kom till redan under stenåldern, andra skapades bara för några år sedan. De är inplanterade i landskapet. Några har försvunnit ur våra minnen och har väckts till liv genom arkeologin. Andra ställen lever kvar i nutiden om än på annat sätt än för länge sedan. De finns kvar i vårt mentala landskap. Minnen, känslor och myter berättar om manifesta platser och om sådana fyllda med nostalgi. Arkeologer vet att det finns massor av bortglömda platser i det moderna landskapet. Somt kommer naturligtvis aldrig mera fram, medan annat förr eller senare påträffas vid arkeologiska inventeringar och undersökningar. Ibland kanske resultaten från de arkeologiska utgrävningarna spelar mindre roll, viktigare och betydligt mer spännande och minnesrikt är att arkeologerna var där.

Den långa tiden

Arkeologins långa tidsperspektiv ger möjligheter att urskilja kontraster och likheter mellan olika århundraden och årtusenden; det ger motbilder till ett ”helsvenskt” samhälle i det förflutna. Variationsbredden av kulturella uttryck under historiens lopp och mellan olika regionala områden är avsevärd. Det fanns inte färdiga ”paket”, inga inneslutna samhällsfenomen som existerade på sina egna premisser utan influenser från andra håll. Brytpunkter under tidens lopp, med fullständig och snabb ersättning av det gamla för något nytt, finns inte enligt mitt förmenande. Sammanvävda traditioner skapar istället nya traditioner. Det har alltid funnits flyttande människor, resande människor och äventyrens människor. Föremål, teknik, idéer och tankar har tagits emot och givits bort, influerat och skapat nya sammanhang.

Tid kan upplevas på många sätt och det beskriver bland annat Augustinus (354–430) i sina *Bekännelser*. Han skriver: ”Det är inte riktigt att säga att det finns tre tider – den förflutna, den pågående och den kommande; kanske är det riktigare att säga att följande tider finns – det förflutnas nu, det pågåendes nu och det kommandes nu. Dessa tre finns nämligen i mitt medvetande – någon annanstans ser jag dem inte”. Ett och samma medvetande inbegriper ett ”nu-då-i framtiden”. Förmågan att själsligt sträcka sig kallade han *Dis-*

Fig. 2. Flygbild över fornlämningskomplexet vid Lunda gård utanför Strängnäs i samband med arkeologiska undersökningar hösten 2001. Undersökningarna omfattade bebyggelse, gravar och en större ritualplats (offerlund) från järnåldern samt bebyggelse från medeltid och efterreformatorisk tid med tillhörande kvarnläge. I bildens förgrund syns ritualplatsen, belägen på en markant kulle i landskapet. Till vänster syns delar av järnålderns terrasserade bebyggelse med anslutande gravfält (dolt i skogen därbakom). Uppe vid vägskalet låg lämningarna efter den medeltida och efterreformatoriska bebyggelsen. I trädriddån till höger döljs en mindre å. I bakgrunden skymtar den nyanlagda Svealandsbanan. Foto Michael Lyckholm, Sky Movies.

tentio animi. Historikern Eva Österberg skriver att *Distentio animi* hindrar oss från närsynhet. Pendlandet längs en mycket lång tidsaxel gör det möjligt för oss att upptäcka vad som är märkvärdigt, unikt eller speciellt för vår egen tid. Det ger oss en sorts lyhörddhet för andra scenarier (Österberg 2000:13–14).

Styrkan med arkeologins tidsdjup kan illustreras med hur människan uppfattat djuren och hur denna djursyn gestaltats under flera årtusenden (Jennbert 2002, 2003). Det verkar som om sätten att handha människor liknar de sätt som man också behandlat vissa djur under hela den förkristna tiden. Domesticerade djur, vilda djur, exotiska djur och fantasidjur tycks under den förkristna tiden ha förvandlats till kulturella kategorier. De domesticerade djuren befann sig mellan praktisk nytta och symbolisk betydelse. Hund, häst och björn har gravlagts i särskilda gravar, snarlika sådana gravar som grävdes för människor. De värderingar som låg till grund för likabehandling av människor och djur under förkristen tid var sannolikt andra än de som kom att prägla de senare kristna uppfattningen om djuren. Hanteringen av döda kroppar av människor och djur under den förkristna tiden var både annorlunda och närstående sedvänjor i vår egen tid. Det finns en ”långsamhet” i hur människan positionerar sig i sin omvärld. Det ger oanade perspektiv på vårt kulturarv och synen på människan som *Skapelsens krona* och om hur de stora linjerna kan hänga samman i vår kulturhistoria.

Normer och värderingar

Det finns en stor potential inom yrkeskåren att på olika sätt knyta an till aktuella samhällsfrågor, vare sig frågorna ges en lokal förankring eller är av en mer generell karaktär. Arkeologen kan också ställa ”sin” arkeologi i rela-

tion till en större omvärld och granska sin egen arkeologiska kunskapssyn för att bli varse sina egna utgångspunkter. Arkeologisk praxis inom de olika arkeologiska arbetsfälten innebär att det finns olika bakgrunder för vad arkeologer gör, och vad arkeologer inte bryr sig om att göra. Det finns skillnad i vilka frågor man väljer att ställa, och vilka frågor man undviker att ta tag i. Arkeologisk praxis är styrd av den svenska historiska och sociala bakgrunden. När Stig Welinder diskuterar arkeologihistoria under 1900-talet fångar han arkeologins olika frågor och karaktär till ett föränderligt svenskt samhälle; folkhemmet, den sociala ingenjörskonstens tid och det postmoderna informationsamhället (Welinder 2003). Fanns det handlingsalternativ? Det är angeläget att granska och utvärdera arkeologisk kunskapssyn och arkeologins roll i samhället. Denna etiska dimension av arkeologin är minst lika betydelsefull som de etiska frågorna som diskuterat handel av fornyfynd, utgrävningar och handhavandet av människoben (t.ex. Iregren och Werbart 1994; Lundén och Häggström 1999; Karlsson under tryckning)

För inte så länge sedan var den vetenskapliga normen att producera en värdeneutral kunskap. Idealet var att de arkeologiska föremålen, fynden, stod i centrum för en objektiv kunskap. Men idag ser man annorlunda på innehållet och karaktären av vetenskaplighet, där tolkningsperspektiven ger oss möjlighet att finna flera lösningar på ett problem. Kunskap blir på så sätt förankrad med uttolkarna och deras utgångspunkter, det vill säga vår tids normer och värderingar. Mot bakgrund av att arkeologin är samtidsförankrad och att ämnet därmed har ideologiska och politiska dimensioner kan därför arkeologin på ett eller annat sätt ge perspektiv på modernt västerländskt tänkande. När arkeologer deltar i reflektioner av vår egen samtid och när arkeologer knyter an till den allmänna kulturpolitiska debatten kan arkeologins långtidsperspektiv bryta invanda föreställningar genom kunskap och insikt om alla de variationer av mänsklig verksamhet som har funnits för länge sedan.

Kontakter och kommunikation

Arkeologin har naturligtvis flera olika funktioner beroende på sitt sammanhang. Inom Svenska Arkeologiska Samfundet har en arbetsgrupp sedan 1999 haft till uppgift att främja diskussioner om *Arkeologins roll i samhället*. Vårt arbete har syftat till att skapa möjligheter för arkeologer på museer, inom kulturmiljövård och universitet att diskutera arkeologins roll i samhället. Arkeologin är en verksamhet nästan utan gränser och finns inte alls enbart inom utbildning, forskning, förmedling och kulturmiljövård. Historieintresset är stort och arkeologi finns i radio och TV, i tidskrifter och böcker. I spännande vetenskapsprogram tycks rymden, naturen och arkeologin tävla om programtid. Arkeologi engagerar människor i allmänhet och det finns en mängd personer och eldsjälur som arbetar med arkeologi utan att ha en formell utbildning i ämnet. Ett exempel på en eldsjälarnas arkeologi är forntidsbyarna (fig. 3) och de rekonstruktioner av exempelvis vikingaskepp, som är uppförda och tillverkade av hantverkarskunniga personer. Experimentell arkeologi har förenats med lärande och upplevelser av stenålder, bronsålder, järnåldern och medeltiden. Pedagogikens möjligheter att förena teoretisk och praktiskt kunskap med spänning och autenticitet ger långlivad kunskap och erfarenhet, vilket just arkeologin är gott exempel på (jfr Liedman 2001; Petersson 2003).

Äventyren och de goda berättelserna om upptäckter och arkeologiska utgrävningar är liksom fascinationen över gamla och märkliga ting en självklar del av arkeologin. Man kan säga att det finns ett kolonialt tankebagage inom arkeologin och bland arkeologer. Synen på arkeologi och arkeologer, i äventyrens tjänst, finns i lika hög grad utanför arkeologsamhället. Det finns

många goda historier om arkeologer, om arkeologin och om att bedriva arkeologi. Det är ofta i dessa banor som intresset för arkeologi väcks. Även om de arkeologiska klichéerna är förknippade med en självbild så menar jag att våra kontakter med omvärlden (d.v.s. en allmänhet) inte får leda till ytliga generaliseringar om det förflutna. Det finns all anledning att kritisera stereotyperna som vuxit fram om exempelvis stenåldersvildar, sofistikerade bronsåldershövdingar och vikingarövare. Det finns också all anledning att kritisera nationalistiska bruk av historien, kanske just genom att påvisa den mångfaldiga historien. Tolkningar av arkeologins fragment är aldrig neutrala, teorier är ideologiskt värdeladdade, därför väcker arkeologi känslor antingen det är fördömande, idealiserande eller romantiserande.

Kunskap, öppenhet och ifrågasättande

Arkeologer är uttolkare av det förflutna. Vi är en sorts fritänkare, som inte kan dirigeras men väl påverkas av politiska direktiv och samhällsklimat eftersom all verksamhet på ett eller annat sätt är knuten till samtidens normer och värderingar. Vi är uttolkare av de historiska fragmenten och det är vår uppgift att vrida och vända på dem, att problematisera och skarpsinnigt formulera nya frågor om verkligheten nu och för länge sedan. Detta väcker en förundran, en känsla av annanhet, ett igenkännande, en lyhördhet för all den variation av kulturella uttryck som finns idag och som har funnits långt tillbaka i tiden.

Referenser

- Iregren, Elisabeth och Werbart, Bozena (red.) 1994. *Arkeologi och etik*. University of Lund Institute of Archaeology. Report series 52. Lund.
- Jennbert, Kristina 2002. Djuren i nordisk förkristen ritual och myt. I: Jennbert, Kristina; Andrén, Anders och Raudvere, Catharina (red.) *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, 105–133. Vägar till Midgård 2. Lund.
- 2003. Animal Graves – Dog, Horse and Bear. *Current Swedish Archaeology* 11:139–152.
- Karlsson, Håkan (red.) under tryckning. *Swedish Archaeologists on Ethics*.
- Liedman, Sven-Eric 2001. *Ett oändligt äventyr. Om människans kunskaper*. Albert Bonniers förlag. Stockholm.
- Lundén, Staffan och Haggström, Lars 1999. Forntid till salu. *Fornvännen* 94: 89–103.
- Petersson, Bodil 2003. *Föreställningar om det förflutna – arkeologi och rekonstruktion*. Nordic Academic Press. Lund.
- Said, Edvard 1995. *Kultur och imperialism*. Ordfront. Stockholm.
- Svensson, Jan 1988. *Kommunikationshistoria. Om kommunikationsmiljön i Sverige under fem sekler*. Studentlitteratur. Lund.
- Welinder, Stig 2003. *Min svenska arkeologihistoria. Ett ekonomiskt och socialt perspektiv på 1900-talet*. Studentlitteratur. Lund.
- Österberg, Eva 2000. Historikern och vår kulturella mångfald. I: Qvarsell, Roger och Sandin, Bengt (red.) *Den mångfaldiga historien. Tio historiker om forskningen inför framtiden*, 11–30. Historiska Media. Lund.

Fig. 3. Vår Forntidsby utanför Katrineholm byggdes av Föreningen Vråfolket på 1980- och 1990-talen intill stenåldersboplatsen vid Östra Vrå, som delundersöktes på 1930- och 1990-talen. På bilden lerklins den risflätade väggen på ett av husen. I föreningens regi har många skolklasser fått uppleva att leva stenåldersliv på platsen. Foto Saskia Enckell 1991, ATA. Återges med tillstånd av Föreningen Vråfolket, Forssjö.

Kulturell mångfald nu och då

Cassel, Kerstin 2003. Kulturell mångfald nu och då. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 14–17.

Cultural pluralism in the past and present – The article deals with questions of cultural plurality in the past and present. The fact that the past was different from our modern society does not imply that it was "monocultural". On the contrary, there are various examples that emphasize the difficulty of finding bounded, culturally distinctive and homogeneous units in the archaeological record. The author argues that questions of multiculturalism should be discussed in archaeology, both because they contribute to the general debate, and because they present new perspectives on the past.

Kerstin Cassel, Arkeologi MD1, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge
kerstin.cassel@sh.se

I sin inledning till *The Predicament of Culture* diskuterar James Clifford ett av den moderna tidens dilemman. Känslan av att gamla traditioner upplöses, och att det autentiska försvinner för att ersättas av en blandning, uppbyggd av fragment och intryck från olika håll, skapar en osäkerhet och en känsla av att något ursprungligt förloras. Antropologer som tidigare tyckt sig finna oförstörda och rena kulturer i samhällen utanför västvärlden ser dem infiltreras av moderniteten (Clifford 1988). Kvar skulle kanske arkeologen stå, fortfarande med en möjlighet att studera de oförstörda traditionella samhällena i det förflutna? Eftersom det inom arkeologin inte har förekommit någon liknande diskussion, borde vi fråga om det någonsin funnits sådana autentiska och oblandade kulturer. Clifford själv försöker berätta en annan historia, där världen inte befolkas av hotade, traditionella och enhetliga grupper: "pure products always going crazy" (ibid:5).

Under tvådagarsseminariet i Nyköping pågick en stundtals het diskussion huruvida det är meningsfullt att diskutera kulturell mångfald inom arkeologin. Meningarna gick isär och påfallande många var tveksamma till arkeologins roll i detta sammanhang. Själv menar jag att det är högst relevant, inte minst med tanke på hur "den svenska (för)historien" ofta framställs. Även om det länge har funnits en diskussion kring kulturbegreppet och dess arkeologiska tillämplighet så förutsätts oftast att förhistorien tillhandahåller relativt homogena och oföränderliga samhällen och grupper. Frågan är också vad vi når ut med utanför det arkeologiska fältet. Det är viktigt att fundera över hur våra teorier och tolkningar uppfattas utanför den förstående arkeologiska kretsen – inte minst för att hindra att historien används i tveksamma syften där det förflutna beskrivs som mindre problematiskt på grund av kulturell likhet.

Efter andra världskriget skakades arkeologerna av hur man använt sig av arkeologi i den nazistiska propagandan. Reaktionen på detta blev att man tog ett steg tillbaka i strävan efter att bedriva en saklig och icke-politisk arkeologi. I stället för att se den uppenbara kopplingarna mellan arkeologiämnet och samhället så försökte den tidens arkeologier att avlägsna sig från brännbara frågor som t.ex. migrationer och kulturmöten. En sådan reaktion tror jag är fruktlös; även om inte alla är ense om att all arkeologi är politik är det svårt att komma ifrån att arkeologi kan användas politiskt. Visst har arkeologin något att tillföra dagsdebatten, och det är viktigt att vi inte avhänder oss ansvaret till andra att tolka och använda arkeologins resultat.

Vad kan då arkeologin tillföra en diskussion om kulturell mångfald som inte andra ämnen kan? Jag tänkte här ta upp några möjliga riktningar där arkeologin bör kunna spela en aktiv roll i debatten.

Det första är hur det förflutna kan ställas mot dagens uppfattningar om vilka vi är och vad som är vårt kulturella arv. Allt som oftast talar vi om vår egen tid som en tid av mångkultur, globalisering och migrationer. Även om det inte sägs uttryckligen är det underförstått att detta är en ny företeelse – de problem kulturmöten för med sig har inte funnits i äldre ”traditionella” samhällen. Förutom att det kan vara problematiskt att man så fokuserar på svårigheterna med ett mångkulturellt samhälle, är det för arkeologen högst relevant att fråga hur ett ”traditionellt” samhälle egentligen såg ut. Har det verkligen funnits oblandade ”rena” kulturer som inte ”störts” av främmande kulturella intryck?

Idag kan man se reaktioner och försök att ifrågasätta denna förenklade bild, och ett exempel är boken *Sverige och den islamiska världen: ett svenskt kulturarv* (2002). Man konstaterar där att medias behandling av islam ger intryck av att det först är i sen tid som den svenska historien möter islamisk kultur, och antologin syftar till att samla olika discipliner (däribland arkeologi) för att ge en motbild.

Att granska den vedertagna bilden av vårt kulturella arv och framställa andra bilder är ett angeläget syfte, inte minst för att granska arkeologiska sanningar. Om vi inte själva ser de stereotyper som vi producerar är det svårt för icke-arkeologer att finna alternativ.

När det gäller tolkningen av influenser och påverkan utifrån i form av migrationer och diffusioner erbjuder arkeologihistorien prov på ytterligheter. Från att ha använt sig av detta som en typ av standardförklaring på plötslig och stor förändring kom man att från och med 1960-talet att förkasta denna typ av förklaring. Även om skälen för detta har sett olika ut (Cassel 2000) så är det först de senaste åren man åter börjat diskutera frågan. Inom det som kallas den processuella arkeologin ansågs inte migrationer ha något förklaringsvärde, och inom den post-processuella traditionen har man framför allt fokuserat på interna orsaker till förändring. Dessa olika inriktningar har öppnat för nya tolkningar och förhoppningsvis är det möjligt att ta tag i frågan om influenser och kulturmöten i nya perspektiv. Det gäller dock att se till att vi verkligen försöker närma oss dessa frågor med nya perspektiv, så att vi inte åter fastnar i en diskussion där målet är att lokalisera namngivna folk och stammar och deras vandringar som nämns i skriftliga källmaterial. Förhoppningsvis kan vi i stället finna nya vägar där vi tar vara på de gångna årens debatt, men som också kritiskt granskar rådande forskningstrender, både ur ett arkeologikritiskt och samtidskritiskt öga.

Inom snart sagt alla perioder betonas den sydliga och västliga påverkan av den nordiska kulturen. Reaktionen på denna schablonmässiga bild har ofta varit att fokusera på det egna samhället där interna drivkrafter i form av till exempel maktstrategier ses som orsak till förändring. I få fall har man vänt blickar åt andra håll, eller frågat sig varför vi inte ser påverkan från öst eller norr som ett möjligt alternativ. Jag föreställer mig att synen på vårt kulturella arv är styrande här – vi är en del av Västeuropa och det är där vi har våra kulturella rötter. På samma sätt har man i berättelsen om europeén ofta negligerat det faktum att islam var en viktig del i Sydeuropa under hundratals år, inte minst idéhistoriskt. Det är exempelvis muslimerna i Spanien som i många fall utgör länken till de klassiska filosofiska verken, eftersom de översattes i arabiska vetenskapliga arbeten (Ambjörnsson 2002; Isaksson 1996).

När kulturell mångfald diskuteras är det också nödvändigt att fråga hur kulturer struktureras i rummet. Här tänker jag inte gå närmare in på frågan

om vad ”kultur” är – det är en fråga som kräver sitt eget tvådagarsseminarium. Jag nöjer mig med att använda begreppet i den ”allmänna” betydelsen: vanor, traditioner, klädsel och sätt att göra saker på som är osynliga för oss ända till vi möter andra människor som gör det annorlunda.

När arkeologer studerar kultur spelar den rumsliga strukturen en viktig roll. Problemen är många, och att det t.ex. är svårt att rumsligt avgränsa kulturer från varandra är inte någon nyhet i den teoretiska debatten. Exempelvis har diskussionen gällt hur många och vilka materialkategorier man måste ta hänsyn till för att fånga de ”relevanta” skillnaderna. Men frågan är om inte ett av grundproblemen i kulturfrågan är just föreställningen om att en rumslig avgränsning alltid är möjlig.

Arkeologins födelse kan kopplas till nationalstaternas skapande, och det är inte svårt att finna spår från det nationella projektet i arkeologihistorien. Men det är viktigt att påpeka att forskarens utgångspunkt inte behöver vara rent nationalistisk för att detta skall påverka den arkeologiska praktiken. Vår syn på kulturen som rumsligt bunden och avgränsbar tycks präglad av vår syn på nationalstaten som den normala organisationsformen – om än i mindre skala i små samhällen. Benedict Anderson kallar nationalstaten för ”den föreställda gemenskapen” vars syfte var att skapa en gemenskap som skulle få människor inom landets gränser att identifiera sig med sin nation (Anderson 1992). Detta har också lyckats till den grad att vi ser det som helt naturligt och självklart att det inom ett avgränsat område finns en gemensam kultur. Vad vi då inte reflekterar över är att nationen är en sentida företeelse, och att det som uppfattas som en stor förändring och nyhet idag, när världen blir mer global och gränslös, kanske har en del gemensamt med hur det sett ut tidigare. (Sedan är det en helt annan fråga om nationerna verkligen hyst en så homogen kultur som vi föreställt oss.)

En viktig följdfråga för arkeologen blir hur kulturen kan tänkas strukturera sig om den inte är rumsligt avgränsad. Det fortsatta arbetet kan t.ex. ta avstamp i diskussionen kring bofasthet och platsbundenhet kontra rörlighet. I beskrivningen av svensk forntid tycks det som att alla människor blev bofasta och genomgick samma ekonomiska förändring i neolitikum. Bofasthet uppfattas uppenbarligen som högre utvecklat än ett rörligt levnadssätt och därför antas ”jägare-samlare” eller rörliga ekonomier helt ha försvunnit med jordbruket. Detta medför att vi har svårt att se rörlighet och kulturmöten som ett inslag i vardagen. Där har vi att lära av andra ämnen, och inom t.ex. antikämnet finns intressant forskning om det som kallas transhumans. Det är en form av pastoral ekonomi som praktiserats i bland annat Medelhavsområdet långt in i historisk tid. Vallvägarna löper över olika ekologiska zoner och samhällsgränser och utgör i denna mening kommunikativa nätverk (Santillo Frizell 1997).

Ytterligare ett intressant studieområde är vad kulturmötena för med sig. I vissa fall inlemmas en kultur i en annan och kulturmötet leder till kreativa förändringar, i andra fall kan de få katastrofala följder med stora konflikter. Men olika grupper kan mycket väl leva i samma område under längre tid utan att integreras i varandra – även om viss påverkan naturligtvis sker. Även här kan exempel ur det förflutna ge perspektiv på dagens diskussion om assimilering och integration. Vi tänker oss nästan alltid att det finns en majoritetskultur som inlemmar de andra både språkligt och kulturellt, men olika exempel finns från historisk tid att det under relativt lång tid går att upprätthålla en annorlunda föreställningsvärld och språk inom en majoritetskultur.

Som tidigare sagts var stora delar av Medelhavsvärlden muslimsk under många århundraden under slutet av första årtusendet. Städerna på den iberiska halvön kan beskrivas som kosmopolitiska och var uppdelade i religiösa och etniska segment med muslimer, kristna och judar. Ambjörnsson

beskriver det som att lojaliteten mellan t.ex. judar i Córdoba och judar i Alexandria eller Muskat hade ”globala dimensioner”. ”Det är rimligt att tänka sig att denna globala orientering påverkade föreställningar och mentalitet. Om inte annat torde den ha givit ett vidare utrymme för fantasin och föreställningsförmågan samt en öppenhet för innovation av olika slag” (Ambjörnsson 2002:19).

För Sveriges del finns också exempel på minoritetskulturer som levit i små grupper, spridda över stora avstånd, men som ändå bevarat en kulturell särprägel. Den skogsfinska invandringen är belagd från 1500-talet, och framför allt är det bygderna i Värmland som är mest kända. Men tidig invandring sker över stora delar av Sverige, exempelvis Södermanland och Närke och senare också Mellannorrland. Karaktäristiskt är att skogsfinnarna inte bosätter sig i stora grupperingar, utan att man koloniserar marker som inte tidigare ansetts lämpliga för jordbruk, och att man på så sätt lever spridda över stora områden. Trots att ytan är stor – från Norrland till Värmland och Mälardalen – så lyckas man upprätthålla kontakten och bibehålla språket och traditionerna. Gabriel Bladh, en kulturgeograf som skrivit en avhandling om skogsfinnar i Värmland, menar just att de utgör ett utmärkt exempel på hur interaktion mellan olika kulturer kan studeras över en lång tid (Bladh 1995).

Sociologen Richard Jenkins (1997) menar att alla samhällen är mer eller mindre mångkulturella, och att det ”monokulturella” samhället utan konflikter är en myt. Detta bör också vara en utgångspunkt för arkeologin. Hur samhället sett ut skiljer sig naturligtvis över tid, den kulturella mångfalden i dagens samhälle skiljer sig på många sätt från gårdagens. Världen har i någon mening blivit mindre och vi kan röra oss över stora avstånd på relativt kort tid. Men det finns ingen anledning att tro att människor tidigare varit orörliga på grund av att det inte fanns snabba kommunikationer. För arkeologin är det således betydelsefullt att fundera på hur dagens fördomar styr beskrivningen av förflutna kulturer – både för att det är intressant ur en samhällspolitisk debatt och för att det möjliggör nya tolkningar av det förflutna.

Referenser

- Ambjörnsson, Ronny 2002. *Tankens pilgrimer*. Europas idéhistoria. Medeltiden. Natur och Kultur, Stockholm.
- Anderson, Benedict 1992. *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Daidalos, Göteborg.
- Bladh, Gabriel 1995. *Finskogens landskap och människor under fyra sekler – en studie av natur och samhälle i förändring*. Meddelanden från Göteborgs universitets institutioner. Serie B, Nr 87. Diss. Göteborg.
- Cassel, Kerstin 2000. Where Are We Going? Attitudes Towards Migrations in Archaeological Thought. *Current Swedish Archaeology* 8: 33–49.
- Clifford, James 1988. *The Predicament of Culture*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Isaksson, Bo 1996. Andalusien – Islam i Europa under 700 år. I: Gren-Eklund, G. (red.) *Att förstå Europa – mångfald och sammanhang*, 81–91. Humanistdagarna vid Uppsala universitet 1994. Uppsala universitet.
- Jenkins, Richard 1997. *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. Sage Publications London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Santillo Frizell, Barbro 1997. Per Itinera Callium. Report on a pilot project. *Opuscula Romana* 21: 57–81.
- Ådahl, Karin et al. 2002. *Sverige och den islamiska världen: ett svenskt kulturav. Wahlström & Widstrand, Stockholm*.

Hyndevadsfallet och den kulturella mångfalden. Om depositioner i strömmande vatten i Södermanland

Zachrisson, Torun 2003. Hyndevadsfallet och den kulturella mångfalden. Om depositioner i strömmande vatten i Södermanland. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 18–33.

The Hyndevadström rapids and cultural diversity. Depositions in flowing water in Södermanland – Archaeological finds have been reported in a large number of the rapids and watercourses which have later been tamed. The objects have most often been found during the building of hydroelectric power stations or during dredging operations. Single finds occur now and again but accumulated finds are less common. By far the most interesting of these finds come from the Hyndevadström rapids in the Rekarne area of Södermanland. The find is valuable partly because of the objects it contains and partly because we have a detailed description of their find circumstances. Excavation of the dammed and drained riverbed was directed by the observant geologist, Otto Gumaelius. His report shows that objects were deposited in the rapids from the Late Neolithic to the post-medieval period. Artifacts in accumulated deposits span over long periods of time. The material culture in these finds, its repeated variation and change, is an expression of cultural diversity. These finds were deposited in places with features which made them attractive in times of social, political, cultural, religious and ecological change. In this way places represent continuity in the landscape generation after generation.

Torun Zachrisson, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet,
SE-106 91 Stockholm
torun.zachrisson@ark.su.se

Inledning

Hyndevadsström är vattensträckan där sjön Hjälmarens övergår i Eskilstunaån. Där möts tre socknar: Husby-Rekarne, Gillberga och Fors. Platsen är välkänd i södermanländsk arkeologi. Vid dammbygge hittades i åns bottengrus olika föremål som kan dateras från stenålder till historisk tid: alltifrån senneolitiska skafthålsyxor till kopparmynt från 1600-talet. Föremålen är påträffade i rinnande vatten och liknar delvis de fynd som gjorts vid rensningar i Nyköpingsån vid Täckhammars bro. Dessa ”forsfynd” verkar vid en ytlig anblick ha sin tyngdpunkt i senneolitikum och bronsålder (SN-per V). Man kan därför fråga sig om detta är ytterligare ett av många uttryck för bronsålderns upptagenhet av det strömmande vattnet (jfr Bolin 1999: 178f; Hauptman-Wahlgren 2002:242), och olika landskapspassager (Thedéen 2003). Hans Bolin har för Norrlands del framhållit att hållristningarna är placerade intill strömmande vatten, medan hållmålningarna däremot på ett påtagligt sätt uppträder vid lugna, stillastående vatten. Bolin tänker sig möjligheten att det stillastående respektive strömmande vattnet har varit olika sorters kontaktytor mot andra världar (Bolin 1999:146,178f). Katherine Hauptman-Wahlgren har på liknande sätt lyft fram hållristningarnas placering i Motala ström i nuvarande Norrköpingsområdet, Östergötland. Där förekommer ristningar i anslutning till eller på öar i forsarna. Vid dessa plat-

ser bildas ett möte mellan olika typer av vatten (Hauptman-Wahlgren 2002: 242). Särskilt intressant är att Hauptman-Wahlgren menar att ristandet på hällar kring Motala ström tog fart under äldre bronsålder, period II. Vid ungefär samma tid deponerade människor en kant- och en avsatsyxa i strömmen. På så vis kom forsarna att på olika sätt poängteras, både genom bronser i och ristningar invid det strömmande vattnet.

Fordrades det forsar av Motala ströms slag för att människor skulle uppleva det som angeläget att lägga ned föremål, eller kunde också mindre rinnande vatten fungera som plats för depositioner? Knyter sig depositionerna till vissa tidsperioder? Vad innehåller motsvarande depositioner som förekommer i stillastående vatten? Uppträder de under samma tider som depositionerna i strömmande vatten? Detta är några av de frågor jag vill belysa genom denna artikel, där Södermanland kommer att vara i fokus.

Meningsfullt och inte slumpmässigt

När Richard Bradleys bok *The Passage of Arms* utkom 1990 kändes den märkligt fräsch i mängden av depåfyndslitteratur. Det han gjorde då var att ta ett större helhetsgrepp, se depositionsstrategier i ett långtidsperspektiv och föra in olika typer av kulturella förklaringar som orsak till deponeringar. Han visade även att det hos olika arkeologer funnits en motvilja mot att uppfatta vattnet som en avsiktlig depositionsplats. Återkommande tankar hos olika arkeologer har varit att föremålen hamnat i vattnet av en slump, för att de farkoster som människor färdats i vält och föremålen därigenom oavsiktligt hamnat där de senare hittats (Bradley 1990). Idag är fler och fler benägna att faktiskt uppfatta vatten som en möjlig plats för olika depositioner (se exv. Jensen 1997).

De strömmande vattnen och deras depositioner

På 1930-talet gjordes en omfattande upprensning av Sege å i Skåne, från Lommabukten i nordväst och en mil inåt landet. Inom ett 150 meter långt område kom föremål och större stenar upp med mudderverkets skopor. Föremålen låg nedbäddade i metertjock gyttja. Det rörde sig framför allt om olika typer av yxor, från mesolitiska kärn- och skivyxor, limhamnsyxa, trindyxa till senneolitiska enkla skafthålsyxor. Men där fanns även ben- och hornredskap och flintdolkar. Förutom föremålen påträffades tre kranier av människor. Strax efter att fyndet framkom presenterades och diskuterades det i en intressant artikel av Jon Elof Forssander (1933:97ff). Han visade att föremål påträffats vid muddringsarbeten även i andra delar av landet och menade att Segeåfynden var del av en allmänna företeelse. Särskilt uppmärksammade han det faktum att så många olika sorters stridsyxor hittats i Segeå, mångkantsyxor, dubbeleggade yxor, båtyxor och en jylländsk stridsyxa (1933:39). Sedvänjan att deponera båtyxor i rinnande vatten tycks ha varit spridd från Skåne upp till Hälsingland och Ångermanland, att döma av de båtyxor som hittats vid muddringsarbete (Forssander 1933:36).

Förutom det stora Segeåfyndet framkom ytterligare en mindre fyndplats där flintyxor, hornyxor och skafthålsyxor påträffades. De bägge fynden är inte slumpens verk menar Forssander. I så fall skulle forsakerna inte vara koncentrerade till två platser utmed den milslånga ån. Även om de båda platserna varit vadställen över Segeå, där människor skulle kunna riskera att tappa föremål, så förklarar det inte mängden av fullt användbara vapen och verktyg. De många olika sorterna av stridsyxor visar likaså att det inte är slumpen som styr deponeringarna, utan att vissa typer av föremål deponerats i ån men inte andra. Forssander för istället fram tanken att människor

lagt ned föremålen som en form av offer, vilket gör att mängden föremål och deras utseende inte behöver verka förvånande (Forssander 1933:111).

De skånska fynden i rinnande vatten domineras av föremål från senneolitikum, något som delvis beror på att fynden från Segeå får ett kraftigt genomslag (Karsten 1994:143f). Men även i stillastående vatten utgör de senneolitiska fynden ett markant inslag. Det är tydligt i exempelvis Hindby mosse i Fosie socken. Där har människor lagt ned föremål från senmesolitisk tid fram till äldre bronsålder: keramik, yxor, djurben och människoben (a.a.:128). Merparten av föremålen är dock från senneolitisk tid (Svensson 1993:11). Under senneolitikum finns många traditionsbundna drag inom offerskicket, som exempelvis att flintföremål deponeras men inte metallföremål (Karsten 1994:183).

De skånska fynden från stenålder visar att storleken på åarna inte har varit avgörande, depositioner knyter sig både till större åar som Helge- och Segeå såväl som mindre bäckar. Per Karsten har framfört tesen att det är vattnets rörelse som avgjort om vattendraget varit föremål för offerhandlingar eller ej (Karsten 1994:144).

I många av de numera tämjda forsarna och strömmande vattnen i Sverige finns på motsvarande sätt uppgifter om att där gjorts arkeologiska fynd. Föremålen har vanligen påträffats i samband med kraftverksbyggen eller muddringar. Enstaka fynd, lösfynd, är inte så ovanliga. Exempelvis hittades vid dammverksarbeten i Jösse älv i Värmland, en massiv skafthålsyxia i brons (Weiler 1999:243). Likaså har i Motala ström hittats två yxor från äldre bronsålder: en kantyxia hittades nära Himmelstadlund och hållristningsområdet, medan en avsatsyxia påträffades vid Gryt vid den dåvarande mynningen av strömmen i Bråviken (Oldeberg 1974:2292, 2287). Avsatsyxian påträffades då strömmen torrlades inför ett kraftverksbygge, liggandes ett stycke ned i bottengruset (Olsén 1965:45, fig. 21). Ytterligare ett exempel är den mångkantsyxia som hittades på botten av Svartån vid Källtorp i Gräve, Närke (Lindqvist 1912: fig. 20, 1963:58). Att fynden påfallande ofta utgörs av yxor är ingen tillfällighet. Det kan istället vara uttryck för ett vidmakthållande av den tradition som Jon Elof Forssander redan noterade (se ovan).

Om enstaka fynd förekommer här och där, så är däremot de hopade fynden mer sällsynta. Vissa hopade fynd finns i behåll på museer, andra togs aldrig tillvara, men finns i bästa fall omnämnda i någon tidningsnotis. Billströmmen nära sjön Vikens utlopp i Vättern, Västergötland är en fors där det framkommit olika typer av föremål av liknande slag som i Segeå: mångkantsyxia, båtyxor, skifferspets, enkla skafthålsyxor och bronsyxia. Även muddringar i Emån har givit liknande fynd (SHM 457, respektive SHM 9573, 9727, se Forssander 1933:108f). Från Vängeån i Uppland finns många uppgifter om att fynd gjordes vid sekelskiftets muddringsarbeten, endast en del av dessa är bevarade. De här föremålen kan dateras från sten- till järnålder (Göthberg 1999:13f). Även muddringar i Fyrisån i Uppland har givit en lång rad främst medeltida fynd: yxor, knivar, svärd, spjutspetsar, ett stort stekspett (?), nyckel, pilgrimsmärken, bågspännare, pilspetsar, stigbygel och järn med ögla (SHM 1312, 1968, 2678, 7543, 8235, 8110, 10731).

Sörmland har förmånen att ha två hopade fynd från rinnande vatten, dels ett fynd från Nyköpingsån, dels ett fynd från Eskilstunaån. Den 15 mil långa Nyköpingsån är Södermanlands största och viktigaste vattendrag. Den rinner in i landskapet via Vingåkersslätten genom Kolsnaren, Yngaren, Hallbosjön och Långhalsen. Ån har en hastigt strömmande karaktär med många förträngningar. Nedströms Bärbo ändrar den karaktär och flyter makligt fram till dess den kommer till Hargs forsar (Schnell 1963:18ff; Strid 1980:194f). Vattenföringen i ån är i medeltal 23 kubikmeter per sekund (*Nationalencyklopedin*: 331f). Ortnamnsforskaren Jan Paul Strid har före-

slagit att åns gamla namn varit *Slaid*, med innebörden ”den sakta glidande”. Namnet skulle syfta på åns lugna och makliga förlopp från Bärbo mot nuvarande Nyköping (Strid 1980:197). Vid Täckhammars bro i Bärbo socken, där ån skiftar karaktär från hastigt strömmande till lugn och maklig, hittades på 1850-talet en rad sten- och bronsföremål vid årensning. De låg på en och en halv meters djup under botten och bestod av två båtyxor, en flintdolk, tre skafthålsyxor, samt olika bronsföremål: tre kantyxor, två spjutspetsar, två holkyxor och ett kortsvärd (SHM 1083, 2273, 4177, 22228; SÄM 1085). Bronserna har en datering till period I–IV eller möjligen period V (Wigren 1987:62). Föremålen skänktes som gåva av löjtnanten vid Väg- och vattenbyggnadskåren. Tyvärr finns ingen skiss eller ytterligare uppgifter om fyndplatsen. Man vet heller inte om där fanns ytterligare föremål som inkom till myndigheterna.

Det i särklass mest intressanta fyndet i strömmande vatten kommer från Hyndevadsström. Där är fyndomständigheterna väl kända och därför går det att skapa sig en förhållandevis detaljerad bild av de olika föremål som hittades där. David Damell har i olika arbeten lyft fram denna plats och de föremål som påträffats där, dels i sin lic. avhandling från 1971, dels i en artikel *Från bergslag och bondebygd* (1999). Damell visar där på den geologiska dokumentation i form av plan- och profilritningar som gjordes i samband med vattenregleringsarbetena. Denna dokumentation torde vara närmast unik för tiden och för den här typen av fynd. Det är tack vare den som det alls är möjligt att få en uppfattning om den långa tidsrymd, som forsens tycks ha använts som depositionsplats. När fynden från Hyndevad diskuteras i arkeologisk litteratur är det nästan uteslutande bronserna från bronsåldern och de senneolitiska yxorna som tas upp (se exempelvis Wigren 1987:62; Beckman-Thoor 2002:46; Lekberg 2002:43). De folkvandringstida, vikingatida eller medeltida fynden berörs mycket sällan. David Damell har tagit upp även dessa fynd (Damell 1999, 2000), men han har inte haft anledning att diskutera dessa olika föremåls placering i forsens eller deras mer precisa tidsinnehåll. Det finns därför skäl att på nytt närma sig originaldokumentationen och platsen.

Hyndevadet

I den drygt tre mil långa Eskilstunaån finns flera forsar. Den sammanlagda fallhöjden i ån är 21 meter. Vattenföringen är reglerad genom Hyndevadsdammen, där i genomsnitt 24 kubikmeter vatten passerar var sekund. Som högst har man kunnat notera vattenflödet till 110 kubikmeter vatten per sekund (*Nationalencyklopedin*: 600). Innan regleringen gjordes fanns där dammen som nu är en fors, Hyndevadsfallet. Förleden i namnet Hyndevad är hind ”Hindawat” (äldsta belägg 1216) och syftar på honor av hjortdjur. Själva Hyndevadet ligger uppströms forsarna, i lugnare vatten med sandig botten (Damell 1971:72 med där anförda referenser, samt 1999:28). Att forsarna kallas Hyndevadsfallet, anser David Damell, går tillbaka på medeltida ägoförhållanden. Johanniterklostret i Eskilstuna ägde gården Hyndevad och med den de begärliga fasta fiskeverk och kvarnar som fanns i forsens öster om gården, därför kom forsens att bära namnet Hyndevadsfallet eller Hyndevadsforsen (Damell 1971:72).

Strömmen är en 200 meter lång bågformig kanal, som förbinder två sjöliknande utvidgningar (fig. 1). Den östra stranden skjuter ut i form av en udde som trängt ihop passagen till ungefär 25 meters bredd. Här har Hjälmarens och egentligen hela Närkes vattenmassor i störtat fram. Innan vattenregleringen ägde rum var Hyndevadsfallet ett natursceneri, som fick Richard Dybeck att brista ut i hänförande ordalag: *Från en af skog och lar-*

CHARTA öfver Sion Hjelmaren.

- Beteknar Sand-Åsen som går tvärt öfver Hjelmaren
- Beteknar Segebleden från Örebro til Hjelmare Slusar
- - - - - Höfdingedöme - Skänader

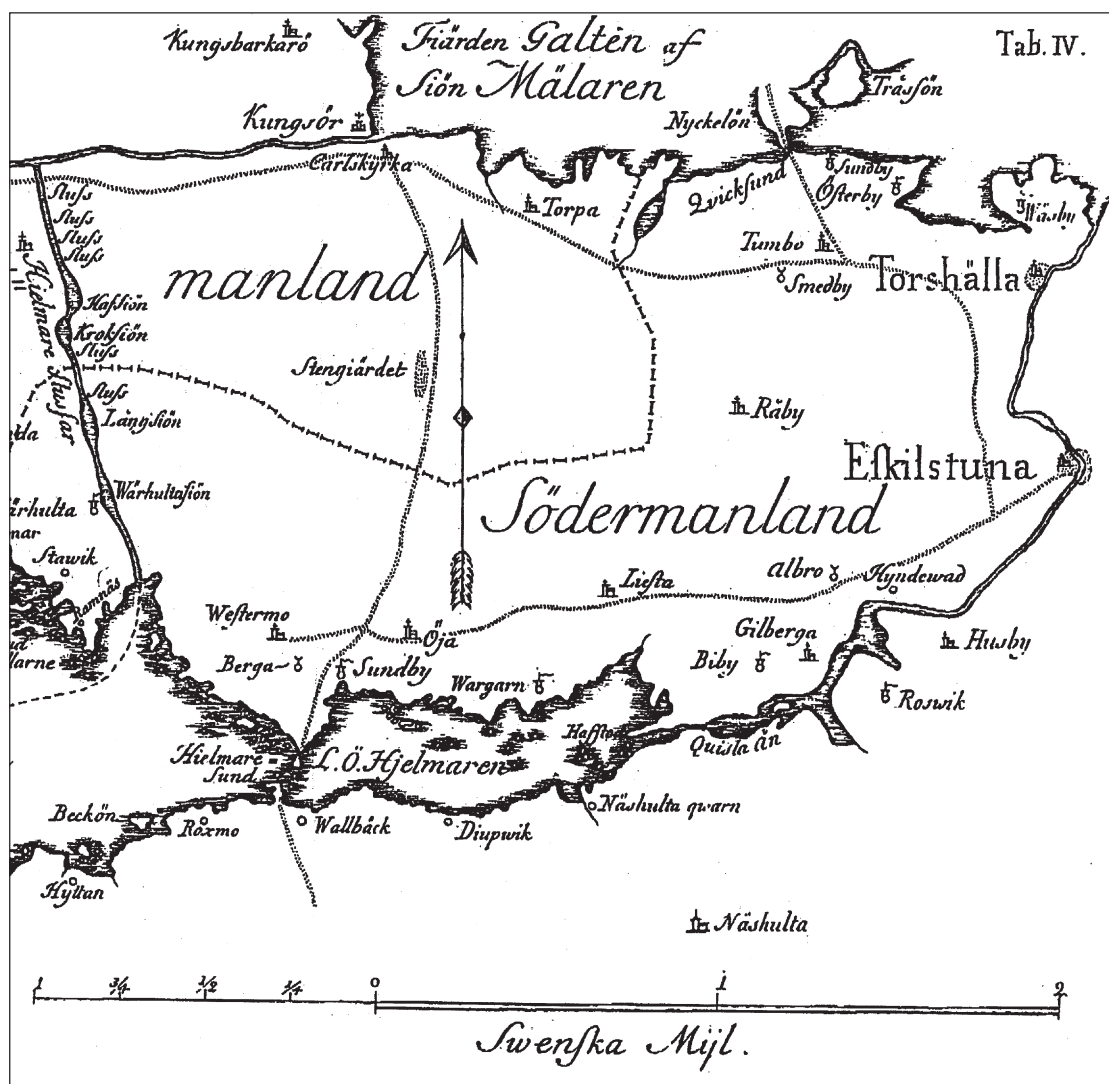

Fig. 1. Kartan från 1786 visar sjön Hjälmarén. Öster om Hyndevad och Husby där ån böjer finns Hyndevadsström (ur Från bergslag och bondebygd 1999:137).

mande vatten omgifven, reslig klippa vid Hyndevadsfallet äger man en, i sanning, hänförande utsigt. Vid klippans fot, ett rörligt mörker, i vilket fallet oafslåtet stänker klara droppar; höga granar, sträckande barriga grenar öfver svallet, som ville de dölja dess oro, eller mana till frid; det lugna vattnet ofvan fallet, liknande en stilla insjö, med utskjutande, af ymnig vass och prunkande svärdsiljor bekransande löfdungar; längst bort öfver den klara vattenytan, på en uppstigande ås, bland lummiga lindar, Husbys åldriga kyrka... (ur Dybeck 1842:32f, återgiven i Burström 1993:38).

När regleringsdammen skulle byggas genomskars man udden, så att en ny kanal bildades. Över denna byggdes dammen. Därefter kunde hela det gamla utloppet avdämmas och läns-pumpas. Grävarbetet som vidtog, skedde för hand med spade (Gumaelius 1885:490). Ansvarig för arbetet var geologen Otto Gumaelius. Han hade tidigt intresserat sig för Hjälmarens forna vattenstånd, då han som trettiofemåring gjorde inventeringen för Sveriges Geologiska Undersökningars kartblad "Örebro" (Gumaelius 1885:488, samt *Svenska män och kvinnor* 1946:140). Hans intuitiva känsla, att Hjälmarens vattenstånd tidigare växlat kraftigt och att sjön stått lägre, gick då inte att bekräfta.

Först femton år senare, fick han genom grävningarna i Hyndevadsström, tillfälle att testa sina idéer. För eftervärlden var detta mycket lyckligt, för de bevis han anförde grundades bland annat på de arkeologiska föremål som hittades på botten av den torrlagda strömfåran. Studien publicerades i *Geologiska föreningens förhandlingar* (Gumaelius 1885).

När man torrlagt forsen syntes bergbotten på några ställen, men mestadels var den täckt av sten och grus. Rännan, där forsen tidigare farit fram, var i botten trång och krokig. Detta borgar, menar Gumaelius, för att växlingen mellan hög- och lågvatten varit mer uttalad förr. Efter hand blev botten jämnare och utlopps-rännan därmed bredare (Gumaelius 1885:497). Bergbotten var formad som en dalbildning, som hade samma form som forsen en gång haft. I botten, på 2,5 meters djup, låg en jättegröta 18 cm i diameter och 29 cm djup, sockertoppsformad inåt berget. Den tillhörde en äldre del av forsens historia och var fylld med sten och grus. Mitt i fallet fanns en bank av snäckor. Denna tillmätte Gumaelius stor betydelse. Snäckorna hade inte kunnat fästa sig där om stenarna hade flyttats runt i forsen. På så vis vittnade snäckbanken om att olika material legat påfallande stilla, trots att forsens fallhöjd varit i genomsnitt 2,7 meter. Även det faktum att där inte bildats rullstenar underströk detta (a.a.:491ff). På flera ställen fanns neddrivna pålar, vilket visade att människor försökt skapa stöd för upplag och grus i form av ett slags dammar. Dessa fanns vid övre och nedre delen av fallet (Gumaelius 1885:495). Men det finns inga uppgifter om att exempelvis rester av djur eller människor, skulle ha påträffats.

De föremål som hittades i den torrlagda forsen beskrevs av Gumaelius i texten. En del stor av dem redovisade han också på en planritning (fig. 3, s. 24). Dessutom kommenterade han det djup som föremålen hittades på, eftersom han var klar över att djupet hade kronologisk relevans. Stenföremålen låg på mer än 10 fots (3 meters) djup under vattenmärket, Arninge märke.

Fig. 2. Gravfältet Stavstenarna låg förr väl synligt på en udde i ån. I bildens ena kant skimtar Husby, i den andra kanten anas Hyndevadsfallet (ur Dybeck 1842:30, återgiven hos Burström 1993:39).

Bronserna låg på ungefär samma djup, medan järnföremålen låg på 1–3 fots, d.v.s. 0,3–1 meters, djup (Gumaelius 1885:493).

De äldsta föremålen Gumaelius beskriver är stenyxor med genomgående skafthål. Planritningens schematiska symboler visar att det bör ha rört sig om enkla skafthålsyxor (Gumaelius 1885:493, samt tafl. 14). Bronsföremålen går det lättare att bilda sig en uppfattning om, eftersom de finns i behåll och har lösts in till Historiska museet respektive Örebro länsmuseum. Dessa bronser tillhör både äldre och yngre bronsålder, period I–V. De består av en kantyx, en avsatsyx, två holkyxor, en spiralhuvudnål och ett smycke i form av en dubbelspiral (fig. 4, SHM 13671, ÖLM 3608, SHM 8234:15).

De senneolitiska yxorna hittades spridda över hela forsens. Bronserna där- emot var placerade på ett intressant sätt. Avsatsyxan och kantyxan hittades nära varandra i forsens västra del. Snett emot, i öster, låg de bägge holk- yxorna tätt invid varandra och slutligen i forsens mitt påträffades spiral- smycket och spiralhuvudnålen (Gumaelius 1885:493f). Att de båda holk- yxorna låg så nära varandra och dessutom tycktes vara ungefär samtida an- tyder att de kan ha lagts ned som ett par (period IV, V, se Damell 1971:86). Man kan fråga sig om inte kant- och avsatsyxan också kan ha lagts ned som ett par, även om kantyxan har en något äldre datering än avsatsyxan (för dateringarna period I, respektive II, se Damell 1971:79f). Det samma gäller även spiralhuvudnålen och smycket, som kan vara från ungefär samma tid (period VI/äldsta järnålder, Damell 1971:91f). Parsymboliken har varit ut- talad i många sammanhang under bronsålder, bland annat när det gäller olika

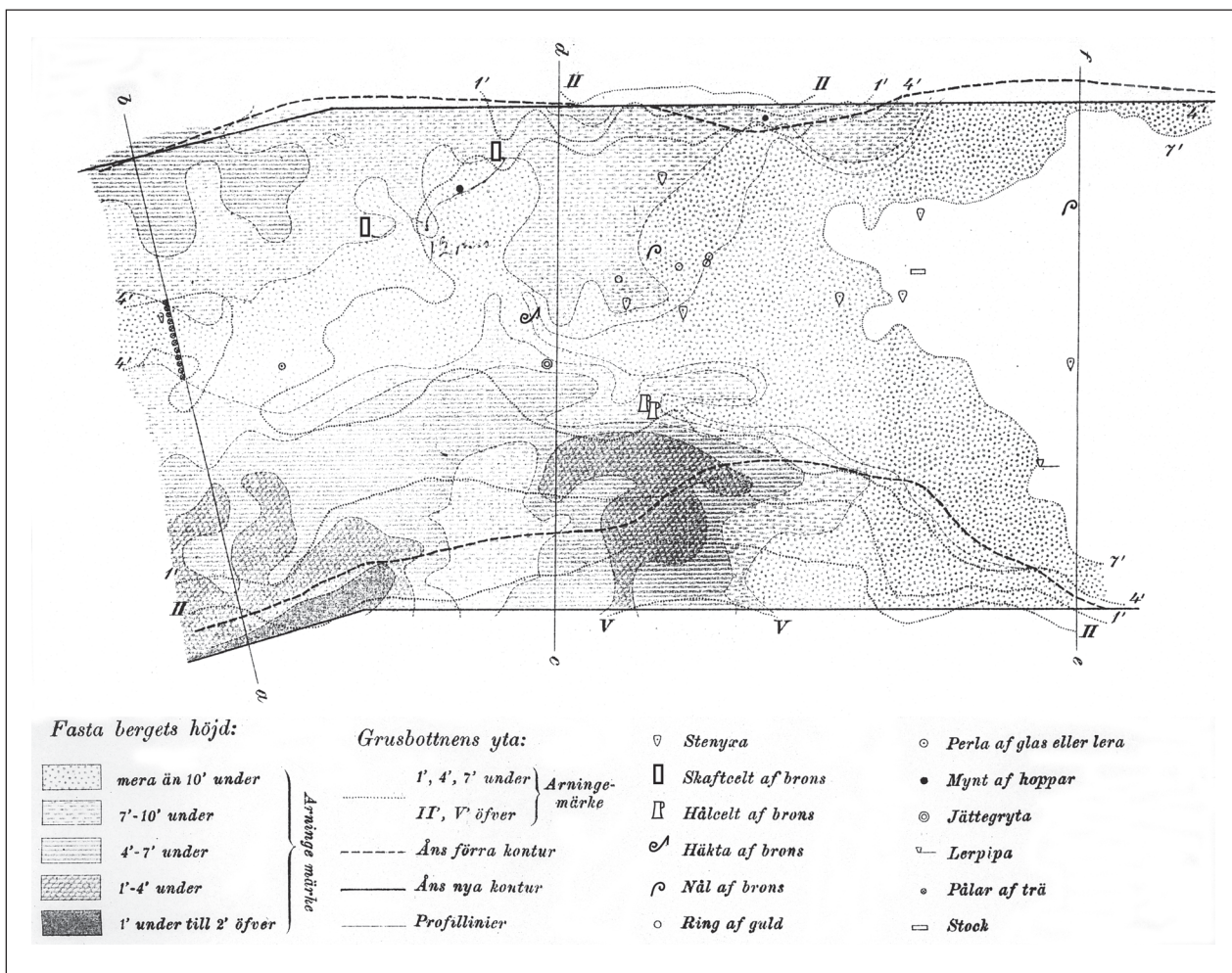

Fig. 3. I strömmens torrlagda fåra hittades många olika föremål och pålrader (se Gumaelius 1885:tafl. 14)

typer av depositioner (jfr exempelvis Kristiansen 1999). En av de mest praktfulla finns i forsens närhet. På synavstånd ligger den amfiteaterliknande naturformation i vars mitt de bägge ceremonixorna från Skogstorp lagts ned i form av ett par (Beckman-Thoor 2002).

Om man tittar på Gumaelius skiss över forsén (jfr fig. 3), så hamnar jättegrytan på ett intressant sätt mitt emellan de bägge holkyxorna på åns västra sida och de övriga bronserna på östra sidan. Jättegrytan bör ha varit synlig under en äldre del av forséns tillvaro, enligt Gumaelius, och beroende på om det varit hög- eller lågvatten i ån har den varit mer eller mindre framträdande. Bronserna ligger på ett påtagligt sätt centrerade runt jättegrytan, om man jämför med föremål från andra tidsperioder. Jättegrytan kan ha uppfattats som en stor skålgrop på forsébotten och varit det som ytterst styrkt var man skulle placera sina depositioner.

Om fynden från bronsåldern är påtagliga i det hopade fyndet, så förhåller det sig på motsatt sätt med järnåldersföremålen. Inga av dessa har inlösts. Därför har vi bara Otto Gumaelius beskrivningar att falla tillbaka på. Vissa av de fynd han beskriver hör sannolikt hemma i järnålder: fyra pärlor, varav en var randig i flera färger och de övriga såg ut som om de kan ha varit av glas, tre brynstenar, varav en var av vit kvarts, en bronsnål till ett dräktspänne samt ett tiotal järnixor (Damell att nålen är en rullhuvudnål och bör dateras till bronsålder 1971:74, 91f). Av beskrivningen framgår att brynstenarna bör röra sig om ovala eldslagingsstenar, förmodligen från folkvandringstid. Gumaelius kommenterar nämligen att de är ”utspetsande mot båda ändar” något som är utmärkande för folkvandringstida eldslagingsstenar (Gumaelius 1885:495, för eldslagingsstenarnas kronologi, se Welinder 1990:81ff). De tio till tolv järnixorna utgjorde en stor grupp bland föremålen och låg ”här och der”. De hade, som Gumaelius skriver, ”alla en egen form, temligen långa och tunna, med något krökta begränsningslinjer upptill och nedtill. Eggen var längre än motsvarande dimension hos läggen. Ögat var också längre samt derjemte försedt med omkring 1 tum långa utlöpare å ömse sidor och å ömse ändar, så att skaftet vid ögat haft stöd av dessa fyra utlöpare” (Gumaelius 1885:494). Den detaljerade beskrivningen tecknar bilden av en egenartad sorts yxa. Rimligen rör det sig om den typ av yxa som förekommer under sen vikingatid (fig. 5). Av de yxor som låg på forsébotten gick bara en enda att ta upp. Tyvärr verkar den inte ha inlösts. De övriga yxor var i allmänhet så förrostade, att bara spåren efter dem syntes (Gumaelius 1885:494).

Den hammare av järn, som hade fyrkantigt slag och vars motsatta ände var utdragen till en egg, liksom de bägge långa pikar som också påträffades i forsén bör härstamma från medeltid. En mängd bitar av glaserad keramik fanns mest på den västra sidan vid det nedre fallet och kan höra hemma i medeltid eller historisk tid. Guldringen kan vara förhistorisk eller av senare datum. Två 1600-tals mynt i koppar liksom två kritpipor hör till föremålen från historisk tid.

Att döma av fynden tycks forsén ha varit föremål för depositioner under senneolitikum, äldre och yngre/youngsta bronsålder, folkvandringstid, vikingatid och medeltid/historisk tid. De pärlor som beskrivs skulle kunna vara från yngre järnålder. Även om inget av föremålen går att hänföra till romersk

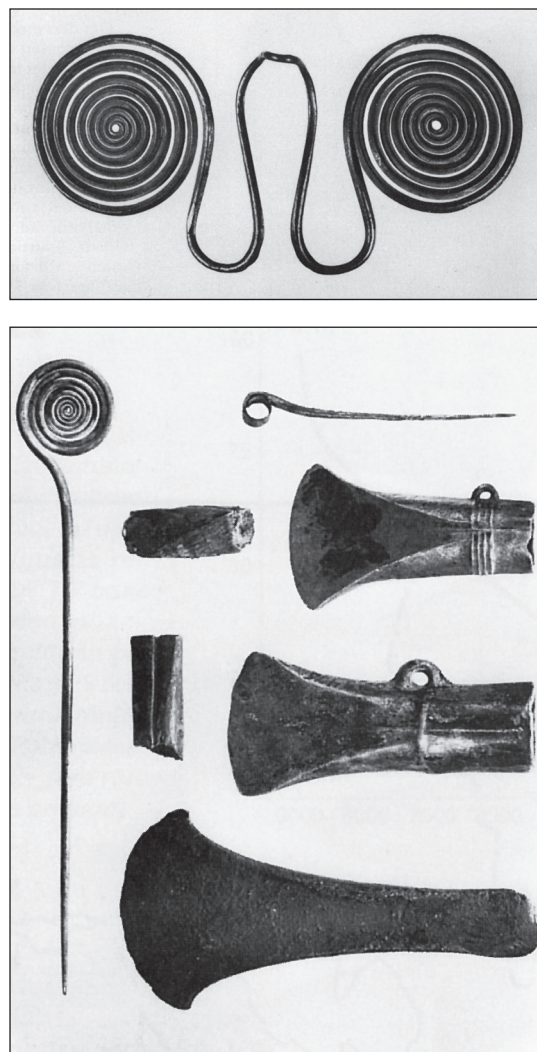

Fig. 4. Bronserna från Hyndevadsforsén är välbekanta i arkeologisk litteratur (foto ATA).

Fig. 5. Från Vallstena, Sanda, Hemse och Martebo socknar på Gotland kommer dessa tunna, bredbladiga stridsyxor med utsvängd egg (Thunmark-Nylén 1998:taf. 258; Vikingatidens ABC 1995:299). Det var förmodligen ett tiotal yxor av denna typ som hittades på forsens botten.

järnålder, så tycks depositionerna fortsätta under folkvandringstid genom eldslagningsstenarna.

Man kan jämföra depositionerna i forsen med de tecken på landskapsutnyttjande som kvartärgeologen Thomas Hammars pollenundersökningar i Borsöknaområdet visar. Under yngre stenålder förekommer tecken på boskapsskötsel. I stenålderns slutskede, senneolitikum, uppträder tecken på spannmålsodling, i form av pollen från vete och korn (i Damell 2000:24). Odlingsspåren sammanfaller på ett intressant sätt med att Hyndevadsforsen togs i bruk för depositioner och man kan fråga sig om där finns olika bakomliggande kulturella föreställningar som förenar dessa båda företeelser. Men det kan ha att göra med när forsen uppstod. Man räknar med att den bildades för ca 3800–4000 år sedan (Florin 1963:141ff; Hammar 1985:270). Under bronsålder då markerna successivt öppnades för främst bete, men även odling, läggs olika föremål kontinuerligt ned i forsen. Vid förromersk järnålder (500 f.Kr.–0) sker en nedgång både vad gäller betesindikatorer och sädespollen. Då finns heller inga tecken på depositioner i forsen. Under romersk järnålder öppnades landskapet genom etablerandet av stora betesmarker. Även åkrarna där man odlade vete, korn, råg och hampa blev fler (Hammar i Damell 2000:26). Under folkvandringstid (400–550 e.Kr.) skedde en förändring av landskapsutnyttjandet, då spannmålsodlingen ökade på bekostnad av boskapsskötseln. Generellt innebar dock yngre järnålder och tidig medeltid att odlingen hela tiden vann mark (a.a:27). Under yngre järnålder

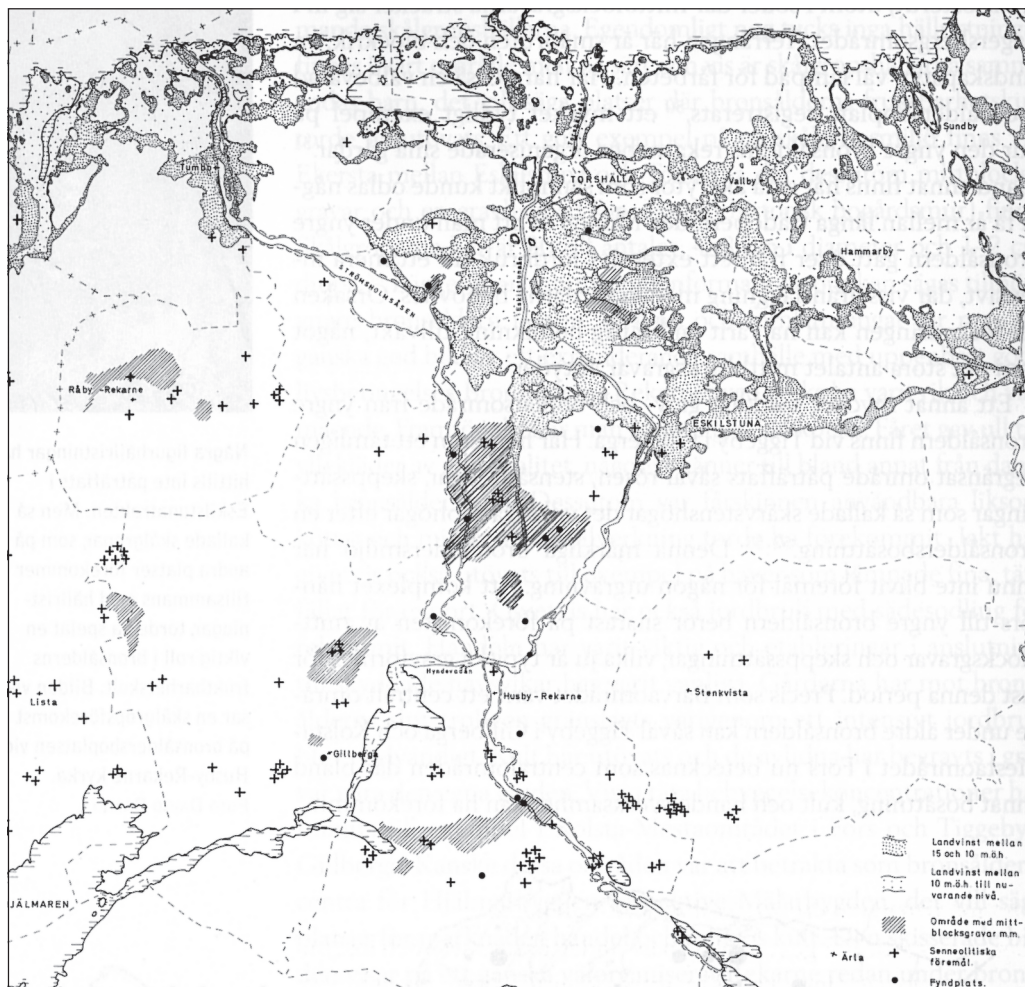

Fig. 6. Vid Husby-Rekarne syns Eskilstunaåns möte med Strömsholmsåsen. Öster om denna punkt syns det hopade fyndet i forsen markerat med en svart prick på David Damells karta publicerad i Eskilstuna historia (Damell 2000:55).

och vidare in i medeltid/historisk tid verkar depositionerna i forsen fortsätta. Hyndevadsfallet tycks ha förmått att bevara sin attraktionskraft från senneolitikum och in i historisk tid, så när som under den äldre järnåldern.

De stillastående respektive strömmande vattnen i Södermanland och olika slags depositioner

Landhöjningen har kraftigt omgestaltat landskapet i Södermanland och det är inte alltid klart vad som under förhistorisk tid utgjorts av strömmande vatten. Från bronsålder finns en rad uppgifter om de olika typer av bronsyxor som lagts ned i sörmländska åar, som exempelvis holkyxan från Vrena (SHM 2417) och de två kantyxor från Dalby (SHM 5659:1–2) som hittades vid sjösänkning i Vrenaån, den korta åsträcka som utgör förbindelsen mellan de bägge sjöarna Långhalsen och Hallbosjön. Längre ned i Nyköpingsån vid Kristineholms gård i Helgona socken hittades ytterligare en holkyxa vid ett dammbygge (SLM 266). Men holkyxor lades även ned i stillastående vatten. Vid Hållsta i Frustuna socken hittades en holkyxa i sjön (SHM 15787:9). I närheten framkom en kantyx, vid kanalgrävning mellan Givesta och Långsjön (SLM, Flentzburgska samlingen 31, se Wigren 1987:55). Och den holkyxa som hittades vid Rophäll i Tveta socken kan ursprungligen ha deponerats i Långsjön (ÖSM 4278).

Under bronsålder var det vanligt att man gjorde enstaka depositioner i mossmarker och kärr. Det var en tradition som hade sina rötter bak i stenåldern, vilket exempelvis den tunnackiga stenyxa som hittades i mossjord vid Gunnviken i Västra Vingåkers socken visar (SHM 14597). Likaså vid Ramsta torvmosse i Sköldinge påträffades en tunnackig flintyx (SHM 23804). Och i ett kärr vid Biby i Gillberga socken hittades en flintdolk (SHM 18416).

Från bronsålder finns olika slag av bronsföremål i våtmarksdepositioner, i form av yxor, spjut och smycken. I kärrmark vid Danbyholm i Björviks socken hittades en holkyxa (SHM 4605), och i Hagebyberga i samma socken har man påträffat en kantyx tillsammans med en svinbete i mossmark (privat, se Wigren 1987:54). I Årby mosse i Husby-Rekarne socken påträffades en holkyxa (SHM 11069, 14613). Likaså hittades i Vi by i Västermo socken en kantyx i ett stort dike, djupt ned i blålera (SHM 13025:13). På motsvarande sätt har den holkyxa som hittats i Herrberga i Trosa socken hittats en meter ned i leran, då man grävde för ett dike (SHM 8640:318). En spjutspets har framkommit vid Römossen, Vårdinge sn (ÖSM 3958), liksom två meter djupt ned i en mosse (SLM 4921) i Harlinge, Torsåkers socken.

År 1859 gjorde man i Vårdinge socken ett uppmärksammat bronsfynd. I en liten torvmosse uppe på en grusås hittade man vid grävningen för järnvägen en mängd bronser ungefär en meter under mossens yta. En meter ifrån bronserna fanns ett ”stenkummel” ungefär en meter stor och en halvmeter högt, som låg nedbäddat i mossen på samma djup som bronserna (SHM 2674, 2842). Även här tycks parsymbolik vara väsentligt: två glasögonspännen, två bronsnålar, två holkyxor, fyra armringar, men sju halsringar, en armring, en holkmejsel, kantbeslag till sköld, tennring och brynsten (se Wigren 1987:59). Från ett utfallsdike i Hejsta by i Hölö socken känner man fyndet av ett hjulformigt spänne (SHM 13617:3). Under bronsåldern tycks man således utnyttja såväl de strömmande och stillastående vattnen, som de vattensjuka markerna, för deponeringar av olika slags bronser. Föremålen kan ha varit ett sätt att närma sig de väsen man uppfattade hade sin hemvist i olika typer av vatten.

Vad sker då under äldre järnålder? Fortsätter denna upptagenhet med vatten i dess olika former, som depositionerna uttrycker? Föremålen från äldre järnålder är färre än tidigare. Min genomgång gör inte anspråk på att vara på

något vis fullständig, men det är tydligt att äldre järnålderns fynd från vattendrag är betydligt färre än motsvarande under bronsålder. När Apalsjön i Lista socken torrlades framkom ett eneggat svärd med bevarad träskida, som plöjdes upp ur den gamla sjöbotten (SHM 23801; Damell 2000:68). Fortfarande under vikingatiden tycks svärd kunna deponeras i sjöar att döma av det vikingatida svärd med silverinlagt fäste (S typ, SHM 20382, se SHM fornbild) som hittats tillsammans med en metkrok (SHM 20383) och en spetsig järnten (SHM 22614), vid Norrby i den nu uppgrundade Drevviken. Under muddringar i Södertälje kanal, ca 400 meter söder om staden, kom en spjutspets av järn upp med mudderskopan (SHM 14915).

Mossmarkerna i Södermanland har inte heller givit järnåldersfynd i alls samma utsträckning som de gjort från bronsålder. Den bronsbeslagna stridslur av oxhorn, som hittades i en mosse på Lindholms gård i Barva socken är en av dessa fåtaliga representanter (SHM 6626 se Arne 1909:32; Damell 2000:68).

Under mellersta järnålder börjar ädelmetall i form av guld att läggas ned i vatten. Guldet tycks kunna kopplas till det stillastående vattnet. Ett exempel kan vara den folkvandringstida betalningsspiral av guld som hittades vid sjön Sillen, nära dess södra ände (SHM 17053, se SHM fornbild). Guldringen som hittades i Hyndevadsforsen skulle kunna representera ett undantag från detta. Men den kan lika gärna vara från historisk tid, för Gumaelius nämner vare sig dess utseende eller det djup den låg på.

Mest spektakulära bland de sörmländska guldfynden från sjöar är den större guldring med nio mindre vidhängande ringar som år 1700 hittades invid holmen Skorpan i sjön Valdemaren eller Vammeln (på Grägsta ägor under Hålbönäs, SHM 14, se Arne 1931:56f och SHM fornbild, fig. 7). Fyndet gjordes av en torpare som ”oförmodligen genom Gudz nåde” hittade guldet ”brede vid itt berg under i siöbåttan liggande” (Schück 1935:115). Talet nio väcker associationer. Det förekommer i kosmiska sammanhang: nio olika världar föregår völvens tid. Men nio-talet knyter sig även till händelser av väntan och förändring, som då Frej väntade i lunden Barre i nio nätter på Gerd. Föreställningar om talet nio är centralt i offerkontexter, som exempelvis offret i Gamla Uppsala eller det på Stentofte-stenen beskrivna offret av nio bockar och nio hingstar (Sundqvist 2002:133ff, 178). Man skulle för guldfyndet i den sörmländska sjön kunna uppfatta guldet med de nio vidhängande ringarna som offermaterial, sjön som offermottagaren. Offergivarna syns inte för oss, men skulle kunna vara Sköldingar, de som bodde i bygden kring Sköldinge kyrka (för ortnamnet se Strandberg 1973:2f).

Att traditionen att deponera guld i stillastående vatten fortsatt var aktuell under vikingatid visar den vikingatida guldarmsring som påträffades på 1950-talet vid Eldsundet mellan Vansö och Häråd (SHM 24417, se SHM fornbild). Armringen låg ca 3 meter över havet vilket innebär att den deponerats på relativt grunt vatten under vikingatid. Några hundra meter österut ligger den nu uppgrundade och igenvuxna sjön Gullringen. Till sjön knyter sig en sägen om en rik kvinna, som var högmodig och slösade med sin rikedom. Hon kastade ut en guldring i vattnet under det att hon sa att det är lika otänkbart för mig att bli fattig, som att jag skulle kunna återfå denna ring. En fiskare fångade senare en fisk i vars mage guldringen låg. Efter detta drabbades kvinnan av allehanda motgångar och dog utfattig (jfr Wahlfisk 1895:62f; Stenberger 1951:185; jfr Zachrisson 1998:117).

Om järnålderns guld borde deponeras i lugnt vatten, vad vet vi då om silvret? Kunde det deponeras i vatten och i så fall vilken typ av vatten? Från Södermanland känner man ett trettiotal vikingatida silverskatter (Jonsson [Beckman-Thoor] 1986). En av dessa har lagts ned i vatten, i Broby å i Österhaninge socken. Silvret hittades vid två tillfällen men på samma plats i Broby

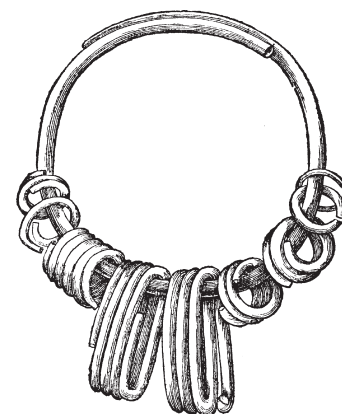

Fig. 7. Guldringen med de vidhängande nio ringarna väckte tidigt uppmärksamhet. Redan 1786 avbildades den i J. Björners avhandling nordisk hjälteprydnad (se Arne 1909:fig 13).

å (SHM 412, 414). Silverföremålen bestod av ett ringspänne och 413 silvermynt: skandinaviska, irländskt, tyska, anglosaxiska och islamiska, samt åtskilliga silverbitar som inte tillvaratogs. De lades ned i ån någon gång efter 1035 (Jonsson [Beckman-Thoor] 1986:12). Här har silver deponerats i rinnande vatten, men det rör sig bara om ett skattfynd och ska inte tillmätas för stor betydelse.

Vems platser?

Bland Mälardalens sakrala ortnamn som kan kopplas till olika typer av vatten möter vi gudarna Tor, Oden och Ull. Många av dessa namn är smånamn, de är inte namn på bebyggelser och har därför inte nedtecknats förrän sent och är svårbedömda. Gudinnenamnen är svårare att urskilja i ortnamns-materialet än gudanamnen och inga möjliga alternativ finns att tillgå. Bland de gudabärande namnen kan man notera att guden Tor förknippas med sjö, ö, bro, vad, myr och mosse (Vikstrand 2001:142f, 158, 161f). Medan Ull förknippas med ö, fjärd, fors, vatten, bro och kärr (Vikstrand 2001:127ff, 167ff, 170, 175ff, 180). Inom Mälardalens län finns en lång rad smånamn på Odens- eller Ons- som är mycket svårbedömda eftersom de vanligen saknar medeltida belägg. Flera av dessa kan sättas i samband med strömmande, forsande vatten (Vikstrand 2001:129f). Förleden Oden finns kombinerad med brunn, holme, forsar och fall. Ett strömmande vatten med forsar är Odensån mellan Hargs kvarn och sjön Fysingen i Uppland. Även Odensfallen i Dannemora socken i norra Uppland knyter möjligen guden med fall och forsar. I Tämnrån har funnits två forsar belägna efter varandra, Odensfors och Ullfors, båda sannolikt syftande på manliga gudar (Vikstrand 2001:126ff). I Jómsvikingadrápa från omkring 1200 skriver Bjarni Kolbeinsson med tydlig hänsyftning på Oden: *Jag lärde mig inte skaldekosten under forsar. Jag galdrade aldrig och satt aldrig under hängda* (se Vikstrand 2001:129 och där anförda referenser). Ett utmärkande drag för fynden i bland annat Hyndevadet tycks vara en riklig förekomst av yxor. Man frågar sig om yxorna skulle kunna vara gåvor framburna till enskilda manliga gudar som ansågs ha sin hemvist i forsen.

Hopade fynd – uttryck för kulturell mångfald

Segeåfyndet är genom sina många olika föremål från olika tider en god representant för det man brukar kalla hopade fynd. Det långa tidsinnehåll som de olika föremålen förmedlar, visar att platserna ägt egenskaper som gjort dem fortsatt attraktiva också i tider av social, politisk, kulturell, religiös och ekologisk förändring. För att anknyta till temat för denna volym, så kan man påstå att den materiella kulturen i de hopade fynden uttrycker kulturell mångfald genom sin ständiga variation och förändring. Platsen däremot, verkar förbli en konstant i landskapet genom många, många generationer.

Att vissa platser på detta sätt drar till sig människors intresse har allmänmänskliga rötter. Alla fångas vi av det ovanliga eller udda i en landskapsbild (jfr von Sydow 1978:115), som ett dominerande berg, en kraftig fors eller en ymnigt flödande källa. Men landskap lever inte bara i kraft av sitt visuella uttryck, utan lika mycket genom de innebörder vi tillskriver det (Löfgren 1981:237; Welinder 1992; Zachrisson 1997:80ff). Platserna för de hopade fynden har kunnat fortleva tack vare muntlig tradition och rituellt praxis. Det faktum att de hopade depåfynden finns där de gör, är således frukten av mänskliga minnen.

Om Hyndevadsforsens födelse kan man ha berättat. Innan forsen fanns, stod sjön Hjälmarens uppdämd och pressade mot Strömsholmsåsen (Hammar

1985:270). Under senare delen av stenåldern bröt Hjälmaren igenom åsen. Kanhända gick det lugnt till. Men det kan lika gärna ha gått katastrofalt fort (jfr Beckman-Thoor 2002:47). Under historisk tid skedde den berömda avtappningen av jämtländska Ragundasjön. Det var en mans och en liten bäcks verk. Med lite bistånd började bäcken ”äta” sig igenom de isälvsavlagringar som sedan istiden dämt upp sjön. På några timmar tömdes hela Ragundasjön, Storforsen torrlades och Indalsälven fick ett annat lopp (*Nationalencyklopedin* 5:226). Sådana händelser ger upphov till berättelser. Men även själva Hyndevedsforsens mäktighet kan ha skapat berättelser. Under höst- och vårfloed var den säkerligen imponerande med nära tre meter i fallhöjd. Landskapet i forsens närhet präglas inte bara av den av ån delade åsen. Norr om Hyndevedsfallet finns en annan mycket påtaglig landskapsformation – ravinen vid Kälby. Ortnamnsforskare Lars Hellberg menar sig ha funnit ett samband mellan ravinbildningar i berg och ordet *rek*. Hellberg menar att ravinen vid Kälby var själva upphovet till namnet Rekarne, som idag lever vidare som namn på häradena Öster- och Västerrekarne (Hellberg muntligen, citerad i Damell 2000:18).

Att människor fäst vikt vid platser där långa och ringlande grusåsar brutits igenom av strömmande vatten visar det faktum att sådana platser ofta bär gudanamn. Åsgeombrött som varit viktiga är exempelvis Torslunda i Tierps socken i norra Uppland där Tämnrån löper genom Uppsalaåsen. Det landskapsavsnittet bildar ett nav i Tierpsbygden alltifrån neolitikum (senast Vikstrand 2001:148). Även Härnevi i Härnevi socken är en liknande plats, där Örsundaån passerar genom Enköpingsåsen. Det visar inte bara namnmiljön utan också de arkeologiska fynden (Vikstrand 2001:147ff, 308f). I Rekarnebygden har Hyndevedsforsen, den genombrutna åsen och ravinen, *rek*, bildat ett motsvarande nav i landskapet som dragit till sig människors föreställningar och intresse genom årtusenden.

Referenser

- Arne, Ture J:son 1909. Om det forntida Södermanland: några bidrag till historien om dess bebyggande. *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* 14:1–68. Utgivna av Södermanlands fornminnesförening.
- 1931. Antikvitetskollegiets och Antikvitetsarkivets samlingar. *Formvännern*, 48–93.
- Beckman-Thoor, Karin 2002. Skogstorpsyxorna. En föreställning tar sin början. I: Åkerlund, Agneta (red.) *Kulturell mångfald i Södermanland*, del 1, 45–51. Länsstyrelsen i Södermanlands län.
- Bolin, Hans 1999. *Kulturlandskapets korsvägar. Mellersta Norrland under de två sista årtusendena f. Kr.* Stockholm Studies in Archaeology 19.
- Bradley, Richard 1990. *The Passage of Arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits.* Cambridge.
- Burström, Mats 1993. *Mångtydiga fornlämningar. En studie av innebörder som tillskrivits fasta fornlämningar i Österrekarne härad, Södermanland.* Stockholm Archaeological Reports 27.
- Damell, David 1971. Rekarne under bronsålder – äldsta järnålder. Arkeologiska institutionen. Uppsala universitet. Uppsala.
- 1999. Hyndeved. *Från bergslag och bondebygd*, 27–39. Örebro.
- 2000. Forntiden. I: Damell, David & Ericsson, Christer, *Eskilstuna historia*. Del 1. Forntiden och medeltiden. Eskilstuna.
- Dybeck, Richard 1842. Staf-Stenarne. *Runa. En skrift för fäderneslandets forvännern*. Häfte 1:30-35. Stockholm.
- Florin, Sten 1963. Land och vatten i Forntiden. *Stenkvista. En socken i Södermanland*. Utg. av Ärla kommun. Uppsala.

- Forssander, Jon Elof 1933. En fyndplats från stenåldern i Sege å vid Malmö. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, 96–113.
- Från bergslag och bondebygd* 1999. Örebro.
- Gumaelius, Otto 1885. Sjön Hjelmarens forna vattenhöjd. *Geologiska Föreningens Förhandlingar*. Band 7, 489–500.
- Göthberg, Hans 1999. Inledning. I: Fagerlund, Dan et al. *Förhistoria och medeltid i Vänge. Arkeologiska undersökningar 1998*. Upplandsmuseet skriftserie 1:9-19. Uppsala.
- Hammar, Thomas 1985. En sedimentkärna från Borsöknasjön berättar. *Es-kilstuna museers årsbok 1983-85*.
- Hauptman-Wahlgren, Katherine 2002. *Bilder av betydelse. Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Stockholm Studies in Archaeology 23.
- Jensen, Jörgen 1997. *Fra Bronze til jern – en kronologisk undersøgelse*. Nordiske fortidsminder. Serie B 15. Köpenhamn.
- Jonsson, Karin (Beckman-Thoor) 1986. *Vikingatida silverskatter i Södermanland*. C-uppsats. Arkeologiska institutionen. Stockholms universitet.
- Karsten, Per 1994. *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, Nr 23.
- Kristiansen, Kristian 1999. Symbolic structures and social institutions. The twin rulers in Bronze Age Europe. I: Gustafsson, Anders & Karlsson, Håkan (red.) *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*, 537–552. Gotarc Series A vol 3.
- Lekberg, Per 2002. Utblick och insikt – några tankar kring det förflutna, identiteten och det arkeologiska ansvaret. I: Åkerlund, Agneta (red.) *Kulturell mångfald i Södermanland*, del 1, 40–44. Länsstyrelsen i Södermanlands län.
- Lindqvist, Sune 1912. Från Nerikes sten – och bronsålder. *Meddelanden från Föreningen Örebro länsmuseum* 5:49-151.
- 1963. *Kumlabygden: forntid, nutid, framtid*. Del 2. Forntidsliv. Kumla.
- Löfgren, Orvar 1981. Landskap och livsform. I: Honko, Lauri & Löfgren, Orvar (red.) *Tradition och miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv*. Lund. *Nationalencyklopedin*. Band 5, 14. Höganäs.
- Oldeberg, Andreas 1974. *Die ältere Metallzeit in Schweden*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Olsén, Pär 1965. Norrköpingstraktens fornminnen. I: Helmfrid, B. & Kraft, S. (red.) *Norrköpings historia*, 1–171. Stockholm.
- Schnell, Ivar 1963. *Nyköpings historia*. Södermanlands hembygds- och museiförbund. Nyköping.
- Schück, Henrik 1935. *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Dess förhistoria och historia*. Del IV. Stockholm.
- Stenberger, Mårten 1951. Guldarmringen från Vansö. *Fornvännen* 46:185–189.
- Strandberg, Svante 1973. *Ortnamn i Lerbo och Sködinge*. Katrineholms hembygdsförenings skriftserie 19.
- Strid, Jan Paul 1980. SlaiPa:bru 'Släbro'. *Fornvännen* 75, 187–200.
- Sundqvist, Olof 2002. *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society*. Historia Religionum nr 21. Uppsala Universitet.
- Svenska män och kvinnor* 1946. Band 3. Red. Thorsten Dahl. Stockholm.
- Svensson, Mac 1993. Hindby offerkärn - en ovanlig och komplicerad fyndplats. *Fynd* 1993:1.
- von Sydow, Carl Wilhelm 1978. De ovanliga i tro och sed. I: Rooth, Anna-Birgitta (red.) *Folkdikt och folktro*, 106–120. Lund. Först publicerad i *Folkminnen och folktankar* 1926.

- Thedeen, Susanne 2003. Life Course Practices in Bronze Age Landscapes of East Central Sweden – Beyond Divine Chiefs and Neodiffusionism. *Current Swedish Archaeology* 11, 97–118.
- Thunmark-Nylén, Lena 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. II. Typentafeln. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Wahlfisk, J. 1895. (red). Sagor och sägner 22. *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* VIII:62–63. Strängnäs.
- Vikingatidens ABC* 1995. Red. Carin Orrling. Historia i fickformat. Statens historiska museum. Stockholm.
- Vikstrand, Per 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalsregionen*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Thorsten Andersson, 17.
- Welinder, Stig 1990. *Människor i Västeråstrakten för 1000 år sedan*. Västerås kulturnämnds skriftserie 22. Västerås.
- 1992. *Människor och landskap*. Aun 15. Societas Archaeologica Upsaliensis.
- Weiler, Eva 1999. Bortom makteliten. I: Olausson, Michael (red.) *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*, 229–246. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 25. Stockholm.
- Wigren, Sonja 1987. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminiscens*. Theses and papers in North-European Archaeology 16.
- Zachrisson, Torun 1997. Människans landskap – en tillbakablick. I: Burström, Mats; Winberg, Björn & Zachrisson, Torun. *Fornlämningar och folkminnen*, 80–86. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.

SHM Statens Historiska Museum
 SLM Södermanlands länsmuseum
 SÄM Strängnäs Museum
 ÖLM Örebro Länsmuseum
 ÖSM Östra Sörmlands museum

Synliga och osynliga gränser. Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder–förromersk järnålder i Södermanland

Feldt, Björn 2003. Synliga och osynliga gränser. Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder–förromersk järnålder i Södermanland. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 34–43.

Visible and invisible borders. Changing funeral rites during the Late Bronze Age and Preroman Iron Age in Södermanland – The period from the Late Bronze Age to the Early Iron Age has often been described as a time of structural changes. In this respect the grave ritual of Södermanland constitutes no exception. Throughout the province small cemeteries, often interpreted as "farmstead cemeteries", expand. However, another contemporary grave ritual during this period has been examined, the *tarand grave*. Only a few have been found in Södermanland and Uppland and the origin of this grave type is most likely to be found in the Baltic region. In this paper cemeteries are looked upon as visible borders in a small-scale society, but also as invisible borders. A social consciousness has been free to develop within the borders created by new social structures.

Björn Feldt, Högländsvägen 4, 152 31 Södertälje
bjorn.feldt.ark@swipnet.se

Föreliggande text ingår i ett avhandlingsarbete geografiskt begränsat till Södermanland. Avgränsningen kan inte motiveras utifrån arkeologiska hänsyn, utan här har en administrativ begränsning av källmaterialet föranlett valet av ett intensivt exploaterat område med rik tillgång till undersökt fornlämningsmaterial, i det här fallet dokumenterat gravmaterial. Utifrån undersökta gravar och gravfält från perioden yngre bronsålder–förromersk järnålder dokumenterade hos ATA (774 identifierade gravar), studeras förändringar i gravritualen då bronsålderns rösetradition överges och man istället börjar anlägga mindre stensättningar på gravfält. Gravritualen under denna period har i en traditionell forskning delvis varit försummad. Stor energi har många gånger lagts ned på att skapa definitioner av varierade gravformer, här frågas istället efter gravritualens innebörd.

Tidigare gravtradition – rösegraven

Södermanland är en region där rösetraditionen under stora delar av bronsåldern varit förankrad och är i det avseendet väl lämpat för studier av mer samhällsinriktad karaktär. Gravtypen i Södermanland förekommer inte bara i kustområden, utan är även väl dokumenterad i landskapets inre delar och då företrädesvis i anslutning till de talrika sjösystem, vilka enligt då rådande höjdnivåer utgjorde delar av en vattenburen förbindelse mellan Östersjön och Mälaren och som skar rakt genom landskapets västra delar, Södermanlands län.

Vid upprepade tillfällen har också undersökningar av sörmländskt gravmaterial presenterats, där utifrån förekomsten av rösegravar och agglomerationer av rösegravar, sociala strukturer och centrumbildningar föreslagits, vilka ofta kommit att tolkas i hierarkiska termer (Burström 1984; Hyenstrand

1984; Damell 1985, 1987; Wigren 1987; Johansen 1993). Försöken att med hjälp av rösegravarna identifiera socialt stratifierade samhällen av hövdingemodell har i landets södra delar motiverats på ett sätt som emellertid inte har någon direkt motsvarighet i Södermanland. Bland annat mängden bronsföremål påträffade i de sörmländska rösegravarna är jämförelsevis liten.

Redan 1956 uttryckte Carl-Axel Moberg en tveksamhet inför konstruerade schablonbilder av bronsålderssamhället (Moberg 1956:65). Verkligheten kan ha varit mer nyanserad än så och rösegraven skulle istället kunna ha appellerat till ett större identifierat bebyggelseområde, än det till vilket den gravsatte direkt kunnat knytas. Monumentet präglas av en utåtriktad och offentlig attityd och ger inte intryck av en intern familjebegravning, utan sociala relationer skulle istället kunna ha tolkats i kollektiva termer. Rösegraven skulle därmed kunna ha tjänat som rituell och symbolisk samlingsplats för en eller flera sociala organisationer över ett större upptagningsområde.

Mindre gravfält växer fram

Gravfälten har naturligtvis inte börjat anläggas samtidigt i det studerade området, men förvånansvärt många har ändå tagits i bruk vid ungefär samma tid, bronsålderns sista århundraden. Allmänt anses att röseritualen överges under perioden yngre bronsålder–äldsta järnålder och således att gravfälten är en gravsed, vilken ersätter rösetraditionen (röseritualen förekommer emellertid dokumenterad även under järnåldern, se t.ex. Hyenstrand 1967). Från perioden är även ensamliggande stensättningar registrerade (se t.ex. Widholm 1998, 1999), i Rekarnebygden ofta utrustade med mittblock (t.ex. RAÄ 127 Gillberga socken). Gravfälten förefaller ibland ha varit i bruk under en relativt lång period, med kontinuitet genom hela den förromerska järnåldern och ibland ända in i romersk järnålder. Antalet gravar framstår i relation till nyttjandetiden emellertid som liten och avspeglar sannolikt inte en total population.

Gravens utformning under förromersk järnålder beskrivs normalt som varierad, men det undersökta materialet visar att den dominerande gravformen under periodens inledning inte motsvarar en sådan beskrivning, utan istället huvudsakligen har en rund eller oregelbunden form. Bristen på fyndföremål under perioden är omvittnad, något som också bekräftats i undersökningen. Då metallföremål ändå förekommer, karaktäriseras de av mindre uppseendeväckande former, såsom t.ex. bronsnålar eller ringar av olika slag. Kremering är genomgående det gravskick som praktiserats. Endast ett fåtal skelett/kistgravar har påträffats och dessa kan med få undantag tidsfästas till periodens avslutning, för att sedan successivt öka i antal under romersk järnålder. Ungefär samtidigt introduceras nya gravtyper, som exempelvis resta stenar eller kvadratiska stensättningar.

Gravfälten är vanligtvis inte stora till omfånget. Av 17 studerade gravfält visade sig många rymma omkring 30 anläggningar eller mindre och av totalt 774 identifierade gravar finns här 573 samlade (74 %). Undantag finns, framför allt framstår RAÄ 201a samt 182a i Västerhaninge respektive Österhaninge socken, med vardera uppskattade 1500 gravanläggningar, som exceptionella undantag. Här har även de för landet i övrigt unika kuvertgravarna samt sexkantiga stensättningarna dokumenterats (RAÄ 201a). Ofta framstår gravfälten som vore de anlagda i en social miljö av mindre format och har därför ibland tolkats som familje/gårdsgravfält. Oavsett hur en sådan social definition formuleras, ger inte gravfälten intryck av storskaliga rituella manifestationer.

En bärande tanke i arbetet har varit att röseritualen och de framväxande gravfälten givit uttryck åt två skilda slag av ideologier, vilka varit förankrade

i olika sociala organisationer och således inte praktiserats parallellt i ett och samma samhälle.

Tarandgravar

Under den här perioden introduceras en gravtyp som dokumenterats i endast ett fåtal exemplar i Södermanland och Uppland, tarandgraven. Undersökningar visar att tarandgraven anlagts under yngre bronsålder–äldsta järnålder samt under den romerska järnåldern. Tarandgravar är istället väl förankrade på andra sidan Östersjön, från ett område som sträcker sig över norra Lettland, Estland samt sydvästra Finland. Gravtraditionen ansågs här länge härröra från den romerska järnåldern, men senare undersökningar har visat att de norra och västra delarna av Estland sannolikt utgjort den region där tarandgraven tidigast etablerats, redan under den period vi definierar som övergången mellan brons- och järnålder (Lang 1995:433, 1996:590). Gravseden har därefter spridits till övriga delar av Estland och är i dessa områden förankrad främst under den romerska järnåldern. Själva begreppet *tarand* kommer från estniskan och kan översättas med ”stenhägnad”.

Valter Lang visar emellertid hur de tidiga tarandgravarna i åtminstone tre avseenden avviker från en traditionell bild av gravtypen:

1. Cellerna är mindre, till synes konstruerade för en till två personer. De förekommer ofta sammanbyggda, till utseendet påminnande om något som kan liknas vid en ”honungskaka”.
2. Till skillnad från traditionen i övrigt, är här inhumation det vanligast förekommande gravskicket, endast i undantagsfall är kremering konstaterat.
3. Ofta saknar skelettgravar gravgods av metall och då dessa ändå förekommer, skiljer de sig från tarandgravar i övriga Estland (bl.a. saknas helt och hållet fibulor).

De finska tarandgravarna beskrivs allmänt utifrån de på baltiskt område undersökta anläggningarna, men är ofta mer oklara i formen (Modin 1973). En genomgång av de finska tarandgravarna ger intryck av att gravtypen här har sin förankring i romersk järnålder, ofta periodens tidigare del (Salo 1968). En sådan datering ger emellertid inte helt rättvisa åt det finska materialet, då föremålsfynd från en rad tarandgravfält, i andra sammanhang normalt förlagts i den förromerska järnåldern (t.ex. Meinander 1969:65). Gravtypens förankring i Estland och norra Lettland har emellertid rest en rad frågetecken om var gravtraditionen haft sitt ursprung, då både ¹⁴C-dateringar och föremålsfynd från tarandgravar väster om Östersjön delvis givit tidigare dateringar.

Tarandgravar undersökta i Södermanland...

Det har visat sig att det främst är de tidiga estniska tarandgravarna som har sina motsvarigheter på den här sidan av Östersjön. Undersökningar i Södermanland har vid två tillfällen vidgat tarandgravens spridningsområde. Fornlämningslokalerna RAÄ 4 Östertälje socken (Rapport UV 1984:29) samt RAÄ 119 Botkyrka socken (Rapport UV 1976 B2) visade sig bl.a. bestå av tarandgravskomplex vilka uppfyller de ”morfologiska krav” man teoretiskt skulle kunna resa vid en definition av gravtypen, rektangulära gravceller orienterade i N–S riktning, anlagda på rad i Ö–V riktning med gemensamma begränsningar. Ytterligare två möjliga tarandgravar har dokumenterats i Södermanland, RAÄ 66 Botkyrka socken och RAÄ 179 Östertälje socken (Bennett 1975:61, 1985:9; Damell 1985:59).

...samt i Uppland

Tre undersökta tarandgravar i Uppland har dokumenterats, RAÄ 118 Täby socken (Modin 1973), RAÄ 126 Hammarby socken (Modin 1973) samt RAÄ 474 Österåker socken (Rapport UV 1994:35). Samtliga dessa uppvisar den karaktäristiska cellindelningen av rektangulära stensättningar i N-S riktning, anlagda på rad med gemensamma begränsningar i Ö-V riktning. Utöver dessa brukar ytterligare två fornlämningar nämnas i diskussionen kring tarandgravar. År 1930–32 undersöktes en förmodad tarandgrav i Ulleråker, Simtuna socken (Drakenberg och Gustawsson 1934:211) och likaså har en rektangulär gravkonstruktion, 11 m lång och 2.5 m bred, dokumenterats från Smedby, Hammarby socken (Dnr 3830/54; Ambrosiani 1964; Modin 1973). Då uppgifter om åtskiljande stenrader saknas, har fornlämningarna här ställts åt sidan. Inte något tyder på att anläggningarna skulle vara skadade och om så ändå varit fallet, vore det anmärkningsvärt om endast de åtskiljande stenraderna försvunnit.

I förekommande fall har raden av celler utökats med ytterligare anläggningar, oregelbundet tillbyggda, men i anslutning till tarandkomplexet. Gravskicket präglas i relativt hög grad av nedgrävningar, undantagsvis med bevarade spår av skelett. Vanlig är även förekomsten av enstaka och spridda brända ben, ibland tillsammans med en nedgrävning. Inte i något fall har benbehållare påträffats. De undersökta tarandgravarna visar att gravtypen har en klar förankring i Östra Mellansverige (inventeringsuppgifter finns om ytterligare en tarandgrav i Kummelby, Sollentuna socken, Uppland, Nerman 1938).

Gemensamma drag på skilda gravfält

I de fall det varit möjligt att tidsbestämma de undersökta tarandgravarna, har flertalet dateringar förlagts i yngre bronsålder–äldsta järnålder (fig. 1). Endast RAÄ 66 i Botkyrka socken har med hjälp av ett ¹⁴C-prov visat sig höra hemma i romersk järnålder (270 e.Kr.).

Figur 1. Tidiga tarandgravar i Södermanland och Uppland, diskuterade i texten.

Raä-nr	Antal celler	Gravskick	Gravform	Datering	Mått	Gravgods
179 i Östertälje Sö	2	1 benlager 1 utan gravgömma	2 kvadr.	y brå-äldsta jäå	1.4–1.8 m	keramik
4 i Östertälje Sö	12+8	9 brandgravar, 8 utan gravgömma, 3 nedgrävningar	10 rekt. 4 kvadr. 3 ovala 3 runda	y brå-äldsta jäå armringar möjl. rom jäå	8.5×9 m 10×8 m	keramik, pincett, 2 halsringar, bygel nål, 2 löpare, 2 armringar, spiralhuvudnål, slipsten, degelfragment, flintskrapa
119 i Botkyrka Sö	8	6 brandgravar 1 utan gravgömma 1 nedgrävning + bända ben	5 rekt. 1 oregelb. 1 kvadr. 1 triang.	y brå-äldsta jäå	16×7 m	keramik, 2 löpare, bryne, knacksten
118 i Täby Up	10+2+1	13 nedgrävningar	10 rekt. 1 oval, 2 rekt.	1500 f.Kr.	18×3 m 5×4 m 2×1 m	hästtänder
126 i Hammarby Up	11	11 nedgrävningar	11 rekt.	osäker dat.	16×3 m	
474 i Österåker Up	4	3 trol.skelettbegr. 1 utan gravgömma	3 rekt. 1 oregelb.	y brå-äldsta jäå	7×4 m	fyndtomma

Tarandkomplexet i södra delen av gravfält RAÄ 126 i Hammarby socken, vilket daterats till folkvandringstid – vendeltid samt romersk järnålder, har inte tillfredsställande kunnat dateras, men trots det tagits med i undersökningen, då den till sin uppbyggnad och konstruktion väl överensstämmer med övriga tidigt daterade tarandkomplex (Modin 1973:67). Likaså är den tidiga dateringen av RAÄ 118 förbryllande. Emellertid skulle boplatmaterial från ett äldre kulturlager kunna ha ”förorenat” ¹⁴C -provet (Modin 1973:69; Bennett 1975:59).

Vid tre tillfällen har små stensättningar, oregelbundet anslutna till tarandkomplexet dokumenterats, RAÄ 4, RAÄ 119 samt RAÄ 474. Dessa påminner om de anläggningar Lang beskriver utifrån tidigt estniskt tarandgravsmaterial och vars form liknas vid en ”honungskaka”. I övrigt dominerar den rektangulära formen, 41 av 58 celler, som tillsammans med sju kvadratiske anläggningar utgör 82 % av det totala antalet gravar. Slående är även antalet nedgrävningar (möjliga skelettgravar), 31 av de 58 anläggningarna (53 %).

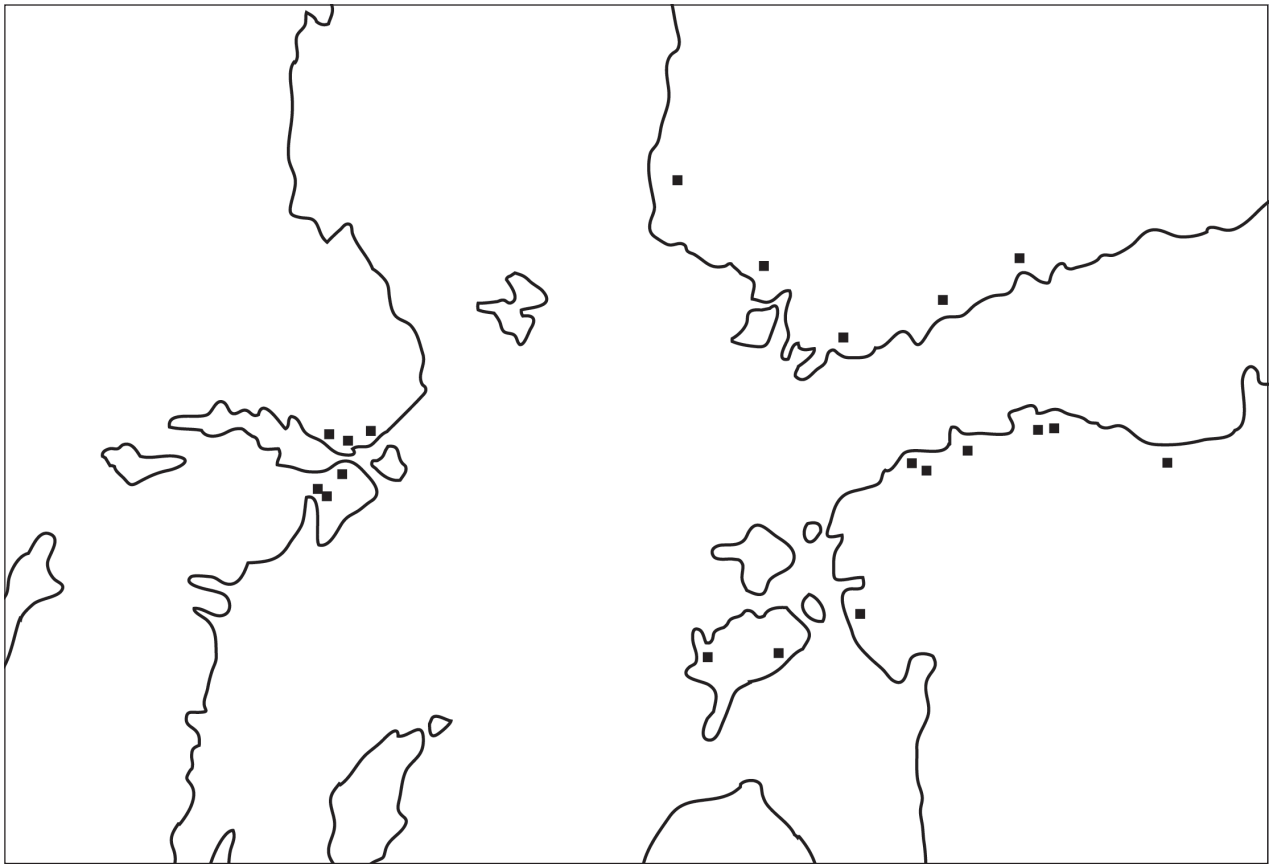
Brandgravskicket intar i övrigt vid den här tiden en helt dominerande ställning i Mälardalen. En kontroll av de framväxande gravfälten med små stensättningar i Södermanland visar snart att kremering i princip är allena rådande och först under den förromerska järnålderns avslutning och in i romersk järnålder, återkommer dokumenterade skelettbegravningar (t.ex. RAÄ 421 Grödinge socken och RAÄ 201a Västerhaninge socken).

Bronsfynd är dokumenterat egentligen endast på gravfält RAÄ 4. Bland annat har en halsring och två armringar samt en bygel nål följt den döde i grav A10. Ytterligare en halsring framkom i A17, en spiralhuvudnål i A12 samt en pincett i A13. Förutom dessa bronsföremål påträffades en halsring nedlagd under kantstenarna till den ovala stensättningen A2 på gravfält RAÄ 119. Halsringen påträffades emellertid i ett läge som gjorde det svårt att knyta den till gravstenen, därför har den tolkats som en form av offernedläggelse. Hals- och armringar är inte ovanliga i tarandgravar från Finland och Estland (Bennett 1975:64ff).

En gemensam Östersjöregion

Förekomsten av tarandgravar runt Östersjöns kustområden visar att gravritualen varit förankrad över ett område som sträcker sig långt utanför vår egen bakgård, i själva verket befinner sig Södermanland i periferin av det spridningsområde där tarandgravarna fått fotfäste (fig. 2). Huruvida betydelsen nedlagd i gravtraditionen överensstämmer överallt där den dokumenterats, är en fråga som kan underkastas vetenskaplig prövning. Det är inte omöjligt att den medvetenhet och de ideologiska förhållningssätt som en gång legat till grund för nya gravritualer, präglats av skillnader, av endast geografisk karaktär. Framväxten av tidiga tarandgravar på båda håll visar att kontakterna funnits vid bronsålderns avslutning och järnålderns inledning och att förutsättningarna uppenbarligen inte varit alltför olika för att nya och i det närmaste identiska traditioner skall kunna slå rot.

Inte bara tarandgravar finns dokumenterade på ömse sidor om Östersjön. Även skeppsformade stensättningar är en gravkategori registrerad i sydvästra Finland, Estland samt Kurland och som bl.a. jämförts med de på Gotland vanligt förekommande skeppssättningarna (Lang 1996:591). Men inte endast likheter i gravtraditionen vittnar om delvis identiska fornlämningsmiljöer. De omfattande keramikfynden från Darsgårde i Uppland äger sina närmaste motsvarigheter från yngre bronsåldersbosättningar i norra och nordvästra Estland, Iru respektive Asva på Saaremaa. Andra fyndlokaler med keramikformer av baltiskt ursprung är t.ex. Hallunda i Södermanland (Jaanusson 1981; Reisborg 1989) och Broby i Uppland (Schönback 1959).

Figur 2. Östersjöregion med N Lettland, Estland, SV Finland samt Ö Mellansverige. Tidiga tarandgravar från förromersk järnålder utmärkta (ej exakt).

I synnerhet arm- och halsringar förekommer under perioden, nedlagda som gravgods på båda sidor om Östersjön, föremål som många gånger har sitt ursprung och närmaste motsvarigheter på andra sidan vattnet. Så beskriver Carl Fredrik Meinander (1969:37) exempelvis hur halsringar påträffade vid olika undersökningstillfällen i Finland respektive Estland utan tvekan kan betraktas som repliker av den så kallade Bräcksta-typen (Olsén 1934; Stjernquist 1956; Modin 1966; Lougas 1985; Lang 2000:337). På samma sätt jämför Björn Ambrosiani armringar påträffade i Södermanland och Uppland med fynd från Finland och Estland, vilka man framgångsrikt kunnat hänföra till sannolikt gemensamma ursprungsområden (Ambrosiani 1985:65).

Under åren har alltså fornlämningar och föremål dokumenterats runt Östersjön, vilka typologiskt visat sig vara nära besläktade och således varit i bruk i en region som sträckt sig långt utanför Södermanlands gränser. Som en följd av detta har man traditionellt diskuterat kontakter över Östersjön i termer av en ”nordbaltisk kulturgemenskap” (t.ex. Ambrosiani 1959; Meinander 1954, 1969). Huruvida tarandgravarna varit en rituell innovation med rötter här eller i baltiskt område är kanske av mindre intresse, då kusinerna runt Östersjön istället borde studeras som en gravritual framvuxen i en och samma region.

Separata gravgrupper och stenpackningar på gravfälten

Vid upprepade tillfällen har man dokumenterat separata och tydligt avgränsade gravgrupper på gravfälten. Exempel på detta förfarande har iakttagits på gravfält från yngre bronsåldern–äldsta järnåldern, inte bara i Söderman-

land, utan även i Uppland och Östergötland (t.ex. från Södermanland på RAÄ 41 S:t Nicolai socken, RAÄ 201a Västerhaninge socken, RAÄ 182a Österhaninge socken, RAÄ 78 Tystberga socken, från Uppland på RAÄ 474 Österåker socken samt från Östergötland på RAÄ 6 Kvillinge socken). I denna gravfältsmiljö har vidare rapporterats om oregelbundna stenpackningar ("stenmattor"), vilka till synes strukturlöst anlagts runt om och omgivit gravanläggningar på gravfält, i några fall i samband med tarandgravar (RAÄ 119 Botkyrka socken i Södermanland, RAÄ 6 Kvillinge socken i Östergötland samt RAÄ 473 Österåker socken i Uppland). Dessa oregelbundet lagda stenpackningar är en konstruktion som inte är vanligt förekommande. De har emellertid även i ett fåtal exemplar dokumenterats i sydvästra Finland, även där i samband med tarandgravar, Penttala i Nakkila socken, Koskenhaka i Piikiö socken (Salo 1968), Lilla Borgbacken i Borgå (Hirviliuoto 1968), Dåvits i Esbo (Meinander 1969) samt Kroggårdsmalmen i Karis socken (Kivikoski 1964). Gravkonstruktionen förekommer sannolikt även i Estland och Lettland.

Ett avsiktligt åtskiljande av separata gravgrupper har ibland tolkats som belägg för hur gravritualen kan förstås i förhållande till sociala strukturer av mer profan karaktär (t.ex. Äijä 1994). Sociala relationer förefaller ha varit av sådan betydelse att man även i döden funnit det naturligt att upprätthålla dessa, en motsvarande social ordning i samhället har således åskådliggjorts även på gravfältet. På liknande sätt skulle även de omgivande stenpackningarna kunna vara medvetna arrangemang, vilka avsiktligt anlagts då man ansett det betydelsefullt att i gravritualen ge uttryck för en social samhörighet eller identitet. Kanske kan dessa sammanhållna komplex ge en antydning om hur samhällsstrukturen en gång varit utformad.

Kronologisk, men inte social kontinuitet

För att förstå vad som motiverar att en sedan länge accepterad och nedärvd rösetradition överges, bör gravritualen studeras inte som en isolerad företeelse, utan som del i den totala samhällsstrukturen. Det är då svårt att se de definitiva och innovativa förändringarna i gravritualen som endast utslag av tillfälliga eller begränsade störningar i samhällsstrukturen. Perioden yngre bronsåldern–äldsta järnåldern i Södermanland har istället sannolikt varit en tid som präglats av omfattande ekonomiska, sociala och ideologiska förändringar.

Om de framväxande små gravfälten eller de separata gravgrupperna på gravfält haft sina rötter i motsvarande mindre sociala enheter av t.ex. gårdens storlek, vore tanken inte orimlig att även produktion och ekonomi varit av en omfattning och struktur, präglad av småskalighet. I kontrast till tidigare mer storskaliga och kollektiva samhällsformationer kan produktionen nu ha organiserats enligt sociala strukturer, vilka hellre borde tolkas som privat än kommunal verksamhet. Hur har markdispositionen sett ut i ett sådant område? Jordbruks- och betesmark måste inte ha varit underkastad ett privat ägande, boskapsskötseln kan ha bedrivits under gemensamma former och varit utlagd på kommunalt baserade produktionssystem. Ingenting motsäger å andra sidan att produktionen betraktats som en social intern angelägenhet där en accepterad dispositionsrätt kan ha präglat produktionsrelationer, vilka varit föremål för enskilt och privat ägande.

Förändringar i samhällsstrukturen under den yngre bronsåldern har även diskuterats i andra sammanhang. Inga Ullén (1994, 1995, 1996) ser i boplatsmaterialet från Apalle, Uppland, hur samhällsstrukturen under en äldre period (1200–1000), då den tycks ge uttryck för ett mer offentligt förhållningssätt, under en senare bosättningsfas (800–700) ersätts av en livsfö-

ring av mer privat karaktär. Husen blir mindre till storleken, avfallshögar knyts till respektive hushåll (se även Karlenby 1994:22, 28). Peter Skoglund (1999:282) formulerar detta på följande sätt: ”Det kan tolkas som att en äldre släktbaserad ekonomisk och social organisation ersätts av en hushållsbaserad organisation, med delvis ny syn på dispositionsrätt till land.”. En uppfattning som inte motsäger tankegången i föreliggande arbete, utan väl skulle kunna överensstämma med sociala förhållanden som dessa förromerska gravfält varit förankrade i.

Liknande resonemang har förts i samband med studier av djurstallning, vilken möjligen kan ha introducerats i landet från och med period III–IV, d.v.s. 1300–900 (Tesch 1993:21; Myrdal 1984:80, 89; Olausson 1998). Även undersökningar av huskonstruktioner har givit belägg för hur tiden mellan äldre och yngre bronsålder kan ha utgjort en period av förändringar. Fram till omkring 1000 f. Kr. ökar husen i storlek, då de ytmässigt når ett maximum, därefter görs husen kortare (Karlenby 1994:28).

Förändringar i samhällsstrukturen har av Alf Ericsson och Janis Runcis (1995:38) sammanfattats på följande vis:

”Den tidigaste delen av den äldre järnåldern...anses allmänt som en brytningstid mellan två epoker med skilda ekonomiska, sociala och teknologiska förutsättningar...Klart är, att i det förändrade källäge som numera råder, avtecknar sig den tidiga äldre järnåldern i det arkeologiska materialet som en formativ period präglad av både stora omvälvningar och därav följande social dynamik...”.

Hypotesen under arbetets gång har varit att de förhållandevis små framväxande gravfälten varit rituella uttryck för mindre separata sociala organisationer av förslagsvis gårdens storlek. Den nya gravritualen har återgivit en föreställningsvärld, där små stensättningar och gravfält tjänstgjort som en form av *synliga gränsdragningar* gentemot den närmaste omgivningen. Nya gränsdragningar av ekonomisk och social art kan ha uppstått i takt med att materiella förutsättningar förändrats och varje gravanläggning kan i den situationen ha kommit att fylla en funktion som markering av *synliga ekonomiska och sociala gränser*. Betydelsen av enskilt tillägnande kan ha ökat på bekostnad av gemensamma intressen.

Men inte bara synliga gränser. Nya strukturer i samhället skapar även förutsättningar för en ny mentalitet, nya ideologiska förhållningssätt att växa fram. Ett tänkande kan ha vuxit fram där det framstått som betydelsefullt, framför allt vad som finns på den här sidan av staketet, en medvetenhet om vad som tillhör vem. En sådan medvetenhet kan naturligtvis under gynnsamma omständigheter utgöra en grogrund för ett övergripande ideologiskt förhållningssätt, vilket åter och åter skall reproduceras i gravritualen. Men dessa nya strukturer utgör samtidigt en begränsning av medvetenheten. Ett socialt medvetande är fritt att utvecklas inom de gränser som de nya samhällsstrukturerna tillåter. Nya samhällsstrukturer innebär således samtidigt att även mentala eller *osynliga gränser* skapas, om man så vill. Osynliga gränser, vilka under den här perioden präglats av en mer inåtvänd och privat hållning i förhållande till tidigare ideologiska förhållningssätt. De mindre gårdsgravfälten har aktiverat mentala gränser till skillnad mot en tidigare mer offentlig attityd i gravritualen.

Då arkeologiskt material med ursprung från olika områden runt Östersjön påträffats på båda sidor, vore det missvisande att betrakta det sörmländska området som en sluten geografisk enhet. Istället tyder samlade erfarenheter på att Södermanland utgjort endast en del av en större Östersjöregion. De gränser som existerat, bör betraktas som sociala, ideologiska och ekonomiska gränsdragningar, vilka definierat den minsta möjliga sociala enheten.

Mot den bakgrunden, kan man tänka sig en mer utstuderad ritual än tarand-graven, där individen träder fram och länkas samman med dem, som utgjort den sociala basen i samhället och hos vilka behovet nu vuxit fram av att ge sig tillkänna på ett sätt som inte går att missförstå? Med gemensamma begränsningar knyter man samman medlemmar ur en social organisation, vilken inte längre präglas av ett passivt och anonymt kollektivt förhållningssätt, utan hellre skall förstås som en mindre social enhet av kanske gårdens storlek, där individens betydelse synliggörs. Gamla symboler har spelat ut sin roll och nya levnadsvillkor krävt nya symboluttryck.

Referenser

- Ambrosiani, Björn 1959. Keramikboplatsen på Hamnbrinken vid Dalsgårde. *Tor* V, 108–128.
- 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Uppsala.
- 1985. Das Mälargebiet und Baltikum während der Spätbronzezeit und der älteren Eisenzeit. I: Loit, Alexander & Selirand, Jüri (red.) *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum auf grund der archäologischen Quellenmaterialien*, 61–66. Acta Universitatis Studia Baltica Stockholmiensia 1. Stockholm.
- Bennett, Agneta 1975. Nyupptäckta svenska tarandgravar. *Fornvännen* 70, 59–67.
- 1985. *Karleby och Gärtuna – Bebyggelse och gravar från bronsålder och järnålder i Östertälje socken, Södermanland*. Riksantikvarieämbetet Rapport UV 1984:29. Stockholm.
- Burström, Mats 1984. *Lokal särart – en gravmorfologisk metodstudie*. Uppsats i Fördjupningskurs i Arkeologi, särskilt Nordeuropeisk. Stockholms universitet.
- Damell, David 1985. *Bronsålder i Södermanland*. Södermanlands museum Rapport 7. Nyköping.
- Drakenberg, S. & Gustawsson, K-A. 1934. Ulleråkers slott. Studier tillägnade Gunnar Ekholm. Göteborg.
- Ericsson, Alf & Runcis, Janis 1995. *Teoretiska perspektiv på gravundersökningar i Södermanland*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 8. Stockholm.
- Hirviluoto, A-L. 1968. Frühzeitliches Gräberfeld auf dem Pikku Linnanmäki von Porvoo. *Suomen Museo* 75, 9–36.
- Hyenstrand, Åke 1967. Ett järnåldersröse vid Lina gård. *Täljebygden* 1965–1966, 54–62.
- 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. Riksantikvarieämbetet Rapport RAÄ 1984:7. Stockholm.
- Jaanusson, Hille 1981. *Hallunda. A Study of Pottery from a Late Bronze Age Settlement in Central Sweden*. The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 1.
- Johansen, Birgitta 1993. Skärvstenshögar och sörmländsk bronsålder. *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 1, 99–118. Stockholm.
- Karlenby, Leif 1994. The Bronze Age house in central Sweden. An evaluation of two recent Excavations. *Tor* 26, 5–33.
- Kivikoski, Ella 1964. *Finlands förhistoria*. Helsingfors.
- Lang, Valter 1995. *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences* 44.
- 1996. *Muistne Rävola*. Tallinn.
- (red.) 2000. *Journal of Estonian Archaeology* 4/1. Tallinn.
- Lougas, Vello 1985. Über die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der Bronze- und frühen Eisenzeit. I: Loit, Alexander

- & Selirand, Jüri (red.) *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum auf grund der archäologischen Quellenmaterialien*, 52–60. Acta Universitatis Studia Baltica Stockholmiensia 1. Stockholm.
- Meinander, Carl Fredrik 1954. *Die Bronzezeit in Finnland*. Finska fornminnesföreningens skrift 54.
- 1969. Dåvits. En essä om förromersk järnålder. *Finskt Museum* 76, 27–69.
- Moberg, Carl-Axel 1956. Till frågan om samhällsstrukturen i Norden under bronsåldern. *Fornvännen* 51, 65–79.
- Modin, Monica 1966. Ett gravfynd från Täby i Uppland. *Fornvännen* 61, 154–163.
- 1973. Tarandgravar i Täby. *Fornvännen* 68, 65–70.
- Myrdal, Janken 1984. Elisenhof och järnålderns boskapskötsel i Nordväst-europa. *Fornvännen* 79, 73–92.
- Nerman, Birger 1938. Zur Frage der Entstehung der estnischen Steinpflasterungsgräberfelder. *Senatne un meksla* 1938:1. Riga.
- Olausson, Michael 1998. Hus och tomt i Uppland och Södermanland under yngre bronsålder och äldre järnålder. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 33, 95–116.
- Olsén, Pär 1934. Några halsringar från övergångstiden mellan brons- och järnålder. *Studier tillägnade Gunnar Ekholm*. Göteborg.
- Reisborg, Synnöve 1989. Die Keramik der Darsgärde-Siedlung Skederid, Uppland. I: Ambrosiani, Björn (red.) *Die Bronzezeit im Ostseegebiet*, 83–105. Konferenser 22 KVHAA.
- Salo, Unto 1968. *Die frühromische Zeit in Finnland*. Helsingfors.
- Schönbäck, Bengt 1959. Bronsåldersbygd i Mälardalen. *Tor* V, 52–107.
- Skoglund, Peter 1999. De enskilda hushållens betydelse för landskapsutvecklingen under bronsåldern. I: Olausson, Michael (red.) *Spiralens öga*, 277–289. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 25. Stockholm.
- Stjernquist, Berta 1956. *Einige Halsringe aus der Wende der Bronzezeit*. Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum, 59–92. Lund.
- Tesch, Sten 1993. *Husen och gårdarnas utveckling under yngre bronsålder – äldre järnålder*. Uppsala.
- Ullén, Inga 1994. The Power of Case Studies. Interpretation of a Late Bronze Age Settlement in Central Sweden. *Journal of European Archaeology* 2/2, 249–262.
- 1995. Det goda exemplrets makt. Närstudie av en bronsåldersbosättning i Uppland. I: Elfstrand, Bengt; Larsson, Mats & Toll, Annika (red.) *Samhällsstruktur och förändring under bronsåldern*, 68–75. Riksantikvarieämbetet UV Linköping, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 11.
 - 1996. Food Ethics, Domestication and Togetherness. *Current Swedish Archaeology* 4, 171–184.
- Widholm, Dag 1998. *Rösen, ristningar och riter*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4° 23. Lund.
- 1999. Gravskick och försörjning. I: Olausson, Michael (red.) *Spiralens öga*, 247–261. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 25. Stockholm.
- Wigren, Sonja 1987. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminescens*. Theses and Papers in North-European Archaeology 16. Stockholm.
- Äijä, Karin 1993. *Åbygravfältet*. RAÄ och SHM, Rapport UV 1987:11. Stockholm.
- 1994. *Skärgårdsstad*. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm Rapport 1994:35. Stockholm.

Kultur och keramik i Södermanland under äldre järnålder

Eriksson, Thomas 2003. Kultur och keramik i Södermanland under äldre järnålder. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 44–52.

Ceramics and culture in Södermanland during the Early Iron Age – The article deals with foreign and domestic influences in pottery in the county of Södermanland during the period c. 500 BC–550 AD. The majority of the pottery seems to be locally manufactured. Some cultural traits from continental Europe have not been adopted in the region. For example, tableware is rare in contrast to the amount used by the Germanic tribes in southern Scandinavia and on the continent. During the Preroman Iron Age (500–0 BC) and the Early Roman Iron Age (0–160 BC) the pottery has much in common with that of the eastern Baltic region.

Thomas Eriksson, Institutionen för arkeologi och antik historia,
Uppsala Universitet, S:t Eriks torg 5, 753 10 Uppsala
Thomas.Eriksson@arkeologi.uu.se

Keramiken tillhör ett av de största fyndmaterialen från flertalet arkeologiska undersökningar, från neolitikum och framåt. I de flesta fall, såväl över tid som i rummet, använder arkeologer keramik för att sprida ljus över kulturella influenser och för att definiera kulturgrupper. Dessutom används keramiken för att skapa typologiska sekvenser för datering. Ett undantag för detta har hitintills varit äldre järnålder i Mälardalen. Här har varken några större analyser gjorts för att studera de kulturella kontakterna heller för att göra kronologier.

En av orsakerna har givetvis varit att keramiken i Mälardalens äldre järnålder har tillverkats först och främst för att vara funktionell och att yta, form och dekor har fått stå tillbaka för funktion. Keramiken kan i dag uppfattas som grov, grå och dessutom är den ofta mycket fragmenterad. Trots detta är såväl keramiken i sig, med de olika former, ytbehandlingar och enstaka dekorer som förekommer, meningsbärande liksom de kontexter den påträffas i.

Materiell kultur

En grundtes för bearbetningen av keramik är att den materiella kulturen är helt avhängig det sociala och kulturella handlingsmönstret. Föremål som inte haft en praktisk eller symbolisk funktion har inte tillverkats eller använts i någon större omfattning. Givetvis har den materiella kulturen dessutom anpassats till de ekonomiska och ekologiska systemen. Kulturella val och traditioner har sedan påverkat utformning och upptagning av enskilda föremål.

En av huvudinriktningarna för arkeologin under de senaste knappa två seklen har varit att skapa typologier och kronologier för att datera föremål. Keramiken i Mellansverige under äldre järnålder är inte lämplig för kronologiska detaljstudier på samma sätt som exempelvis keramiken i Danmark och Polen under motsvarande perioder. Där har i vissa fall försök gjorts att datera keramik till specifika decennier utifrån form och dekor (t.ex. Ethelberg et al. 2000:115ff). Antagligen är just de bristande möjligheterna till att göra motsvarande studier i Mälardalen en bidragande orsak till den svaga positionen

keramiken har haft forskningshistoriskt. I Mälardalen måste keramiken under motsvarande period istället studeras med utgångspunkt i andra frågeställningar: Keramiken och dess kontext måste ses som meningsbärande även om den inte kan detaljdateras.

Materiell kultur får inte ses som en enhetlig kategori under en specifik tidsålder eller i ett avgränsat geografiskt område. Istället har skilda materialgrupper haft olika social och symbolisk status under förhistorien och måste även behandlas olika i dagens forskningsprocess. Skilda materialgrupper måste självklart behandlas beroende på råvarans tillgänglighet samt tillverkningsprocessens komplexitet och vem eller vilka som har kontrollerat tillverkningen och distributionen.

Detta får till följd att olika material bör ses med olika frågeställningar och krav på kronologiska skiktningar. Man kan förmoda att exempelvis de bronsföremål som använts under äldre järnålder är resultatet av en mer centralt belägen och centralt dominerad tillverkning där modets växlingar har skett snabbare. Föremålen har sannolikt haft en högre status genom sin exklusivitet och kan ses spridda i ett större geografiskt rum. Genom sin högre status har de också blivit föremål för mer avancerad design. Huvuddelen av keramiken i området, får å andra sidan ses som resultatet av en lokal, decentraliserad tillverkning som har varit styrd av funktionella behov. Man får förmoda att godset och tyngden i de enskilda krukorna har gjort att de inte har varit lämpliga för transporter i någon större utsträckning.

Om dessa grundantaganden är riktiga får detta konsekvenser för studiet av föremål och deras utformning. Keramik och andra artefakter har en lång tradition inom arkeologin för att belysa kontaktvägar och för att avgränsa kulturgrupper. Inom den nordeuropeiska forskningen har bland annat keramiken använts för att definiera olika etniska grupper. Under 1900-talets första hälft hade Kossinnas "Siedlungsarchäologie" en framträdande roll i tolkningen av olika germanska stammars hemorter och rörelser (Kossinna 1926:8ff; Trigger 1993:200ff). Metoden kom i Kossinnas verk att sammankopplas med rena värderingar om olika rasers mentala och fysiska egenskaper (Kossinna 1926:126ff). Frånsett denna sammanblandning mellan vetenskap och en klart uttalad rasism kan själva metoden att särskilja materiella kulturkretsar användas även i dag och görs så. Likhetstecken mellan materiell kultur, språk och etnicitet får dock inte ses som självklar (Hodder 1982:11ff). Sannolikheten att stora likheter i materiell kultur har sin grund i ett gemensamt kommunikationssystem – ett språk – får dock ses som större än motsatsen (Kristiansen 1998:402ff).

Med utgångspunkt i det som har sagts ovan måste man även skilja mellan olika typer av likheter hos skilda artefakter. Enstaka importerade praktföremål kan berätta om externa kontakter men får ändå lov att ses som enstaka företeelser. I stället bör fokus ligga hos gemensamma drag i olika geografiska områden i lokalt producerade konstruktioner och föremål. Det är här keramiken kan spela en viktig roll.

Äldre järnålderskeramik i Nordeuropa

Rent allmänt kan keramiken i det kontinentala germanska materialet under perioden 500 f.Kr. – 500 e.Kr. kännetecknas som betydligt mer varierat i formspråk, antalet formtyper och andelen dekor i jämförelse med det mellan-svenska (t.ex. Albrechtsen 1954, 1956 & 1968; Becker 1961; Krüger red. 1976:148f och 384f; Dabrowska 1988; Wolagiewicz 1993). Formtyperna kan delas i två huvudkategorier: bruksvaror som kokkärl och förrådskärl samt bordskärl för dryck och mat. Det är den sistnämnda kategorin som har den mest framträdande positionen på kontinenten när det gäller dekor och mer

Fig. 1. Dryckesscen från situla funnen i Österrike från Hallstattkulturen. Märk att personen i bildens mitt håller en "lausitzskål" i handen (Kristiansen 1998:fig.123c). Publicerad med tillstånd av K. Kristiansen.

utarbetad form. Kärlden har sannolikt spelat en viktig roll i den dryckeskultur som har varit ett utmärkande drag för den kontinentala eliten från åtminstone bronsålder och framåt (fig. 1; Vencl 1994; Wolf & Eldridge 1994; Kristiansen 1998:93). Så kan över hälften av keramiken i den gotiska Wielbarkkulturens gravar definieras som bordskärl, främst då för dryck (översiktlig egen tolkning av material i Wolagiewicz 1993). De skålar som brukar benämnas för Lausitzskålar i Sverige har en lång tradition som dryckesskålar från bronsålder i Syd- och Mellaneuropa liksom under romersk järnålder i den gotiska kulturen i Polen. I den arkaiska grekiska kulturen fick kärlypen, inspirerad av östliga influenser, en hög fot och kom därigenom att bilda den klassiska kylixformen. I Mellan- och Nordeuropa användes dryckesskålarna företrädesvis utan fot (Scheibler 1983:20ff; Wolagiewicz 1993:Tabl. 74; Boardman 2001:246f;). Likaså kan kärlypsättningarna i de äldre romartida gravarna i "lerkargrave" i Jylland ses som klart influerade av serviser för mat och dryck med dryckesskålar, fat, blandningskärl och kannor i de antika kulturen (Brøndsted 1960:144ff; Scheibler 1983:20ff). Influenserna av den mer kontinentala keramiktraditionen finns bl.a. på Öland, Gotland och i Skåne (Almgren 1914; Almgren & Nerman 1923; Nerman 1935; Stjernquist 1955:69ff).

Frågan som återstår är då hur keramiken ser ut i Mälardalen och i Södermanland. I de stora översikterna brukar hela det syd- och mellanskandinaviska området ses som en enhetlig kultur under järnåldern, men hur är det egentligen med det? Skulle Mälardalen anses som samma kulturkrets som Sydsandinavien om man tillämpade samma definitioner på materiell kultur och kulturgrupper som Nordtyskland och i Polen?

Sörmländsk äldre järnålderskeramik

Sörmländska exempel

Få studier har gjorts av keramiken i Mälardalen och landskapet Södermanland under äldre järnålder. Keramiken under bronsålder har studerats noggrant när det gäller formtyper i Hallunda. Studien har vilat på grundtesen att platsen i stort sett kan dateras till period IV och yngre delen av period V (Jaanusson 1981:30ff). En ny kalibrering av ¹⁴C-värdena visar att platsen snarare bör kunna dateras från åtminstone period III till äldre förromersk järnålder. Inga försök har dock gjorts att försöka bearbeta materialet stratigrafiskt. En av de viktigaste resultaten av undersökningarna var annars att

undersökningen visade att bronsåldern i Mälardalen utifrån keramiken var starkt influerad från dels Lausitzkulturen i nuvarande Polen och östra Tyskland, dels att påverkan kom från nuvarande Finland, Baltikum och Ryssland (Jaanusson 1981:128ff). Resultaten har fått ytterligare stöd i t.ex. analyserna av Otterbötekeramiken från Åland, som förefaller att vara tillverkad i Polen och fördd upp till den åländska skärgården av säljägare under yngre bronsålder (Gustavsson 1997). Man får dock förmoda att huvuddelen av både den så kallade Otterböte- och Lausitzkeramiken i Mälardalen är lokalt tillverkad, men i en gemensam tradition med kulturerna i bland annat nuvarande Polen och Tyskland. En möjlighet kan även vara att personliga kontakter, t.ex. giftermål mellan dåtida mälardalingar och keramiktillverkande kvinnor från kontinenten har förekommit (jfr Kristiansen 1998:379ff).

När det sedan gäller äldrejärnålderskeramiken i området, uppvisar den många gemensamma drag med det sydsandinaviska området, men kanske ännu fler skillnader. Rent allmänt förefaller keramiken att förekomma i mindre omfattning på såväl boplatser som i gravar. Även andelen dekorerad keramik och antalet formtyper är betydligt lägre än vad fallet är i framförallt gravarna under t.ex. romersk järnålder på Gotland, Jylland och Polen. En stor del i förklaringen är sannolikt att den kontinentala dryckeskulturen inte har fått ett likadant stort genomslag i användandet av lerkärl i Mälardalen, åtminstone inte i gravsederna. Givetvis kan kärl av andra, organiska material ha använts för samma användningsområde. I stället förekommer flera drag som inte är lika vanligt förekommande söderut.

Ett problem vid en genomgång av fynd i allmänhet från många exploateringsundersökningar är den lilla uppmärksamhet som har ägnats åt fynd. Flertalet fynd redovisas inte i bild i rapporterna utan redovisas i listform med antal fragment, material och vikt som enda information. Givetvis är det ofta en omöjlighet att redovisa samtliga fynd i bildform, men ett urval vore ett gott hjälpmedel.

Jag har gjort en slumpvis genomgång av några rapporter och material som finns i Historiska museets magasin för att få en snabb jämförelse av det sörmäländska materialet gentemot materialet från norra Mälardalen, som mitt avhandlingsarbete koncentrerar sig på (ett stort tack till Zuzanna Polaskova, SHM, för all hjälp). Materialgenomgången här gör på intet sätt anspråk på att vara komplett.

Merparten av boplatserna förefaller att ha små mängder av keramik. I gravarna och på boplatserna vid Skavsta i Nyköpingstrakten har det undersökts närliggande boplatser där båda har överlagrats av gravfält. Både boplatser och gravar har dateringar till bronsålder och äldre järnålder (Olausson 1994). På boplatserna RAÄ 41 påträffades knappt 1 kg keramik och på den andra boplatserna, RAÄ 418, framkom ca 3,5 kg keramik. Fornlämningarna låg i oplöjd mark och därför kan inte sönderplöjning användas som förklaring till den låga mängden med keramik. Som jämförelse kan nämnas att ett komplett kärl kan ha vägt mellan 0,5–4,0 kg beroende på storlek och vägg tjocklek. Visserligen är även godset i sig en förklaring till den låga bevaringsgraden, det förhistoriska godset är lätt fragmenterat och lättvittrat. Även i gravarna är förekomsten av keramik sparsam. Många av gravarna innehåller endast enstaka skärvor. På RAÄ 41 fanns knappt 3 kg keramik i totalt 8 gravar, och i gravarna på RAÄ 418 påträffades drygt 15 kg i 17 gravar. Medelvikten på ca 400 respektive 100 gram motsvarar definitivt inte några kompletta kärl utan i stället får kanske keramikfynden ses som representanter för andra aktiviteter i samband med gravläggning än som regelrätta bebehållare eller bikärl med gravgåvor.

På boplatserna vid Snytberga, Härads socken, framkom förhållandevis större mängder med keramik. Boplatserna eller boplatserna sträcker sig i tid

Fig. 2. Rekonstruktioner av kärl från Rogsta hage, Tystberga socken (SHM inv.nr 23404:5 och 13). Den enkla skålen är sannolikt från förromersk eller äldre romersk järnålder, den dekorerade är från yngre romersk järnålder. Under syns en vas från Uppinge, Grödinge socken. Kärlet har Syd- och Västsandinaviska paralleller (SHM inv.nr 26986:52). Teckning Thomas Eriksson.

från bronsålder in i yngre järnålder och totalt har ett 30-tal hus påträffats förutom skärvstenshögar, verkstadsplats och gravar. Totalt har drygt 8 kg keramik påträffats, keramik som dateringsmässigt måste sträckas ut över två årtusenden. Platsen låg dock till större delen i åkermark och en stor mängd keramik kan ha förstörts vid plöjning (Ericsson et al. 2000).

På flera platser i Sörmland finns även keramik med strimmig utsida. Begreppet står för en yta som har fått intryck av gräs eller som möjligen har ristats med ett taggigt redskap. Dateringsmässigt ligger merparten av denna keramik i yngre bronsålder och används åtminstone in i äldre romersk järnålder. Godset avviker ofta från det sedvanliga torra lergodset med riklig magring av krossad bergart. Istället har en finkornigare lera använts med lägre magringsandel. Kulturellt har typen en klar östlig spridning, den förefaller att vara vanligare i östra Mellansverige än i övriga delar av landet och har klara paralleller i nuvarande Finland, Baltikum och Ryssland. I Finland är den vanlig i de södra och sydvästra delarna och ytbehandlingen uppträder där tillsammans med grop- och stämpeldekorer och går under benämningen Morbykeramik (Meinander 1969:40ff; Jaanusson 1981:42ff). En av de kända platserna med denna typ av keramik i Sverige är Darsgårdeboplatsen i Skederids socken i östra Uppland (Reisborg 1989). Keramiktypen uppträder annars i varierande omfattning på många boplatser och gravfält i området, bland annat på den ovannämnda boplatsen vid Snytberga.

Under en av äldre järnåldersgravarna på Uppingegravfältet i Grödinge påträffades 1600 keramikskärvor från en mängd olika kärl. Om det rör sig om lämningar efter gravritualer som föregått byggandet av stensättningen eller om det rör sig om en underliggande boplats är svårt att avgöra. I alla fall fanns rikligt med delvis strimmig keramik, varav en del var mycket tjockväggiga och flera har mynningsdekorer med nageltryck av Morbykaraktär. Rent allmänt bör keramiken kunna dateras till förromersk järnålder (SHM inv. 26986:9). Förutom denna keramik som har östliga drag, men som givetvis kan vara tillverkad lokalt, fanns även en yngre grav, som sannolikt kan dateras till yngre romersk järnålder. De brända benen påträffades där tillsammans med delar av ett sekundärt bränt kärl med en utsökt dekor. Kärlet har bl.a. en vulst, dekor av ränder och streck i triangulära konstellationer samt knoppar. Här i den yngre kontexten, har istället ett sydligare inslag gjort sig gällande. Kärletypen med en slank, hög hals och dekoren är ovanlig i Mellansverige och parallellerna bör i stället sökas i Väst- eller Sydsandinavien. Till exempel finns paralleller i Skåne, Danmark och norra Tyskland (Bøe 1931:fig 158–160 och 191; Stjernquist 1955:91). Kärlet i gravnen i Uppinge har sannolikt varit med på gravbålet och bör inte ses som en benbehållare. Istället kan den tolkas som en representant för de dryckesseder som sannolikt kan kopplas till gravarna.

Som ovan nämnts förefaller dryckeskärl vara sällsynta i de mellansvenska gravarna under förromersk och äldre romersk järnålder. Exempel finns dock på kärl som kan tolkas som dryckes- eller matskålar. Ett exempel finns från Rogsta hage, Tystberga socken, där ett kärl har en enkel form liknande lausitzskålarna, men som torde kunna dateras till äldre järnålder (SHM inv. 23404). Likaså fanns bikärl i brandgravarna på Gerstabergrävältet (Äijä 1990:14ff). Ett annat kärl som har en mer egenartad dekor med vulster och utstående horn kommer också från Rogsta hage men kan sannolikt dateras till yngre romersk järnålder eller folkvandringstid.

Bristen på dryckeskärl i framförallt skelettgravar står i bjärt kontrast till förhållanden under framförallt romersk järnålder i t.ex. Danmark och de stora Östersjööarna. Som ett sörmländskt exempel kan nämnas det stora Åbygravfältet. Där påträffades keramik i 81 gravar och av dessa ca 36 kärl strimmiga (Äijä 1993:57ff). Speciellt frapperande är där, liksom i övrigt i

Mälardalen avsaknaden av keramikvård i skelettgravarna. I stället framträder en tydlig "mellansvensk" kulturkrets där dryckeskärl och seder knutna till dessa inte tillhörde skelettbegravningar, åtminstone inte i form av lerkärl. Nära paralleller kan i stället ses österut. Att kontakter har varit i båda riktningarna under perioden kan även ses i det finska materialet. Ett exempel på ett "mellansvenskt" gravfält i Finland kan Käsämäkigravfältet i Maaria socken i Egentliga Finland. Där är gravformerna och metallföremålen av skandinavisk typ och keramiken strimmig och mycket lik kärnen från Åby (Salo 1968:33ff). Även andra exempel finns på strimmig keramik i äldre järnåldersgrav, men då alltid i brandgravar. I sammanhanget kan Gerstabergrsgravfältet nämnas. Där innehåller flera av brandgravarna lerkärl som benbehållare och även som bikärl eller som fragment av gravgåvor. I tre av de 15 gravarna kom strimmig keramik (Äijä 1990:14f).

Ett annat spännande exempel på strimmig keramik är de stora förrådskärl som har påträffats vid en undersökning av Baldersborg i Halla socken (fig. 3; Hermelin 1925). I borgen gjordes mindre undersökning och flera fynd av boplatsskarakter påträffades bl.a. två större strimmiga kärl. Ytan är inte av den sedvanliga typen med tydliga gräsintryck, utan är snarare ristad med någon typ av taggigt föremål. Möjligen skulle typen kunna vara något yngre än den egentligen strimmiga keramiken. Även denna typ av keramik har paralleller österut.

Under yngre romersk järnålder och folkvandringstid börjar i stället fint dekorerade dryckeskärl uppträda. En representant för detta nya mode i gravritualen är det ovan nämnda kärlet från Uppinge, som har klara paralleller utanför Sörmland men få i Mälardalen. Under romersk järnålder, framförallt den yngre delen, samt under folkvandringstid/vendeltid kommer ett nytt externt inflytande till området. Det är utsökt dekorerade kärl som har sina närmaste paralleller på Gotland och Öland (Polaskova 2001:149ff). Det rör sig om kannor och skålar som torde kunna tillhöra representanter för den kontinentala dryckeskulturen. I den norra delen av Mälardalen uppträder de ofta i gravar med ett rikare gravinventarium, exempelvis Brillinge i Vaksala socken, Gödåker i Tensta socken, båda i Uppland samt i det västmanländska Bastubacken i Tortuna socken. Även på Helgö förekommer kärletypen. I Sörmland återfinns kärnen av gotländsk typ i de sydöstra delarna, d.v.s. de delar som ligger närmast det troliga ursprungsområdet. Där ligger tre i Älby, Ösmo socken (SHM inv. 26015 och 26284), Nibble i Ösmo (SHM inv. 26303) samt två nästan identiska handtagskärl i Torp i Sorunda socken (Elfstrand 1994:22ff). Kärnen är i vissa fall mer eller mindre kompletta och kan ha fungerat som bikärl, i andra fall i t.ex. Älby och Nibble återfanns enstaka fragment av kärnen. Antagligen har de där tjänat sin funktion framförallt i de riter som föregått själva gravläggningen. De sörmländska exemplen har återfunnits i gravar med varierande innehåll. I några fall fanns endast krukans jämte brända ben som i den ena graven i Torp och i Nibble. I andra fall är gravinventariet rikare med bronser och i den andra graven i Torp fanns möjliga brynjer. Klart är keramiken är betydligt vanligare i denna del av Sörmland än vad fallet är i norra Mälardalen, där gravarna där kärnen påträffas även har en något exklusivare karaktär. Möjligen är det den geografiska närheten till de stora öarna som har spelat en viktig roll med livliga kontakter över vattnet. Kontakterna har både fört med sig traditioner som enskilda föremål.

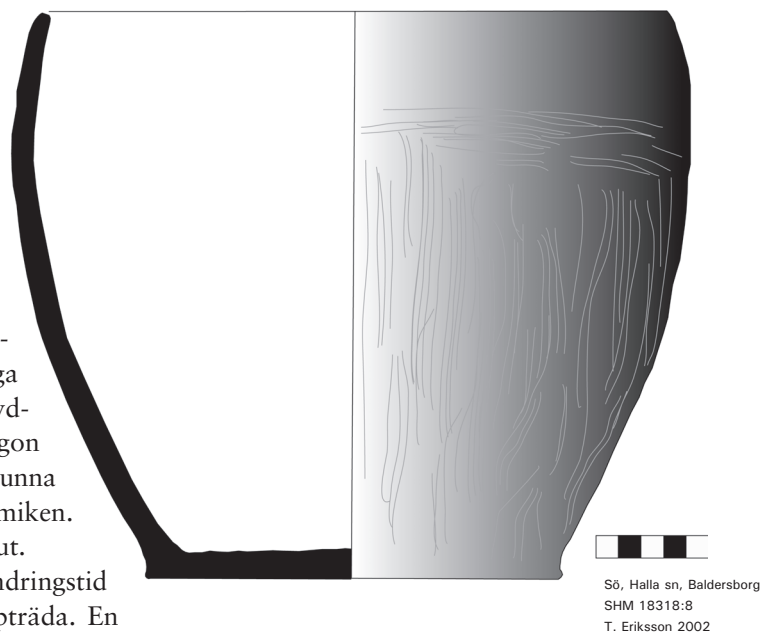

Fig. 3. Ett av de strimmiga stora kärnen från Baldersborg, Halla socken (SHM inv.nr 18318:8). Strimmigheten har i detta fall åstadkommits genom att man har ristat ytan med något redskap. Teckning Thomas Eriksson.

Fig. 4. En troligen gotländsk kanna funnen i en barngrav med eventuella brynjeringsringar i Torp, Sorunda socken. Teckning av Bengt Händel (Elfstrand 1994:48).

Slutdiskussion

nen. Givetvis kan gravarna i området ha haft en betydligt större andel av kärl tillverkade av organiskt material, men även detta skulle i så fall vara en regional avvikelse från Sydsandinavien. De importerade kärlen ska antagligen ses som representanter för nya, kontinentalt inspirerade dryckes-der som får sitt genomslag i Mälardalen.

Referenser

- Albrectsen, Erling 1954. *Fynske Jernaldergrave I. Førromersk jernalder*. København.
- 1956. *Fynske Jernaldergrave II. Äldre romersk jernalder*. København.
- 1968. *Fynske Jernaldergrave III. Yngre romersk jernalder*. Fynske studier VII. Odense bys museer. København.
- Almgren, Oskar 1914. *Die ältere Eisenzeit Gotlands*. Erstes heft. KVHAA monografier. Stockholm.
- Almgren, Oskar & Nerman, Birger 1923. *Die ältere Eisenzeit Gotlands*. Zweites heft. KVHAA monografier. Stockholm.
- Becker, Carl Johan 1961. *Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland*. Nationalmuseets skrifter. Større beretninger VI. København.
- Boardman, John 2001. *The history of Greek vases*. London.
- Brøndsted, Johannes 1960. *Danmarks oldtid III. Jernalderen*. København.
- Bøe, Johannes 1931. *Jernalderens keramikk i Norge*. Bergens museums skrifter Nr 14. Bergen.
- Dabrowska, Teresa 1988. *Wczesne fazy kultury Przeworskiej. Chronologia –zasięg – powazania*. Warszawa.
- Elfstrand, Bengt 1994. Sorunda. Arkeologisk undersökning. Riksantikvarie-ämbetet, UV Stockholm, rapport 1994:73. Stockholm.

- Ericsson, Alf; Nydolf, Nils-Gustaf; Sander, Birgitta och Wickman-Nydolf, Gunilla 2000. *Fornlämningar mellan Snytberga och Kumla. Boplatsområde och gravar från brons- och järnålder, E 20*. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, rapport 2000:24. Stockholm.
- Ethelberg, Per et al. 2000. *Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland*. Nordiske Fortidsminder. Serie B. Vol 19. København.
- Gustavsson, Kenneth 1997. *Otterböte. New light on a Bronze Age site in the Baltic*. Thesis and Papers in Archaeology B:4. Stockholm.
- Hermelin, E.M. 1925. Bygdeborg vid Baldersta, Halla socken, Södermanland. *Fornvännen* 20. Stockholm.
- Hodder, Ian 1982. *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge.
- Jaanusson, Hille 1981. *Hallunda. A Study of Pottery from a Late Bronze Age Settlement in Central Sweden*. The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 1.
- Kossinna, Gustaf 1926. *Ursprung und Verbreitung der Germanen in Vor- und Frühgeschichtlicher Zeit* 1. Teil. Irmisul. Schriften und Blätter für deutsche Art und Kunst. Band 1. Berlin.
- Kristiansen, Kristian 1998. *Europe before history*. Cambridge.
- Krüger, Bruno (red.) 1976. *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Ein handbuch in zwei Bänden*. Band I. Von anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung. Berlin.
- Meinander, Carl Fredrik 1969. Dåvits. En essä om förromersk järnålder. *Finskt museum* 76, 27–69. Helsingfors.
- Nerman, Birger 1935. *Völkervandringstid Gotlands*. KVHAA monografier. Stockholm.
- Olausson, Michael 1994. *Skaavsta. Två gårdar med gravfält från äldre järnålder vid Nyköpings flygplats*. Arkeologisk undersökning. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer Rapport 1992:6. Stockholm.
- Polaskova, Zuzanna 2001. Gåtfulla tecken i lera. ”Besläktad” stämpelornegrad keramik från Gotland och Öland. I: Magnus, Bente; Orrling, Carin; Rasch, Monica & Tegnér, Göran (red.) *Vi får tacka Lamm*, 149–155. The museum of National Antiquities Stockholm Studies 10. Stockholm.
- Reisborg, Synnöve 1989. Die Keramik der Darsgårde-Siedlung, Skederid, Uppland. Eine Chronologische Analyse. I: Ambrosiani, Björn (red.) *Die Bronzezeit im Ostseegebiet*. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986, 83–105. KVHAA Konferenser 22. Stockholm.
- Salo, Unto 1968. Die Frühromische Zeit in Finnland. Suomen muinismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminnesföreningens tidskrift 67. Helsinki.
- Scheibler, Ingeborg 1983. *Griechische Töpferkunst. Herstellung, Handel und Gebrauch der antiken tongefässe*. München.
- Stjernquist, Berta 1955. *Simris. On cultural connections of Scania in the Roman Iron Age*. Diss. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°. N° 2. Lund.
- Trigger, Bruce G. 1993. *Arkeologins idéhistoria*. Stockholm.
- Vencl, Slavomil 1994. The archaeology of thirst. *Journal of European Archaeology* 2.2: 299–326. Avebury.
- Wolagiewicz, Ryszard 1993. Ceramika kultury Wielbarskiej między Baltykiem a Morzem Czarnym. Die Tonbefäße der Wielbark-Kultur im

Raum zwischen Ostsee und Schwarzen Meer. Muzeum Narodowe. Szczecin.

Wolf, Alex & Eldridge, Roy 1994. Sharing a drink with Marcel Mauss: the uses and abuses of alcohol in early medieval Europe. *Journal of European Archaeology* 2.2: 327–340. Avebury.

Äijä, Karin 1990. *Gravar från äldre järnålder vid Gerstaberg*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer Rapport 1990:2. Stockholm.

– 1993. *Åbygravfältet*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer Rapport 1987:11. Stockholm.

Kulturell mångfald i Södermanland under folkvandnings- och vendeltid?

Fischer, Svante 2003. Kulturell mångfald i Södermanland under folkvandnings- och vendeltid? *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 53–59.

Cultural diversity in Södermanland during the Migration and Vendel Periods? – Is it possible to regard Södermanland as a multicultural society during the Migration and Vendel Periods? This depends on the definition of multiculturalism. If evidence of various cultural stances, domestic and imported, is sought, the answer is positive. If by multiculturalism tolerance and respect for other cultures or worldviews is implied, the answer is negative. Contacts with the Roman Empire confronted Södermanland with new cultural phenomena such as literacy and advanced warfare, but they also caused a change in society. The new literate hierarchy with its foreign influences caused conflict and tension during the early Vendel Period until its power was fragmented due to the absence of cultural capital necessary for its own reproduction. This implied demise in the display of literacy.

Svante Fischer, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, S:t Eriks torg, 753 10 Uppsala
Bostad: Borgargatan 16, lgh 81, 117 34 Stockholm
swantowraetruna@hotmail.com

Kan man tala om kulturell mångfald i Södermanland under folkvandnings- och vendeltid? Det beror på vad man menar med kulturell mångfald. Om man efterfrågar förekomsten av olika former av kulturer, inhemska och importerade, är svaret ja. Det fanns olika kulturyttringar som inhämtats utifrån, speciellt då romerskt och frankiskt importgods som anammats av den mer kosmopolitiska delen av överklassen. Avses en tolerans eller ömsesidig respekt för det annorlunda, för andras sätt att leva och uppfatta omvärlden är svaret nekande.

Upplevelsen av mötet med det annorlunda var sannolikt smärtsamt och påfrestande för många. Det annorlunda uppfattades oftast som hotfullt om det inte kunde betingas. Att själv bli betvingad var inget någon önskade sig. Det var förnedrande att tvingas lära sig vikten av annorlunda saker av någon man tidigare hade sett ner på eller ignorerat. Ännu värre var kanske att upptäcka att de egna kunskaperna var obetydliga eller meningslösa.

Mötet med den romerska kulturen

Kontakterna med Romarriket har varit avgörande för en utveckling mot en större kulturell mångfald. Men det är lätt att missuppfatta vad Rom stod för och vad dess avsikter var. Rom ansåg sig ha ett uppdrag att sprida sin form av civilisation till andra, att assimilera andra kulturer om så med våld. Germanerna stod länge i ett underlägset beroendeförhållande till den imperialistiska supermakten i söder. Förhållandet mellan Rom och germanerna var dock aldrig konstant utan i ett skede av långsam förändring där den romerska statsapparaten till sist dominerades av germaner. Romarna slutade ändå aldrig att (med visst fog) betrakta sig som kulturellt vida överlägsna germanerna.

Den romerska kulturimporten skall inte förstås som något odelat positivt. I början var den en konsekvens av ekonomisk utsugning och utarmning av de militärt underlägsna germanerna. Sedan blev de överdådiga rikedomarna som plundrades i Romarriket ett bevis för att germanerna hade lärt sig att uppföra sig lika illa som romarna, utan att för den skull äga ens hälften av romarnas kunskaper.

Mycket pekar på att de folkvandringstida kontakterna med utländsk kultur och de påföljande nymodigheterna lett till omfattande samhällskonflikter i det vendeltida Södermanland. Det har funnits nydanare och bakåtsträvare. De senare har följt en förhistorisk jantelag. De har känt sig hotade och åsidosatta av nya uttryck för makt som kunskaper om skriftkultur, pengaekonomi och disciplinerad krigföring. Förändring har för dem varit liktydigt med faror och risker för dem själva. Nydanarna har varit driftiga, målmedvetna och många gånger hänsynslösa entreprenörer. De kan ha knuffat undan äldre släktingar och andra traditionella auktoriteter från maktpositioner.

Trots att bakåtsträvare förhindrade mycket ny kultur från att få verklig genomslagskraft (inte minst skriftspråket), var de i längden dömda att misslyckas vad gällde den yttersta samhällsmakten. Charlotte Fabech (1991) har påpekat att det sannolikt var de samlade erfarenheterna av Romarriket med dess armé, kejsarkult, och rikedomar som framtvingade en omdanande förändring i det germanska samhällskicket från mindre självständiga enheter till små kungadömen. Hur gick detta till?

Många germaner sökte sig till Romarriket och tog värvning som ryttare eller hjälptrupper. De som lät sig assimileras av romarna fick lära sig att tala latin, räkna och skriva med siffror och bokstäver. De skrivkunniga kunde räkna med fördelar och befordringar (Junkelmann 1986). De fick mer ansvar och i större utsträckning lära sig disciplinerad krigföring och taktik. De förstod pengavärden och fick ofta förvalta andras besparingar, de visste mer om andras sätt att tänka och tro. Med sparade slantar och enorma mängder kulturellt kapital kunde överlevande skrivkunniga veteraner ge sig av hemåt igen. Deras barn blev dessutom romerska medborgare. Väl hemma väckte de nog både beundran och avund för att inte säga aversion hos de som av olika skäl stannat hemma.

En hel del av de hemvändandes kunskaper hade kunnat komma till god användning men hindrades av bakåtsträvare. Andra kunskaper fick en begränsad betydelse på grund av att de var överflödiga i ett så primitivt samhälle. Man behövde t.ex. inte använda sig av romerska fällgallerportar för att bygga en fornborg, även om den tekniska kunskapen för en tid fanns åtminstone på Öland (Herschend 1985). Däremot kunde en romersk veteran snabbt tala om hur man erövrade en fornborg på bästa romerskt manér med rökridåer, etc. Skillnaden mellan Ardennerna, Schwarzwald, Vogeserna och de sörmländska förkastningsbranterna var i det avseendet inte så stora.

Dominatet och efteraparna

Ingen imperialistisk supermakt klarar sig för evigt. Det började gå knackigt för det så kallade dominatet, den senromerska statsapparaten, under mitten av 200-talet. Dominatet präglades av ständiga statskupper och intern oro (Kaiser 1993). Under den här tiden kom germanerna alltmer att imitera romarna och deras maktformer (Wolfram 1998).

Ledande germanska familjer samlade makt omkring sig vid vissa platser. Där kopierades romerska kejsarmedaljonger, officersspännen och värdighetstecken som arm-, finger- och halsringar. Detta kulturfenomen, ett slags maktens efterapande, kallas *imitatio imperii*. Till sist fick dessa imitationer ett eget formspråk, kejsarmedaljongerna blev brakteater, ett exempel är den

vackra C-brakteaten från Silleby Mellangård, Västerljung socken (SHM 389). På flera av de här platserna har också nya synkretistiska religiösa föreställningar slagit rot, de har blivit kultcentra. Den romerska statsreligionen och mysteriekulterna som var på modet i legionerna, (t.ex. Serapis och Mithras-kulterna) blandas med germansk tro. Möjligt är att platserna blivit en slags vallfärdsorter.

Vissa platser har kanske något överdrivet tolkats som romerska satellitstater, inte minst Himlingøje på Själland (Lund Hansen et al. 1995, Storgaard 2001). Andra platser, t.ex. Zähringer Burgberg i Schwarzwald, förefaller haft en tämligen självständig inriktning, trots att de låg mittemot den romerska gränsen (Hoeper & Steuer et al. 1999). En tredje plats, Gudme på Fyn, intar kanske en mellanställning med en speciell inriktning på religiös kult (Thrane 1993). Där har man möjligen både samarbetat med romarna och tidvis ägnat sig åt plundring, särskilt under slutet av 300-talet (Kromann 1994: Tab 1). Framförallt har man i Gudme ägnat sig åt att nytillverka germanska imitationer av romerska statusföremål med hjälp av importerat romerskt metallskrot.

Den kanske främsta romerska imitationen som fick ett eget germanskt liv var runraden. Det var ett ljudskriftssystem som sannolikt byggde på det latinska alfabetet (Williams 1996). Det kunde också uttrycka symbol- och talvärden, även om dessa aspekter av runraden sällan användes. Germanerna började alltmer att knyta personnamn och formelord till enskilda föremål genom att rista namnen eller formlerna i runor på föremålen. Fenomen som ägande och personlig närvaro kunde nu bli a-temporära och reaktiveras när helst den läskunnige önskade det. Kulmen nåddes när runbrakteaterna distribueras av germanska småkungar. Kungens makt var då städse närvarande i det att en annan person bar hans symbol och runformeln på brakteaten kunde ständigt uttalas i nuet av de läskunniga.

Men efterapandet och det egna skapandet räckte ändå inte till. Det blev istället ett alltmer frestande alternativ för germaner att olagligt ta sig in i Romarriket över gränsen för att skaffa sig snabba pengar genom plundring eller utpressning. Det är sannolikt att sörmlänningar börjat delta i sådana kampanjer i en smärre utsträckning redan under 200- och 300-talen. Från denna tid härstammar ett par fingerringar i guld med infattade stenar funna i Vrå, Kjula socken (SHM 21529) och Frustuna socken (SHM 4708). Problemet var egentligen inte det geografiska avståndet till Romarriket. Resan från Södermanland till den romerska gränsen har inte behövt ta mer än kanske två månader i anspråk. Problemet var istället att ju närmare gränsen man kom, desto fler rika germaner som redan ägde mängder av romerskt kulturellt kapital var det som satt i vägen på strategiska platser och hindrade framkomligheten.

Hur många sörmlänningar som dött i konflikt med andra mer romanserade germaner de mött på vägen till Romarriket är svårt att säga. Förlusterna har i alla fall inte stått i proportion till den sörmländska nyfikenheten och girigheten efter främmande kulturgods. I Danmark och i Västergötland finns ett flertal mossar, t.ex. Illerup och Finnestorp där utrustningar från hela härrar av germaner offrats under 200 och 300-talen (Ilkjaer 2001). I Illerup återfanns en torderad guldhalsring med päronformigt lås. Den har sannolikt tillhört den förlorande härföraren. En liknande guldhalsring har hittats i Vackerby, Frustuna socken (SHM 1007).

Den sörmländska guldruschen och dess ideal

Under slutet av 400-talet och 500-talets första hälft sker en verklig boom i form av kulturell import till Södermanland. Importen består dock i huvudsak

av endast två saker: romerskt guld å ena sidan och militär know-how och utrustningar å den andra. Naturligtvis var de båda betingade av varandra: utan kunskaper om krig och guld ingen utrustning, inget krig för guld utan kunskaper om utrustning. Framgångsrika och karismatiska härförare blev enormt rika och utropade sig till kungar.

Nydanarnas ideal var en skrivkunnig, hjälmförsedd ryttare som stod i kungens tjänst genom hans ringknapp i romerskt guld (fig. 1). Ryttarens hushåll skulle sköta en stor gård med en hallbyggnad, grisar, får och kor åt kungen. Helst skulle ryttaren också dricka öl i riktiga glasbägare, spela brädspel och jaga klövvilt och skogsfågel med hundar och rovfåglar. Med tanke på brandgravskicket är det inte helt lätt att hitta sådana helt intakta kontexter i det arkeologiska materialet i Södermanland. I Uppland finns dock två konkreta exempel: Möjbrostenen U 877 som rests till minne av Fråråd någon gång på 400-talet, och en vapengrav från 600-talets första hälft i Rickeby, Vallentuna socken som innehöll en runristad speltärning med namnet Hök på (Sjösvärd 1989).

Det är inga små mängder guld som baxats hem från utpressningsexpeditionerna i söder. Södermanland har den största kända guldsalten i Sverige, på ungefär 12,5 kilo. Verkstäder som Helgö etableras för att omforma och redistribuera rikedomarna. Ortnamnet låter också ana en kultplats (Vikstrand 2001:425). Man ska dock inte tro att de folkvandringstida verkstäderna tillverkade nödvändiga saker, istället var det delvis överflödiga lyxföremål för ett fåtal. Man lärde sig t.ex. tillverka kopior av romerska ryttarhjälm. Den största produktionen på Helgö utgjordes av hårnålar och agraffer, en sorts manschettknappar. Agrafferna nådde dock ganska många i samhället och spreds också till Finland och Gudme. Också hårnålarna fick stor spridning, en har hittas i det frankisk-thüringiska radgravfältet Schretzheim i Bayern.

En del guld smälts om till ringar som fästes på svärdsknappar. Ringknappen symboliserar att bäraren är en vasall till en kung. När vasallskapet upplöses tas ringen av (Steuer 1987). Förmodligen är just detta bakgrunden till guldsalten i Kviksta, Toresund socken (SHM 3007). Den innehöll dels en guldringknapp som vägde hela 249 gram och en ringknapp av förgyllt brons.

Kung Granmars tid

Någon gång under mitten av 500-talet var de stora utpressningsexpeditionernas tid över för sörmlänningarnas del. Makten har istället redan konsoliderats på fasta platser såsom det hade skett för länge sedan hos andra germaner längre söderut. I Södermanland har sannolikt ortnamn som Husa och Tuna spelat en roll i etablerandet av centralplatser, särskilt då Tuna i Botkyrka socken, Tuna i Västerlång socken och Upp-husa i Runtuna socken. Småkungarna tog emot frankiska granatinlagda svärdsknappar i form av diplomatgåvor söderifrån (Arrhenius 1986:145). Dessa redistribuerades tillsammans med ringknappar och hjälm till vasaller. Dessa har man flyttat ut till större gårdar, spridda i gränslandet runt omkring centralplatsen. Makten represe-

Fig. 1. Nydanarnas ideal var en skrivkunnig, hjälmförsedd ryttare som stod i kungens tjänst genom hans ringknapp i romerskt guld. Teckning författaren.

rades här framför allt i vapengravskicket (Ljungkvist 2000). Det blev allt viktigare med fler vapen- och matoffer i stora gravhögar. Ofta låter benmaterialet ana enorma offergåvor (Sten & Vretemark 1988). Ornerade gravklot, bildstenar och runstenar används för att belysa platsernas funktion i kulturlandskapet (Schnell 1960, Ahlberg 1978).

Den proportionerliga fördelningen av spiralguld, ringknappar, granatinlagda svärdsknappar och hjälmar i kulturlandskapet låter oss ana hur de första småkungadömena såg ut i Södermanland. Den största guldsalten har återfunnits på en centralplats, Tuna i Västerlång socken. Ett exempel på vapengravar i närhet till mindre gulddepåer är Sille i Västerlång socken. Andra viktiga platser är Landshammar, Spelvik socken (Lamm 1962), Uppsakulle, Runtuna socken och Hopen, Bogsta socken. Tack vare runstenarna Sö 26 och Sö 32 känner vi till namnen på några av de nydanande sörmlänningarna från denna tid: Finna och Salgäst i Berga, och Härje och Ljuge i Skåäng.

Ett annat område som sannolikt utgjort ett kungadöme är norra delen av Botkyrka socken och Helgö i Mälaren. Kring Tuna i Botkyrka har ett antal rika individer begravts i olika gravfält från 400-talet fram till 500-talets slut (Bennett 1972, Hemmendorff 1976). Bland dem märks en kvinna från Älvesta som omkring år 530 fått med sig en reliefbrosch som kan ha tillverkats i Norge eller Mellannorrland, en agraffknapp från Helgö, och en runristad skinnskrapa (SHM 30980). På andra sidan Tuna, i Skrävsta har det legat en omkring 50 meter lång hallbyggnad (Bratt & Werthwein 1999). Där har också en man begravts omkring år 600 med bl.a. en granatinlagd svärdsknapp och ett par guldringar (SHM 22586). Sedan upphör gravfälten kring Tuna att användas och hallbyggnaden i Skrävsta ersätts aldrig.

Slutet

När spiralguld och brakteater slutgiltigt distribuerats och de skriftkunniga inte längre kunde försvara sin makt över landskapet med synliga skriftmonument var reaktionen oundviklig. Nydanarna kan inte längre reproducera sin maktställning ideologiskt genom sitt kulturella kapital (Hedeager 1991:204). Det traditionella jordägandet, inte importföremål eller kunskaper från andra kulturer, blir åter det viktigaste beviset för makt. Imitationerna som gett liv till egna kulturyttringar stryker också med. Gravklotens tid är över. Bild- och runstenar välts eller slås sönder (Ahlberg 1978, www.raa.se/uv/tomteboda). Vapengravar och guldföremål i gravskicket blir ovanliga igen.

Efter att kapitalresurserna utöver jordräntan spenderats, stagnerar till sist Södermanland under 600- och 700-talen. Maktens representation återgår till centralplatsen igen, möjligt är att Husbyarna här får en roll. Under denna sista fas anläggs en del stormansgravar i Husby i Vagnhärad socken (Särlvik 1962) och vid Hundhamra i norra Botkyrka socken. Det reses inga skriftmonument i gränsområden längre och det finns inga tecken på intensiva kontakter med omvärlden. I någon mån har bakåtsträvarna här vunnit en tillfällig seger.

Södermanland har återgått till det gamla och glansen från äventyren i utlandet falnat för att sedan anta mytiska proportioner. Kvar levde då blott sagor som den om Sigurd Fafnesbane och hans äventyr på kontinenten. I sagovärlden fanns det fortfarande drakar, guldsätter och runkunniga prinsessor i vimlet av burgunder, franker, goter och hunner. Ytterligare kulturell mångfald når Södermanland först under vikingatiden. Då tar Birka över efter Helgö och man finner runinskrifter igen. Under vikingatidens sista del får runristandet sprida sig allt mer, för att sedan överflyglas av den importerade kristna kulturen som den tillfälligt varit redskap för.

Referenser

- Ahlberg, Birgitta 1978. *Mälardalens bildstenar*. Trebetygsuppsats framlagd i seminariet för Arkeologi, särskilt nordeuropeisk, Stockholms universitet. Duplikat.
- Arrhenius, Birgit 1986. *Merovingian Garnet Jewellery. Emergence and Social Implications*. KVHAA. Stockholm.
- Bennett, Agneta 1972. Gravfält och fynd från järnåldern. En kort översikt över 1970–71 års undersökningar i Botkyrka. *Fornvännen* 67, 224–246.
- Bratt, Peter & Werthwein, Göran 1999. *Hallen i Skrävsta*. Arkeologisk för- och delundersökning. SLM Rapport 1999:16. Stockholm.
- Fabech, Charlotte 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I: Fabech, Charlotte & Ringtved, Jytte (red.) *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*, 283–301. Århus.
- Hedeager, Lotte 1991. Gulddepoterne fra ældre germanertid – forsøg på en tolkning. I: Fabech, Charlotte & Ringtved, Jytte (red.) *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*, 203–214. Århus.
- Hemendorff, Ove 1976. *Fornlämning 120, gravfält*. Folkvandringstid – vendeltid. Älvesta, Botkyrka socken, Södermanland. Arkeologisk undersökning 1971. RAÄ Rapport 1976 B3.
- Herschend, Frands 1985. Fällgallerporten i Eketorp II. *Tor* 20, 165–216.
- Hoeper, Michael & Steuer, Heiko mit Beiträgen von Christel Bücker & Jürgen Lienemann, 1999. Eine völkerwanderungszeitliche Höhenstation am Oberrhein – der Geißkopf bei Berghaupten, Ortenaukreis. Höhensiedlung, Kultplatz oder Militärlager? *Germania* 77/1, 185–246.
- Ilkjaer, Jørgen 2001. *Illerup – et arkæologisk tryllespejl*. Moesgård.
- Junkelmann, Marcus 1986. *Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat in archäologischer Experiment*. Kulturgeschichte der antiken Welt 33. Mainz.
- Kaiser, Reinhold 1993. *Das römische Erbe und das Merowingerreich*. Enzyklopädie deutscher Geschichte 26. München.
- Kromann, Anne 1994. Gudme and Lundeborg – The Coins. I: Nielsen, P.O.; Randsborg, Klaus & Thrane, Henrik (red.) *The Archaeology of Gudme and Lundeborg*, 64–67.
- Lamm, Jan Peder 1962. Ett vendeltida gravfynd från Spelvik. *Fornvännen* 57, 277–299.
- Ljungkvist, John 2000. Vapen och brandgravskick under vendeltid. *Tor* 30, 165–184.
- Lund Hansen, Ulla et al. 1995. *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit und seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*. Nordiske forntidsminder, Serie B 13. Köpenhamn.
- Schnell, Jan-Bertil 1960. Sörmländska stenklott. *Sörmlandsbygden*, 29–38. SHM + nummer = föremål i Statens historiska museum.
- Sjösvärd, Lars 1989. *HaukR – en rinker från Vallentuna*. Arkeologisk undersökning av fornlämning 27 Rickeby, Vallentuna sn, Uppland. RAÄ & SHM Rapport UV 1989:2.
- Sten, Sabine & Vretemark, Maria 1988. Storgravsprojektet – osteologiska analyser av yngre järnålderns benrika brandgravar. *Fornvännen* 83, 145–156.
- Steuer, Heiko 1987. Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanische Krieger. I: *Studien zur Sachsenforschung* 6, 189–236. Hildesheim.

- Storgaard, Birger 2001. Himlingøje – Barbarian empire or Roman implan-
tation? I: Storgaard, Birger (red.) *Military Aspects of the Aristocracy in
Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods*. Köpenhamn.
- Särlvik, Ingegerd 1962. Två sörmländska stormansgravar. *Fornvännen* 57,
45–49.
- Sö + nummer = inskrift publicerad i *Sveriges runinskrifter* (SRI).
- Thrane, Henrik 1993. *Guld, guder og godtfolk – et magtcentrum fra
jernalderen ved Gudme og Lundeborg*. Köpenhamn.
- U + nummer = inskrift publicerad i *Sveriges runinskrifter* (SRI).
- Vikstrand, Per 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälär-
landskapen*. Uppsala.
- Williams, Henrik 1996. The Origin of the Runes. I: Looijenga, Tineke
& Quak, Arend (red.) *Frisian Runes and Neighbouring Traditions*.
Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 45 (1996), 211–18.
- Wolfram, Herwig 1998. *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike
und Mittelalter*. Berlin.
- www.raa.se/uv/tomteboda

Svedbalke, Häre och Harmsorge. Om namngivning i Södermanland under vikingatiden.

Källström, Magnus 2003. Svedbalke, Häre och Harmsorge. Om namngivning i Södermanland under vikingatiden. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 60–67.

Svedbalke, Häre and Harmsorge. Naming traditions in Södermanland during the Viking Age – The runic inscriptions are our only original records from the Viking Age. Most of these are memorial inscriptions that seldom mention more than the names of the deceased and the sponsors of the stone. On the other hand, they provide us with an extensive corpus of personal names from the period. The aim of this article is to offer a brief overview of the principles for naming in Södermanland during the Viking Age. Special attention is paid to names originating as nicknames. These names were often given by other people to characterise the name-bearer and can therefore be seen as contemporary snapshots of the Viking Age inhabitant in the region. The names in the title are all examples of such nicknames. The first one, *Sviðbalki*, has been interpreted as a word meaning "scorched beam", probably referring to a tall and dark person. For the other two I suggest some new interpretations. The runic sequence *hira* found on a newly discovered runestone at Kolunda in Stenkvista parish, is likely to represent a name *Hæri*, identical with an old form of the animal designation "hare". The strange name *Harmsorgi* on a now lost runestone from Sköldinge parish has been construed as a compound of two words which both mean "sorrow". Here another reading, ending with *Hrammstarki* "the strong-handed", is proposed.

Magnus Källström, Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet,
106 91 Stockholm
magnus.kallstrom@nordiska.su.se

Inledning

Runinskrifterna är i stort sett våra enda inhemska skriftliga källor från vikingatiden och utgörs till största delen av minnesinskrifter huggna i sten. Dessa är ofta mycket formelartade och det är egentligen ett ganska litet antal som innehåller upplysningar av annan typ. Det viktigaste tycks i stället ha varit att bevara den dödes namn och inte minst namnen på de efterlevande som låtit resa stenen. Namnmaterialet i runinskrifterna är därför mycket rikt och vi kan på de sörmländska runstenarna räkna till drygt tusen namnbelägg, motsvarande mer än 400 olika namn.

Man skall givetvis komma ihåg att runinskrifternas namnförråd knappast ger en rättvisande bild av namnskicket under vikingatidens slutskede. De namn vi känner är i stor utsträckning beroende av vilka samhällsklasser som låtit resa runstenarna och vi kan inte förvänta oss att här få reda på t.ex. småböndernas eller trälarnas namn. Kvinnonamnen är också klart underrepresenterade. Det finns dock möjligheter att utöka källmaterialet exempelvis genom att studera de personnamn som ingår i ortnamn som bör ha bildats under vikingatid (Strandberg 1994).

En av de svårigheter som runologen möter är att fastslå vilket namn som döljer sig bakom en runföljd. Att detta inte alltid så givet beror på att den vikingatida varianten av runraden ganska dåligt svarade mot de ljud som fanns i språket. Runraden hade endast 16 tecken fastän språkljuden var mångdubbelt fler. Samma runtecken måste därför användas för en rad olika ljud eller ljudkombinationer. Runan i markerade förutom *i*-ljud även *e*, *æ* och ibland diftongen *æi*. Samma sak gällde konsonanterna, där *t* motsvarade både *t* och *d*, medan *k* stod för *k* och *g* etc.

Man förstår ganska snabbt att den som skall tolka namn i runinskrifter lätt kan ställas inför flera olika valmöjligheter och att det ibland är helt omöjligt att avgöra vilken tolkning som är den rätta. Ett klassiskt exempel är skrivningen *iuar*, som antingen kan läsas som *Ivarr* eller *Jóarr*. Denna runföljd förekommer bland annat på en runsten vid Jursta i Ludgo socken (Sö 140), där Erik Brate (i SöR:107) menar att man på grund av ortnamnet kanske skall föredra tolkningen *Jóarr*. Ortnamnsforskare som har studerat de medeltida skrivningarna av samma ortnamn räknar däremot med att det innehåller ett personbinamn identiskt med djurbeteckningen **iur* ”vildgalt” (Ståhle 1946:252). Ortnamnet *Jursta* kan alltså inte användas för att förklara runbelägget på Sö 140 och vi står lika villrådigas som förr.

Ett annat exempel är namnet *tar* på runstenen Sö 19 vid Lida i Hölö socken. Här har man dels föreslagit tolkningen *Tarr*, som i fornisländskan förekommer i *svíntarr* ”galt”, dels *Tárr* som är identiskt med ordet ”tår”. Någon har dessutom gissat på ett adjektiv med betydelsen ”seg, uthållig” (se vidare NRL art. *Tarr, Tárr, Tár*). Möjligheterna är dock inte uttömda i och med detta. Eftersom *t*-runan också kan stå för *d* kan man lika gärna anta ett namn *Darr*, vilket i fornisländskan är en av många beteckningar för ”spjut”. I Sturlungasagan förekommer t.ex. en *Darr-Pórir*, där just detta ord har använts som binamn (Lind 1920–21:57).

Det är dock endast ett mindre antal som uppvisar denna flertydighet och i de flesta fall kan vi utan problem identifiera namnen.

Variationsnamn

En mycket stor del av namnskatten på de sörmländska runstenarna utgörs av sammansatta namn och många är brukliga än i dag: *Torsten*, *Torbjörn*, *Gunnlög*, *Ingeborg*. Dessa namn har ofta uppkommit genom en speciell namngivningsprincip som brukar kallas variation (fig. 1). När barnen skulle namnges tog föräldrarna helt enkelt led ur sitt eget eller någon släktings namn och kombinerade den med en annan namnled. Genom en runsten vid Norra Stutby i Sorunda socken (Sö 226) vet vi exempelvis att en *Gæirbiorn* döpt sina söner till *Biorn*, *Víbiorn*, *Hrafni* och *Kætilbiorn*. Namnelementet *biorn* förekommer alltså i tre av sönernas namn. Namnlederna i de sammansatta namnen kunde alltså kombineras relativt fritt och denna typ av namn har egentligen inte någon självständig betydelse. *Pórbiorn* betyder inte ”Tors björn” eller liknande, utan är sammansatt av två leder, där den förra betyder ”(guden) Tor” eller helt enkelt bara ”åska” och den senare är djurbeteckningen ”björn”.

Detta sätt att variera sammansatta namn förekommer i såväl mans- som kvinnonamn och kännedom om detta bruk kan ibland hjälpa till att lösa en svårtolkad inskrift. På en runsten från Uppinge i Grödinge socken (Sö 297) sägs att två kvinnor *Åmoda* och *Moda* låtit ”lägga stenen efter Sigrev, sin make”. Det har föreslagits att vi här skulle ha ett belägg på Adam av Bremens uppgift

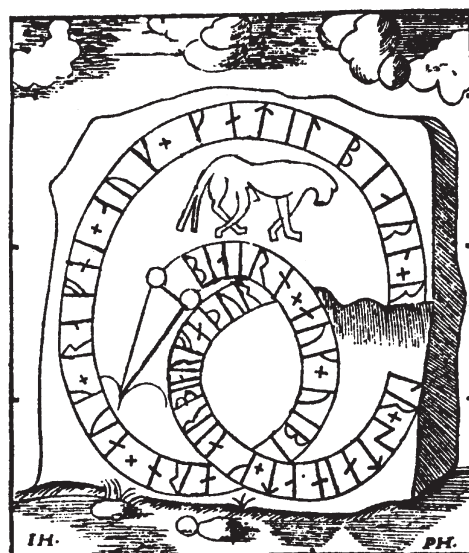

Fig. 1. Av inskriften på runstenen från N. Stutby i Sorunda socken (Sö 226) får vi ett tydligt exempel på variation i det vikingatida namnskicket: »Björn och Vibjörn och Ravne och Kætilbjörn reste stenen efter Gerbjörn sin fader.» Efter Bautil (B 681).

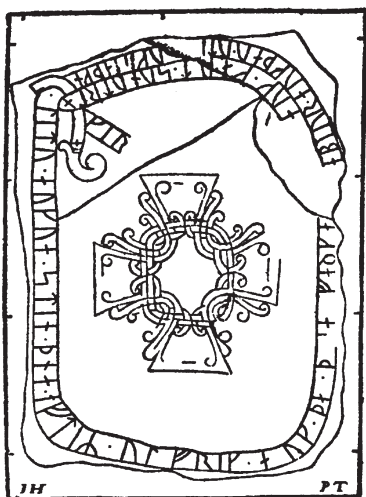

Fig. 2. Runstenen – eller snarare gravhällen – Sö 280 från Strängnäs domkyrka. I inskriften förekommer det mycket ovanliga kvinnonamnet Undrlaug, där förleden är substantivet *undr* 'under'. Samma person är troligen nämnd på en annan sörmländsk runsten (Sö 328). Efter Bautil (B 700).

om tvegifte bland svearna (Andrén 2000:23f). Märkligt är dock att Sigrevs hustrur i så fall burit två mycket lika och dessutom högst ovanliga namn. Kombinationen är väl endast möjlig om Sigrev gift sig med två systrar. Det verkar därför sannolikare att *Ámóða* är namnet på hustrun och att *Móða* är deras gemensamma dotter, vilket redan Wessén (i SöR:273) har argumenterat för. Till detta kommer att ordet *bóndi* förutom "make" även betyder "husbonde", vilket kanske gör formuleringen något mindre märklig.

Förlederna i de sammansatta namnen var i stort gemensamma för män och kvinnor. Vi har alltså både mans- och kvinnonamn som börjar med t.ex. *Ás-*, *Guð-*, *Ragn-*, *Sig-*, *Pór-*. Könstillhörigheten uttrycktes i stället med efterleden. Kvinnonamnen slutade t.ex. på *-dís*, *-ví*, *-gærðr*, *-rún*, medan mansnamnen kunde ha efterleder som *-biorn*, *-stæinn*, *-ulfr* etc. Vissa efterleder förekom både i mans- och kvinnonamn och de skilde sig åt genom att ha olika böjningsändelser. Det är därför som vi i Södermanland både kan träffa på män och kvinnor som heter *Olof*. Ibland möter i de sammansatta namnen mycket ovanliga kombinationer av namnleder. Här kan särskilt nämnas några kvinnonamn som faktiskt bara är kända från sörmländska runstenar: *Aldríf* (Sö 31), *Skírlaug* (Sö 147) och *Undrlaug* (Sö 280, Sö 328) (se vidare respektive artikel i NRL). (Fig. 2).

Främmande influenser?

Nordiska namnskicket tycks ha varit ganska enhetligt och det är svårt att finna exempel på främmande influenser i namnmaterialet på de sörmländska runstenarna. Vissa namn och namnleder har dock haft olika popularitet i öst- respektive västnorden.

Vid Grinda i Spelviks socken finns en runsten (Sö 166) rest efter Gudver, som skiftat gäld västerut i England och manligen hemsökt borgar i Saxland. Stenen är rest av sönerna som heter *Griútgærðr* och *Æinriði*. Detta är två typiskt norska (eller isländska) namn, som annars inte är belagda på svenskt område och man har tänkt sig att det måste ha varit under sina färder västerut som Gudver lärt känna just dessa namn.

Exempel på högstatusnamn har vi troligen på en av runstenarna vid Aspa löt i Ludgo socken (Jansson 1948:286ff), rest av Astrid efter maken (?) Anund och efter sonen Ragnvald. De senare sägs ha varit "mäktiga i Röninge och raskast i Svetjud" och skall båda ha dött i Danmark. Genom en runsten vid Lunda kyrka (Jansson 1948:295f), som troligen är rest över samme Ragnvald, får vi veta hans söner burit namnen *Dan* och *Halfdan*. Namnen betyder just "dansk" respektive "halvdansk" och tyder på hans sista besök i Danmark knappast har varit det första.

Personnamn med ursprung i folknamn är för övrigt inte helt ovanliga i Södermanland. Hit hör *Finnr* "finne" (Sö 139), *Guti* "gute" (Sö 304) och *Saxi*, som troligen betyder "man från Saxland" (Sö 224, Sö 250). Ett par andra får betecknas som mycket osäkra: *Gautr* "göt" (Sö 14, se Larsson 2000:14) och *Æistr* "est" (Sö 90, se Williams 1994:6f). Däremot kan ett tidigare antaget *Pýðiskr* "tysk" (Sö 22) avföras helt eftersom det bygger på fel-läsning (se Snædal 1990:34, Larsson 2002:130).

I samband med kristnandet introduceras kristna namn i Norden. Ett tidigt exempel är Olov Skötkonungs son Anund Jakob och även på runstenarna stöter man emellanåt på namn som *Johan* (*Jon*), *Nikulas*, *Peter* och *Klemet*. De flesta av exemplen är uppländska, medan det sörmländska runstensmaterialet inte innehåller ett enda kristet namn. Detta skall inte tolkas som att sörmlänningen varit någon motståndare till det namnskicket som senare kommer att dominera under medeltid. I stället är det säkert en kronologisk fråga. Runstenssedn i Södermanland upphörde tidigare än i Uppland och

därefter finns en lång period på kanske 100–150 år där vi stort sett inte har några skriftliga källor alls.

Djurbeteckningar som namn

Många vikingatida namn har sitt ursprung i djurbeteckningar. *Björn* och *Ulf* är ju namn som fortfarande är i bruk, men det är i dag relativt få som döps till *Orm* eller *Hök*. Man har tänkt sig att det är djurens positiva egenskaper som namngivarna har velat överföra till barnen, men denna typ av namn har säkert också uppkommit som binamn. Påfallande många sörmlänningar har av någon anledning fått namn efter fåglar. Förutom *Haukr* ”hök” (Sö 282) finner man mansnamn som *Gási(?)* ”gåskarl” (Sö 265), *Hani* ”tupp” (Sö 116), *Hrafni* till *brafn* ”korp” (Sö 226), *Skarfr* ”skarv” (Sö 107), *Skári* ”ungmås” (Sö 217), *Orri* ”orre” (Sö 36) och *Valr(?)* ”falk” (Sö 63). Till dessa sällar sig också ett kvinnonamn *Gás* ”Gås” (Sö 7). Även klövdjur uppträder som namngivare i mansnamnen *Hrútr(?)* ”vädur” (Sö 360) och *Haurr* (Sö 298) ”bock” (se Hellberg 1965). En runföljd *krifi* på runstenen Sö 183 kan kanske enklast tolkas som **Græifi* till nynorskans *greive* ”vädur med kraftigt utböjda horn” (Otterbjörk 1983b:26; för andra möjligheter jfr Insley 1994:140f). Namnet *Myskia*, som förekommer på tre sörmländska runstenar, skall enligt det senaste förslaget vara identiskt med ett ord som betyder ”fladdermus” (Stille 1996). Om det är ett mans- eller kvinnonamn är ovisst.

Hit hör troligen också ett svårtolkat namn på den relativt nyupptäckta runstenen vid Kolunda i Stenkvista socken (Gustavson 1998:22f). På stenen kan man läsa : *kuþ* : *hinlbi* : *ant* : *hira* : *auk* : *kus* : *muþir* :, vilket har tolkats som »Gud och Guds moder hjälpe Geres(?) ande». Runföljden *hira* kan dock knappast återge mansnamnet *Gæiri*, eftersom *h*-runan i denna ställning aldrig har ljudvärdet *g*. Rimligare är i stället att detta namn och ett nästan likalydande *haira* på en östgötsk runsten skall tolkas som *Hæri* ”Häre”, identiskt med det fornsvenska *hæri* ”hare” som bland annat förekommer i Östgötalagen. Bakgrunden till namnet kan diskuteras. Kanske uppskattades haren för sin snabbhet, men man kan också misstänka att det är ett helt annat och mindre vikingalikt karaktärsdrag som har betonats.

Ursprungliga binamn

Många av namnen på runstenarna som inte är variationsnamn har ursprungligen varit binamn, det vill säga namn som namnbäraren förvärvade under sitt liv. Dessa motsvarar i stort våra smek- eller öknamn och ger i regel omgivningens karakteristik av namnbäraren. Precis som i dag tog man gärna fasta på utseende, karaktärsdrag eller sysselsättning. Det är inte alltid som bakgrunden till denna typ av namngivning går att rekonstruera, men i gynnsamma fall kan vi faktiskt få en samtida ögonvittnesskildring av vikingatidens sörmlänning.

Givetvis finns det här flera problem. Det behöver t.ex. inte alltid vara namnbäraren som karakteriseras, utan namnet kan ha ärvts från någon i en tidigare generation som ursprungligen har fått detta binamn. När ett ovanligt namn av binamnstyp dyker upp på en runsten kan man ibland misstänka att namnbäraren egentligen haft ett annat dopnamn, men att stenresarna valt att använda det mer karakteriserande binamnet. Man brukar här tala om att binamnet används ”absolut” (se Otterbjörk 1983b). I undantagsfall förekommer både dopnamn och binamn som t.ex. *Ólæifr skakki* ”Olev den snede” (Sö 189).

En genomgång av namnen av binamnskaraktär på de sörmländska runstenarna ger en intressant provkarta på olika egenheter som omgivningen

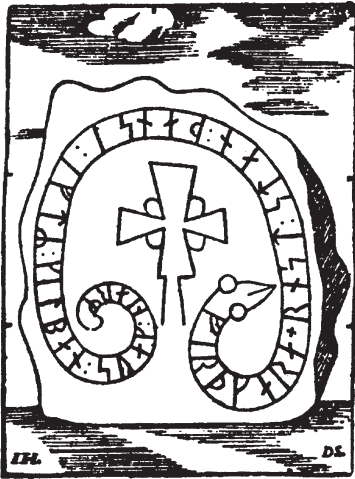

Fig. 3. Runstenen Sö 258 vid Älby i Ösmo socken. Stenen är rest av Färd-Kåre efter hans son Kolben. Efter Bautil (B 1141).

ansett tillräckligt viktiga för att ligga till grund för namngivningen. Av sysselsättningar tycks resor och köpenskap ha spelat en viss roll, vilket ju även ibland framgår av andra delar av runtexterna. En runsten i Ösmo (Sö 258) omtalar en *Færð-Kári* "Färd-Kåre" (fig. 3) och det finns också exempel på namn som *Farmaðr* "sjöfarande (köpman), farman" (Sö 229), *Kaupri* "köpman" (Sö 325) och *Æistfari* "Estlandsfarare" (Sö 45). Andra sysselsättningar finns dokumenterade i namn som *Smiðr* "smed" (Sö 61) och *Dómari* "domare" (Sö 130, jfr dock Otterbjörk 1983a:41).

Olika karaktärsdrag har dock varit vanligare som namngivningsgrund och en framträdande grupp utgörs av namn på Ó- (Williams 1993). Vi finner här såväl positivt som negativt laddade namn. Till den förra gruppen hör *Ófæigr* "den som inte är dödsnär" dvs. "bestämd till ett långt liv" (Sö 57, Sö 134, Sö 321), *Ó(h)næisi(?)* "den ädle, ansedde" (Sö 189) och *Ósnikinn* "den osnikne" (Sö 335). Hit kanske man också skall räkna *ukrimi* (Sö 109), som kanske återger ett **Ógrimmi* "den som inte är grym". Namnen med negativ innebörd har dock varit populärare och i Södermanland finner vi exempel som *Órækia*, bildat till ett verb som betyder "försumma" (Sö 205(?), Sö304), *Óspaki* "den okloke eller vilde" (Sö 202), *Ótamr* "otämjd" (Sö 320), *Ótryggr* "trolös, opålitlig" (Sö 144, Sö 217). Nu skall kanske vissa av dessa namn ur ett vikingaperspektiv karakteriseras som positiva och inte negativa.

Vi stöter också på karakteriserande namn av annan typ som t.ex. *Gnaudimaðr* (Sö 46), där förleden kan hänga ihop med det fornisländska ordet *gnauð* "stoj, larm". Det bör alltså ha varit en beteckning på en högljudd person. Ett annat exempel är *Ofláti* (Sö 211), som betyder "fåfång person, man med stora later".

Den absolut största gruppen av binamn avser dock kroppsliga karakteristika. Framför allt verkar drag knutna till ansiktet ha uppfattats som intressanta. Hårfärg avses troligen i det ganska vanliga namnet *Svarthauðfi* "den svarthövdade". I namnet *Brúni*, som finns belagt fyra gånger, ingår ett adjektiv som antingen betyder "brun" eller "blank, glänsande". Om det är hårfärgen eller ansiktet som avses är väl omöjligt att säga. På en runsten från Södertälje (Sö 309) möter mansnamnet *Blæikr* "blek", vilket också kan syfta på såväl hår- som ansiktsfärg.

Till denna grupp av namn som karakteriserar utseende hör antagligen det förbryllande namnet *Sviðbalki* "Svedbalke" som finns på en runsten vid Harby i Toresunds socken (Sö 187) (fig. 4). Man skulle kunna tro att detta namn är helt unikt, men det förekommer även på en dansk runsten och dessutom som binamn i Landnámabók på Island. För att motverka röta på stolpar som skulle stickas ned i jorden, t.ex. för ett staket, brukade man i äldre tid sveda dem nedtill med eld. John Kousgård Sørensen (1994:193ff) har argumenterat för att **sviðbalki* ursprungligen kan ha varit benämningen på en sådan svedd stolpe. Vad som ligger bakom ordets användning som personnamn är svårare att säga, men ett förslag är att det har betecknat en lång och mörk person.

Även näsan och dess form kan ge upphov till namn. En runsten vid Årdala i Ösmo socken är rest efter en person som troligen har hetat *Næf-Biorn* dvs. "Björn med näsan" (Salberger 1978:113f) och på den mycket imponerande runstenen vid Västerljungs kyrka (Sö 40) kallas stenens resare *Hónæfr*. Förleden har av Henrik Williams tolkats som en motsvarighet till nyisländska *hór* "kittelkrok". I nyisländskan finns fortfarande ordet *hónefur* "krok på kittelhängare" och det kan också användas nedsättande i betydelsen "stackare, odåga, rackare" (se NRL art. *Hónæfr* med hänvisn.). Även Västerljungstenens ristare har burit ett ursprungligt binamn, *Skammhals* "korthals". Namnet förekommer ytterligare två gånger i Södermanland och ett av beläggen (på Sö 323) avser märkligt nog också en runristare, verksam i en helt annan del av landskapet.

Fig. 4. Runstenen vid Harby i Toresunds socken (Sö 187), rest av bröderna Tord, Brune och Tidkume till minne av deras fader Svedbalke. Efter Bautil (B 734).

Ett unikt namn **uarfaitr** finns belagt på runstenen Sö 204 i Överselö kyrka. Den senare leden måste vara adjektivet ”fet” och Roland Otterbjörk (1983a:42f) har uppfattat namnet som *Várfæitr* ”den som är fet om våren”. Samma runföljd **uar** finns på Selaön även i namnet **uarasi** på runstenen Sö 210. Här har **uar** däremot tolkats som adjektivet *varr* ”försiktig” och som ett framförställt binamn, alltså *Varr-Ási* ”den försiktige Åse” (Salberger 1978:115ff). Jag har föreslagit att båda namnen i stället kan innehålla ett gammalt ord för ”läpp” (fornsvenska *var*, *vær*). Namnet **uarfaitr** skulle i så fall betyda ”han som har en fet läpp”, medan **uarasi** kan tolkas som ”Läpp-Åse, Åse med läppen” (Källström 1997).

Nedanför halsen tycks vikingatidens sörmlänning ha funnit mindre karakteristiska drag, men åtminstone två personer har begåvats med namnet *Kolbæinn*, som betyder ”den som har mörka ben” (Salberger 2002). Om man härmed har syftat på riklig behåring eller om det är brist på renlighet avses är inte lätt att säga. I västnordiska källor uppträder t.ex. binamnet *skitinbeini* (Lind 1920–21:327) som väl knappast behöver översättas. *Kolbæinn* är ovanligt i östnorden, medan har burits av en mängd norrman och islänningar. Kanske är namnet därför lånat i sin helhet från detta område precis som de tidigare nämnda *Griútgardr* och *Æinriði*.

Orsaken till denna mängd av ofta till innehållet märkliga binamn har diskuterats. Några har antagit att de har ett samband med livet och jargongen ombord på vikingaskeppet (SöR s. 390, Williams 1993:102f). Ser man till namnförrådet på de sörmländska utlandsfararstenarna verkar det dock inte finnas någon övervikt för denna typ av namn, även om de naturligtvis förekommer.

Den uppmärksamme läsaren bör här ha noterat att ett av namnen i artikelns titel inte har berörts, nämligen *Harmsorge*. Detta förbryllande namn har antagits på en numera försvunnen runsten vid Remmeröd i Sköldinge socken (Sö 68), rest av Svärting efter hans far (fig. 5). Erik Brate (i SöR:52) har tolkat faderns namn som sammansatt av två ord som båda betyder ”sorg”: *harmr* och *sorg*. Det finns dock skäl att ifrågasätta denna tolkning. Enligt den bevarade avbildningen skall namnet ha skrivits *harams...rka* med ett skadat parti i mitten av runföljden. I början måste någon av de två a-runorna vara en s.k. inskottsvokal som troligen uppstått genom att ristaren använt ett pregnant uttal när han försökte analysera namnet. Man finner i runinskrifterna ofta skrivningar av denna typ, t.ex. **buru** för **bru** ”bro” eller **simiþr** för **smiþr** ”Smed”. Brate uppfattar den andra a-runan som denna inskottsvokal. Det vanligaste är dock att inskottsvokaler dyker upp mellan två konsonanter i början av ett ord eller namn. Man kan alltså lika gärna läsa **h^aram-**, vilket bör vara samma ord som isländskans *hrammr* ”ram, hand” och vårt svenska *ram* i *björnram*. I den senare leden av namnet har det funnits en skada, men det är inte omöjligt att det ursprungligen stått **st[ar]ka** dvs. en form av adjektivet *starkr* ”stark”. I stället för ett namn som uttrycker dubbel sorg har vi alltså troligen ett karakteriserande binamn som avser en person med starka nypor: ”den handstarke”. Namnet faller väl in i det binamnskick vi känner från andra runstenar i Södermanland.

Fig. 5. Den försvunna runstenen från Remmeröd i Sköldinge socken (Sö 68), som har ansetts vara rest till minne av en man med namnet *Harmsorge*. Efter Bautil (B 790).

Referenser

- Andrén, Anders 2000. Re-reading embodied texts – an interpretation of rune-stones. *Current Swedish Archaeology* 8, 7–32.
- Gustavson, Helmer 1998. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. *Nytt om runer. Meldingsblad om runeforskning* 13, 19–28.
- Hellberg, Lars 1964. Mansnamnet runsv. Haursi. *Personnamnsstudier 1964. Tillägnade minnet av Ivar Modéer (1904–1960)*, 8–51. *Anthroponymica Suecana* 6. Stockholm.
- Insley, John 1994. *Scandinavian Personal Names in Norfolk. A Survey Based Medieval Records and Place-Names*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 62. Uppsala.
- Jansson, Sven B.F. 1948. Sörmländska runstensfynd. *Fornvännen* 43, 282–314.
- Kousgård Sørensen, John 1994. Nye vikingetidsnavne. I: Fellows-Jensen, Gillian & Holmberg, Bente (red.) *Vikingetidens sted- og personnavne*. Rapport fra NORNAS 22. symposium i København 14.–16. januar 1993, 187–199. NORNA-rapporter 54. Uppsala.
- Källström, Magnus 1997. Runstenen Sö 204 i Överselö kyrka. Ett rekonstruktionsförslag, ett namnproblem och en ristartribuering. *Blandade runstudier* 2, 13–58. Runrön 11. Uppsala.
- Larsson, Patrik 2000. Ett problematiskt personnamn. Till tolkningen av runföljden **kus** i tre uppländska inskrifter. *Studia anthroponymica Scandinavica* 18, 5–23.
- 2002. *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Runrön 17. Uppsala.
- Lind, E.H. 1920–21: *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden. Samlade och utgivna med förklaringar*. Uppsala.
- NRL = *Nordiskt runnamnslexikon*, utarbetat av Lena Peterson. Fjärde, reviderade versionen med tillägg av frekvenstabeller och finalalfabetisk namnlista, februari 2002. <http://www.dal.lu.se/runlex/index.htm>
- Otterbjörk, Roland 1983a. **faruki**, **kurR** och **ublubR**. Namnproblem i sörmländska runinskrifter. I: *Studia anthroponymica Scandinavica* 1, 21–44.
- 1983b. ”Mus-Gea” och Gestabondo. Något om prefigerade och ”absoluta” binamn. I: Hallberg, Göran; Isaksson, Stig & Pamp, Bengt (red.) *Personnamnsterminologi*. NORNAS åttonde symposium i Lund 10–12 oktober 1981, 114–121. NORNA-rapporter 23. Uppsala.
- Salberger, Evert 1978. *Runsvenska namnstudier*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 13. Stockholm.
- 2002. Två mansnamn i runsvenskan. *Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift*, 39–49.
- Snædal, Thorgunn 1990. *Från Järnatullen till Gårdarike. En bok om Södertäljetraktens runinskrifter*. Täljebygden 1990–91. Södertälje.
- Stille, Per 1996: *Myskia* – ett sörmländskt runstensnamn. I: Brylla, Eva; Strandberg, Svante & Wahlberg, Mats (red.) *Från götarna till Noreens kor. Hyllningsskrift till Lennart Elmevik på 60-årsdagen 2 februari 1996*, 158–60. Skrifter utgivna genom Ortnamnsarkivet i Uppsala, Serie B: Meddelanden 11. Uppsala.
- Strandberg, Svante 1994. Runantroponymer och ortnamnsförleder. I: Fellows-Jensen, Gillian & Holmberg, Bente (red.) *Vikingetidens sted- og personnavne*. Rapport fra NORNAS 22. symposium i København 14.–16. januar 1993, 141–164. NORNA-rapporter 54. Uppsala.

- Ståhle, Carl Ivar 1946. *Studier över de svenska ortnamnen på -inge på grundval av undersökningar i Stockholms län*. Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolf akademien 16. Uppsala.
- Sö + nr = Nummer i SöR.
- SöR = Brate, Erik & Wessén, Elias 1924–36. *Södermanlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 3. Stockholm.
- Williams, Henrik 1993. Ó-namn. Nordiska personnamn med det privata prefixet Ó-. *Personnamn i nordiska och andra germanska fornspråk*. Handlingar från NORNA:s artonde symposium i Uppsala 16–19 augusti 1991, 95–107. NORNA-rapporter 51. Uppsala.
- 1994. Runsvenska namnproblem 2. Det runsvenska namnet Øysl(?) och det fornsvenska Asle. *Studia anthroponymica Scandinavica* 12, 5–31.

Vikingatida myntfynd och kulturell mångfald i Södermanland

Frédéric Elfver 2003. Vikingatida myntfynd och kulturell mångfald i Södermanland. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 68–73.

Viking-Age hoards and cultural diversity in Södermanland – Is it possible to discuss the phenomenon of cultural diversity in combination with an archaeological source material such as Viking-Age coin hoards? The author believes that it is possible, but cultural diversity in combination with coin hoards should be interpreted with the knowledge of the widespread phenomenon of hoarding itself. The coins in themselves can be seen as receipts of contacts between different areas, rather the material must be studied with due consideration. In the case of Islamic coin finds in Sweden, it must be born in mind that most of the material came to our area via Novgorod and Staraja Ladoga in Russia and not directly from the Caliphate. The author also discusses the numismatic research situation in Södermanland and some recent coin finds in the province.

Frédéric Elfver, Numismatiska forskningsgruppen, Stockholms universitet,
106 91 Stockholm
frederic.elfver@ark.su.se

Inledning

Är det möjligt att diskutera fenomenet kulturell mångfald i kombination med det numismatiska källmaterialet från vikingatiden? Denna artikel kommer dels att behandla det aktuella forskningsläget beträffande Södermanlands myntfynd, dels belysa den östliga respektive västliga myntimporten genom två exempel. Avslutningsvis kommer det hela att knytas ihop med en diskussion kring den inledande frågan om kulturell mångfald.

Vikingatida myntimport och myntfynd i Södermanland

Inom det nuvarande Sveriges gränser har det påträffats en mycket stor mängd myntat och omyntat silver från vikingatiden, d.v.s. ca 800–1100 e. Kr. (fig. 1). Depåerna innehåller material från när och fjärran, t.ex. från Lund till Samarqand. Vikingatiden som numismatiskt sträcker sig från ca 800 till 1100-talets första decennier delas traditionellt in i två mynthistoriska perioder som gäller för Sverige generellt. Den första perioden (800–970 e. Kr.) kännetecknas av att de mynt som importeras kommer från orienten, främst från kalifatet, men även persiska mynt och imitationer importerades (fig. 2). Mot slutet av 900-talet upphörde den orientaliska myntströmmen och ersattes med tyska, engelska och andra västeuropeiska mynt (fig. 3). Den västeuropeiska myntimporten sker mellan ca 970–1140 och under denna period, kring år 995, etableras en inhemska myntning i Sigtuna efter engelsk förebild. Gotland utmärker sig som det område som har flest vikingatida depåer med totalt ca 160,000 mynt (av totalt ca 240,000) från perioden. Södermanland är det 6:e fyndrikaste landskapet inom nuvarande Sveriges gränser med ca 5300 vikingatida mynt. Med detta sagt lämnar jag den kvantitativa delen (se bl.a. Jonsson 2000, 2002).

Ur en numismatisk synvinkel finns det mycket kvar att bearbeta när det gäller Södermanland och för projekten CNS (*Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt*) och Landskapsinventeringen (*Sveriges Mynt-historia Landskapsinventeringen*) kvarstår det aktuella landskapet. CNS-projektet startades vid mitten av förra seklet och har som mål att i detalj publicera det vikingatida myntmaterialet som påträffats i svensk jord. Hittills har åtta volymer utkommit. Projektet Landskapsinventeringen startades på 1980-talet och syftar till att summariskt förteckna alla numismatiska fynd från alla tider och länder från respektive landskap. Hittills har femton landskap publicerats och ytterligare ett föreligger i ett långt framskridet stadium med publicering detta år.

Den senast publicerade förteckningen av Södermanlands vikingatida silverdepåer utkom på 1930-talet och författades av Ulla S. Linder Welin (Linder [Welin] 1935–36). En uppdaterad undersökning av materialet genomfördes av Karin Jonsson på 1980-talet i en C-uppsats i arkeologi vid Stockholms universitet (Jonsson [Beckman-Thoor] 1986). Den senaste, om än kortfattade, diskussionen kring Södermanlands myntfynd har publicerats av Kenneth Jonsson (Jonsson 2000).

Under de senaste åren har ett par undersökningar med numismatisk inriktning genomförts i Södermanland. Nyligen genomförde författaren tillsammans med kollegorna vid Numismatiska forskningsgruppen, Stockholms universitet, en s.k. efterundersökning vid en gammal fyndplats, nämligen Skavsta, S:t Nikolai socken, där man år 1913 påträffade en stor vikingatida depå som innehöll omkring 1150 gram silver, mestadels hals- och armringar, men även 37 mynt från kalifatet. Nedläggningstiden för depån är satt till efter 995 e.Kr. År 1973 påträffades ett lösfunnet mynt ur denna depå. Frågan var om det möjligtvis fanns ytterligare material kvar på platsen? Efterundersökningen, som genomfördes i april 2002, gav emellertid ”enbart” fynd från nyare tid (Elfver 2002a). Tidigare har liknande efterundersökningar koncentrerats till det fyndrika Gotland, men det faktum att upphittaren av 1973-års lösfynd vid den aktuella platsen kunde peka ut ett väl avgränsat undersökningsområde, bidrog till valet av Södermanland. Det yngsta vikingatida myntet som påträffats i Södermanland är för övrigt funnet i trakten kring Duveholm utanför Katrineholm och utgörs av ett mynt präglat i Köln under ärkebiskop Hermann III, 1089–1099 (Elfver 2001).

En annan undersökning genomfördes medelst metalldetektorinventering vid den förmodade platsen för det medeltida Trosa, strax söder om Trosa landsförsamlings kyrka. Vid inventeringen påträffades ett fragment av dansk sterling präglad i Næstved ca 1403–1412/13 under Erik av Pommern. Ett trevligt tillskott eftersom det finns så få spår av det medeltida Trosa (Elfver 2002b). Det bör påpekas att även betydande fynd av medeltida mynt har gjorts i landskapet, men detta samt den medeltida myntningen i Nyköping tas ej upp för närmare behandling i denna artikel. Den intresserade läsaren kan emellertid läsa om myntfynden i de medeltida landsortskyrkorna i Henrik Klackenbergs avhandling från 1992 som behandlar monetarisering i medeltidens Sverige. Klackenberg tar upp sju sörmländska landsortskyrkor med myntfynd (1992:274–278).

Exempel på östlig respektive västlig myntimport

Nu över till de två exemplen på östlig respektive västlig myntimport i Södermanland. Det första exemplet är hämtat från Näsby, Taxinge socken (SHM inv. nr 9136, 9137). Fyndet som påträffades år 1892 innehöll 15 hela och 43 fragmentariska mynt från kalifatet samt spännen, ringar etc. Nedläggningstiden är satt till efter år 967/968 e.Kr. I fyndet ingick även ett halvt exemplar

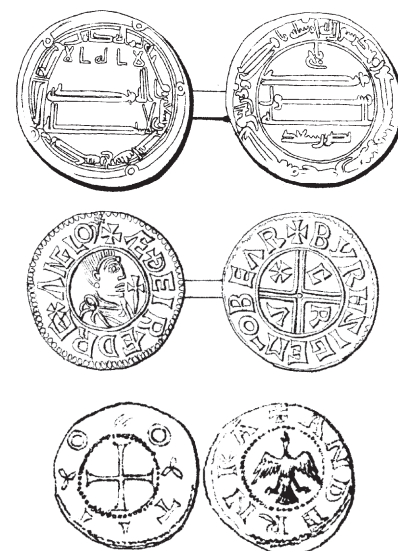

Fig. 1. Exempel på utländska mynt som påträffats i svensk jord. Överst en abbasidisk dirhem, präglad under kalifen Harun al-Rashid i Balkh år 192 A.H., d.v.s. 807/808 e.Kr. (Tornberg 1848, Cl. II, 231). Myntet i mitten är från England, präglat ca 991–997 e.Kr. under kung Æthelred II i Exeter. Myntmästarens namn är Byrhstan (Hildebrand 1881, tab. 4). Det undre myntet är präglat ca 1034–35 i Andernach, sydväst om Köln i Tyskland (Elfver 1997:10–11, teckning efter Dannenberg 1876–1905, Tf. 19, fig. 434).

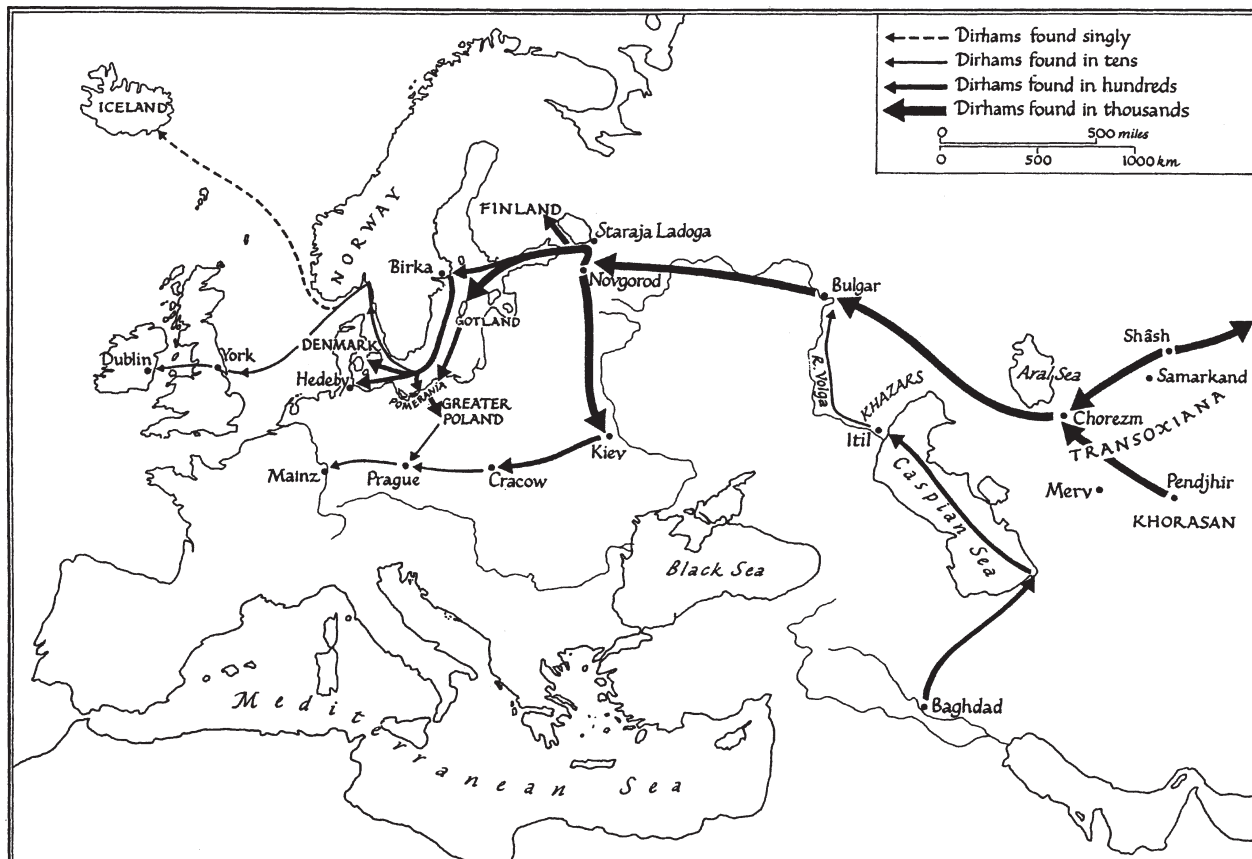

Fig. 2. Det samanidiska (900-talet) silvrets väg från ursprungsområdena till Norden, baserat på myntdepåernas storlek. Återgiven med tillstånd ur: Peter Spufford, *Money and its use in medieval Europe*, 1989:66, Cambridge University Press.

av ett mynt präglat i Hedeby. Mynten kommer från vitt skilda myntorter i kalifatet. I väster: Tabbariyyah i nuvarande Israel; i söder: Uman i nuvarande Oman; i öster: al-Shash (Tashkent), samt imitationer från Bulghar vid Volga i norr. Detta fynd är ett gott exempel på långväga handelskontakter och kulturmöten i österled, men vi skall då hålla i minnet att materialet kommit in via Ryssland (Noonan 1980 & 1998), ett nog så exotiskt område för den vikingatida resenären/handelsmannen. Nyligen har även Jan Peder Lamm tagit upp det islamiska silvrets väg via mellanhänderna i Ryssland i en bok om Sverige och den islamiska världen (Wessel 2002).

Exempel nummer två har jag hämtat från Kvarngärdet i Eskilstuna socken (SHM inv. nr 619), ett fynd som domineras av västerländska mynt samt ringar och fragment av filigransmycken. Nedläggningstiden är satt till efter år 1002. Fyndet från Kvarngärdet påträffades år 1833 och det innehöll 433 hela och 14 fragmentariska mynt fördelade enligt följande: kalifatet (14 hela och 13 fragmentariska), Bysans (1 helt och 1 fragmentariskt), Tyskland (194), Böhmen (2), England (86) samt Skandinavien (Sverige/Danmark) (137). Eventuellt ingick även ett tiotal halvbrakteater från Hedeby. Beträffande de skandinaviska (svenska/danska) mynten så kan man, av det bevarade materialet, konstatera att majoriteten av mynten kan kopplas till Sigtuna och Olof Skötkonung. Två mynt tillhör en s.k. stampkedja som hör hemma i Lund under Sven Tveskägg (Malmer 1997:332). Ett tydligt tecken på regionala kontakter, i det här fallet med såväl mellersta som södra delen av nuvarande Sverige. Fyndet i sin helhet speglar kontakterna i västerled mot främst England och Tyskland. Mynten är således utmärkta indikatorer, eller ett slags kvitton, på handels- och kulturkontakter, såväl när det gäller närliggande områden som fjärran områden.

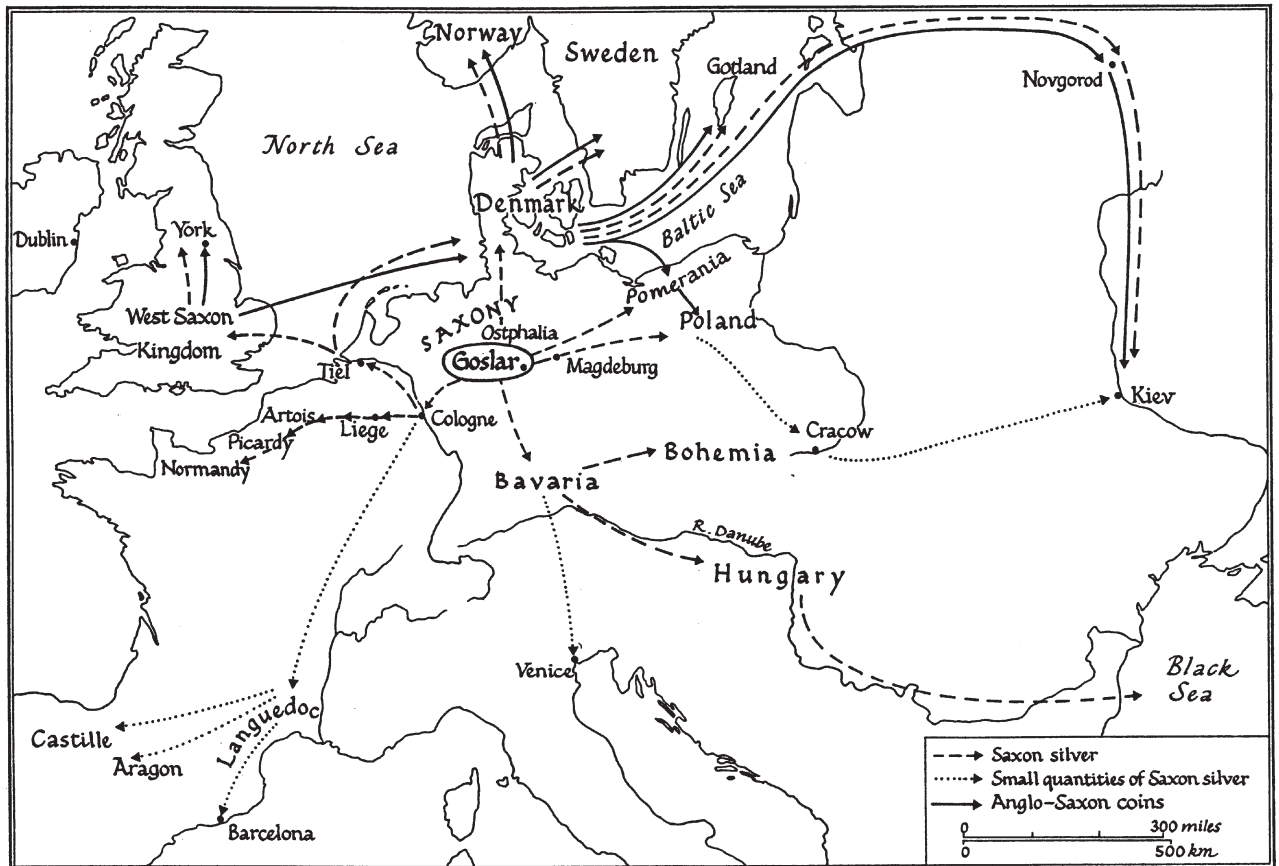

Fig. 3. Det tyska silvrets väg från ursprungsområdena till Norden. Återgiven med tillstånd ur: Peter Spufford, *Money and its use in medieval Europe*, 1989:78, Cambridge University Press.

Diskussion kring mynt och begreppet kulturell mångfald

Kan det vikingatida myntfyndsmaterialet belysa ett slags kulturell mångfald i Södermanland? En viktig aspekt att tänka på är att fenomenet med depåer ej är oproblematiskt. Vem eller vilka står bakom deponeringen? Deponerandet är ej kulturspecifikt för Södermanland – traditionen att deponera finns be-lagd i olika utsträckning i de övriga svenska landskapen samt i övriga länder kring Östersjön. Det kanske är så att traditionen att deponera, de s.k. deponerarna, utgör en kulturellt specifik grupp i sig?

En annan viktig fråga är om det importerade silvret avsatt spår i den in-hemska materiella kulturen i t.ex. Norden? Ett flertal exempel indikerar influenser i den övriga materiella kulturen, även om alla nedan nämnda arte-fakter ej nödvändigtvis är tillverkade i närheten av fyndplatserna: fynd från Birka av viktloed med inskrifter som imiterar arabiska (Sperber 1996:96f; Gustin 1997:163f.). Myntliknande smycken med inskrifter som imiterar ara-biska har påträffats i samband med grävningar i Lund (Carelli 2001:330). Vidare finns det "bysantinsk-arabisk-tyska" präglingar (vars förlagor är från Cordoba, Spanien) från tyskt område som bl.a. påträffats på Gotland (Hatz & Linder Welin 1968). "Bysantinsk-arabiska" präglingar med osäker ursprungsort har påträffats i bl.a. Estland och Finland (Molvögin 1994, fynd 63, Vao; Talvio 2002:28–29, bl.a. gravfynd från Kirkkomäki). I Bertby på Åland har det påträffats en gjutform i kalksten för gjutning av olika orna-ment, däribland ett ornament vars förlaga utgörs av ett arabiskt mynt (Arne 1937:462; Talvio 1979:34).

När vi talar om kulturell mångfald och myntfynd kan det lätt bli ganska trivialt och läsaren bör ha i åtanke att silvret från kalifatet, i stort sett uteslu-

tande, har kommit till våra breddgrader genom kontakter med områden i nuvarande Ryssland, t.ex. Novgorod och Staraja Ladoga, vilket den framtidne mynthistorikern Thomas S. Noonan påvisat (bl.a. 1980 och 1998). Det gör emellertid inte att det blir mindre intressant. Mötet med en annan stil och ornamentik, t.ex. den arabiska, måste ha observerats av den samtida betraktaren. För övrigt är det inte alltid de långväga kontakterna som är de mest intressanta. Spännande blir det också om vi lyfter blicken från nationalstaten Sverige och tänker oss in i kontakterna mellan olika "närområden", t.ex. nuvarande Södermanland och staden Lund eller staden Sigtuna.

Frågan är om kulturell mångfald är något som ses som ett arkeologiskt problem i allmänhet? Agneta Åkerlund skriver i förordet till rapporten från första delen av seminariet om kulturell mångfald i Södermanland, att: [...] *vi behöver bearbeta vår rädsla för "det andra" och våra fördomar på alla sätt för att främja integration [...]* Vi tror att arkeologin kan bidra med att motverka att en svartvit syn på världen odlas (Åkerlund 2002:5). Möten med "det andra" är ej nytt, vilket bl.a. det numismatiska källmaterialet vittnar om. Snarare har våra sätt att hantera mötena förändrats. Kulturell mångfald är historiskt specifikt och beroende av kontexten.

Referenser

- Arne, Ture J. 1937. Funde von Gussformen für kufische Münzen und Medaillen. *Ars islamica* / published semi-annually by the Research Seminary in Islamic Art, Division of Fine Arts, University of Michigan and the Detroit Institute of Arts 4, 461–467.
- Carelli, Peter 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund.
- Dannenberg, Hermann 1876–1905. *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit I–IV*. Berlin.
- Elfver, Frédéric 1997. *Andernach – kungens och/eller hertigens myntort? En kronologisk och metrologisk studie av den tyska myntningen i Andernach, Oberlothringen, under vikingatiden, baserad på svenska skattfynd*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi vid Stockholms universitet, Numismatiska forskningsgruppen. Höstterminen 1997.
- 2001. Ett nygamalt fynd från trakten kring Duveholm i Södermanland – En studie kring Hävernicks 405. I: Nulla dies sine linea. Festskrift till Ian Wiséhn. *Numismatiska Meddelanden* XLI. Stockholm.
 - 2002a. Efterundersökning vid Skavsta, S:t Nikolai sn, Södermanland. Med en förteckning över tidigare numismatiskt fyndmaterial [SHM 14916, 29958]. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 7/8 2002, 144–148.
 - 2002b. Sterling funnen vid medeltida Trosa stad, Södermanland. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 7 2002, 166.
- Gustin, Ingrid 1997. Islam, Merchants, or King? Who was behind the Manufacture of Viking Age Weights? I: Andersson, Hans; Carelli, Peter & Ersgård, Lars (red.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, 163–177. Lund Studies in Medieval Archaeology 19 / Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 24. Stockholm.
- Hatz, Vera & Linder Welin, Ulla S. 1968: Deutsche Münzen des 11. Jahrhunderts nach byzantinisch-arabischem Vorbild den schwedischen Funden der Wikingerzeit. *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis*. Pars secunda. Stockholm.
- Hildebrand, Hans 1881. *Anglosachsiska mynt i Svenska Kongliga myntkabinettet funna i Sveriges jord*. Stockholm.

- Jonsson, Karin (Beckman-Thoor) 1986. *Vikingatida silverskatter i Södermanland*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi – särskilt nordeuropeisk, vid Stockholms universitet. Framlagd vårterminen 1986.
- Jonsson, Kenneth 2000. Forskningsaktuellt – Myntfynd i Södermanland. *Numismatiska forskningsgruppens verksamhetsberättelse 2000*, 2–7. Stockholm.
- 2002. England och Tyskland. Två sidor av samma vikingatida mynt. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2002*, 89–100. Stockholm.
- Klackenberg, Henrik 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Lund.
- Linder [Welin], Ulla S. 1935. Södermanlands skattfynd från vikingatiden. *Södermanlands Fornminnesförenings årsskrift 1935*, 47–68. Strängnäs.
- 1936. Södermanlands skattfynd från vikingatiden. II. *Södermanlands Fornminnesförenings årsskrift 1936*, 21–36 samt 1 tabell. Strängnäs.
- Malmer, Brita 1997. *The Anglo-Scandinavian Coinage c. 995–1020*. Commentationes de nummis Saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 9. Stockholm.
- Molvögin, Arkadi 1994. *Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland*. Hamburg.
- Noonan, Thomas S. 1980. When and How Dirhams First Reached Russia: A Numismatic Critique of the Pirenne Theory, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 21, 401–469.
- 1998. *The Islamic World, Russia and the Vikings, 750–900: The Numismatic Evidence*. Variorum/Ashgate: Aldershot.
- Sperber, Erik 1996. *Balances, Weights and Weighing in Ancient and Early Medieval Sweden*. Stockholm.
- Spufford, Peter 1989. *Money and its use in medieval Europe*. Cambridge University Press / Cambridge.
- Talvio, Tuukka 1979. Coin imitations as jewelry in eleventh-century Finland. *Finskt Museum 1978*, 26–38.
- 2002. *Coins and coin finds in Finland AD 800–1200*. ISKOS 12. Helsingfors.
- Tornberg, Carl Johan 1848. *Numi Cufici. Regii Numophylacii Holmiensis quos omnes in terra Sueciae repertis*. Lund.
- Wessel, Viveca (red.) 2002. *Sverige och den islamiska världen – ett svenskt kulturarv*. Stockholm.
- Åkerlund, Agneta (red.) 2002. *Kulturell mångfald i Södermanland*. Del 1. Länsstyrelsen i Södermanlands län, Rapport.

Opublicerat material

Opublicerade fyndlistor på Kungliga Myntkabinettet, Stockholm.

Klosterliv i medeltidens Södermanland

Regner, Elisabet 2003. Klosterliv i medeltidens Södermanland. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 74–80.

Monastery life in medieval Södermanland – During the Middle Ages the church constituted one of the most central providers of ideology and community at all levels of society. It was also a source of contacts, both spiritual and material, between Scandinavia and the world beyond. At the same time, Christianity in itself was neither constant nor uncomplicated but rather a web of meaning and interpretation. Despite this, archaeological interpretation of the church as material culture tends to emphasize structures of political power, placing the church firmly at the centre of medieval studies as a stable cultural category. The article aims to question the stability of this category from the vantage point of one of the most central institutions of the medieval church, the Cistercian monastery.

Elisabet Regner, Arkeologiska institutionen, Stockholms Universitet,
106 91 Stockholm
Elisabet.Regner@ark.su.se

Inledning

Kulturell mångfald används i dagens samhälle som ett positivt värdeladdat begrepp. Mångfalden kan omfatta människor från andra länder, men också människor av annat kön, ålder eller religion. Under medeltiden stod kyrkan för direkta, personliga kontakter med Europa, men också för en rörelse av människor och idéer från Europa till Skandinavien. Människor från medeltidens Sverige mötte under sina pilgrimsfärder avlägsna platser som Rom, Compostela och Jerusalem (Andersson 1989). Resan till Compostela i Spanien förde till ett land som vid denna tid präglades av mötet mellan muslimer, judar och kristna (jfr Mann et al. 1992).

Det finns en tendens inom arkeologi och även konsthistoria att betona kyrkobyggnaden som ett uttryck för politiska maktanspråk (se t.ex. Bonnier 1987, Holmberg 1990, Anglert 1995). Det finns anledning att ifrågasätta denna enhetliga syn. Miri Rubin har konstaterat, att den kristna rituella gemenskapen upplöstes så fort svetten torkat på officiantens panna (1991:2). Kristendomen konstituerade under medeltiden den för individ liksom större grupp mest avgörande föreställda gemenskapen, samtidigt som den till sin natur var instabil och konstant under hot (Biddick 1998). Istället för att betrakta den medeltida kristendomen som enhetlig, bör vi försöka se den som mångfacetterad och föränderlig. Därför är det av central betydelse att försöka tolka skapandet samt förändringen av rituell gemenskap. I den här artikeln vill jag betona mötet mellan den monastiska kulturen och det omgivande samhället. Syftet med detta är att försöka nyansera den bild av kristendomen som präglar vår syn på medeltiden. Om vi ska kunna diskutera mångfalden i det medeltida samhället, är det nödvändigt att först försöka dekonstruera de kategorier vi tar för givna. Jag har valt att göra detta inifrån genom att diskutera en av den medeltida kyrkans mest centrala institutioner, det cisterciensiska klostret.

Ett kloster definieras generellt som ett byggnadskomplex skapat för att hysa en grupp människor, vilka lever efter en bestämd regel (Härdelin

1996:20). Med några få undantag har de svenska klostren ingått i en större övergripande organisation, en orden. Klosterkomplexens utformning och det liv som levdes innanför murarna delar vissa gemensamma drag, men skillnaderna mellan de olika ordnarna var generellt ganska stora vad gäller gudstjänstliv, arkitektur och övrig verksamhet. Vid medeltidens slut hade det sammanlagt funnits sex kloster organiserade inom fem ordnar i Södermanland (Karlsson 1993). Av de större ordnarna fanns två cisterciensiska kloster placerade på landsbygden i Julita och Vårfruberga socknar. Tiggardordnarna var representerade med ett franciskankonvent i Nyköping, och ett dominikankonvent i Strängnäs. I Eskilstuna fanns ett johanniterkloster och i Mariefred ett karmelitkloster. Christian Lovén har riktat uppmärksamheten mot de klosterliknande inrättningar som fanns i det medeltida Sverige, och pekat på möjligheten att klosterliknande inrättningar kan ha funnits även i Södermanland (Lovén 2001). Inom Strängnäs stift fanns med andra ord ett brett urval av skilda sätt att leva ett religiöst liv.

De cisterciensiska klostren fungerade under medeltiden som direkta förmedlare av kontakter med samhällen på kontinenten. Alla ordens abbotar skulle varje år samlas till generalkapitel i Cîteaux i Frankrike (Johansson 1964:92f). Denna kulturkontakt har kanske varit av mindre betydelse för det större samhället, och för det enskilda klostret var det en kontakt inom en redan existerande gemenskap. Jag kommer här att utgå från tanken att de cisterciensiska klostren representerar en egen intellektuell kultur som skiljer sig från det omgivande medeltida samhällets. Jag har hämtat mycket inspiration från Martha Newman (1996), Constance Berman (2000) och Megan Cassidy-Welch (2001), som alla på ett fruktbart sätt utgått från Jean Leclercqs tanke om en för cistercienserna specifik monastisk kultur (1982). Begreppet monastisk kultur används av dessa forskare för att kunna studera religiositet som både ett socialt och psykologiskt fenomen. Monastisk kultur är det publika uttrycket för symbolisk mening genom tal, handling och ritual, en dialog mellan individ och tradition där individer använder symboler från en gemensam ofta föreskriven repertoar men symbolerna får mening genom associationer från talaren, publiken och den kontext där de används (Newman 1996:1–13). Den monastiska kulturen uttrycks och förändras genom den materiella kulturen, genom arkitekturen och de vardagliga föremålen. Rummet, de arkitektoniska lämningarna är ett av de materiella medier genom vilket identitet skapas och omförhandlas (Giles 2000:1–12).

Kloster och omvärld

I Södermanland fanns under medeltiden två cisterciensiska kloster, ett munkkloster i Julita och ett nunnekloster, Vårfruberga eller Fogdö kloster. De cisterciensiska klostren placerades normalt på landsbygden, och klosterplanen uppvisar mycket stora likheter över hela Europa. I den traditionella cisterciensiska klosterplanen omsluter fyra byggnader en klostergård. I norr ligger kyrkan. I direkt anslutning till denna ligger en östlänga, vilken nyttjas av munkarna, en sydlänga med matsal och kök samt en västlänga som nyttjas av lekbröderna. Runt klostergården löper en korsgång. Utanför den centrala klosteranläggningen fanns ofta gästhus, sjukstuga samt ett separat bostadshus för abboten. Vidare fanns också ekonomiområden runt klostret.

Julita klostrets tidigaste historia utspelas i Uppland, i Viby utanför Sigtuna, där mark först donerades för anläggandet av ett kloster någon gång före år 1167. Det förefaller idag osäkert om någon regelrätt klosteranläggning funnits på platsen (Tesch 2000:14). Mellan 1173 och 1185 doneras ny mark av kung Knut Eriksson i Julita socken i Södermanland, där en permanent klosteranläggning byggs (Edenheim & Lidén 1978:7).

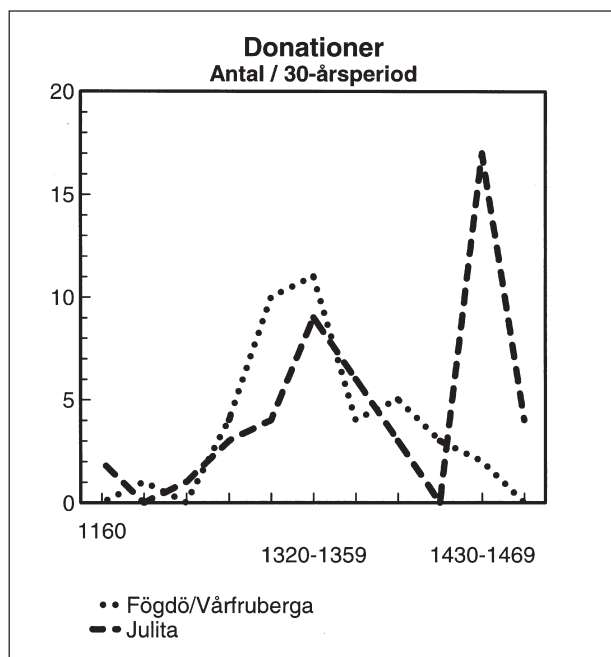

Fig. 1. Antalet donationer gjorda till Julita och Vårfruberga kloster upptagna i *Diploma*, fördelade på trettioårsperioder. Figur av Elisabet Regner.

För att studera relationen mellan kloster och omvärld, tänkte jag utgå från en jämförande sammanställning av de donationer till Julita och Vårfruberga kloster som finns katalogiserade i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över de svenska medeltidsbreven, *Diploma*. I fig. 1 redovisas antalet donationer gjorda till Julita samt Vårfruberga kloster, uppdelade i trettioårsperioder. De donationer som medtagits är sådana där donator antingen gör en enskild donation till klostret, samt i de fall donationer görs till flera inrättningar sådana donationer som åtföljs av ett specifikt syfte, som begravning eller själamässa. Figuren speglar relationen mellan kloster och omgivande samhälle kvantitativt, men tar inte hänsyn till variationer i den faktiska ekonomiska rikedom som de enskilda donationerna representerar eller donatorernas sociala status. Donatorerna kommer dock primärt från samhällets högre skikt. Denna grupp var under hela medeltiden heterogen vad gäller ekonomiskt kapital och socialt inflytande (Hansson 2001:32).

Situationen är likartad för de två klostren fram till 1300-talets mitt, som representerar en höjdpunkt för båda klostren (jfr Stensland 1945:25). Då minskar antalet donationer successivt, för Vårfrubergas del en permanent nedgång. Om man tittar på de donationer som gjorts till Julita kloster, ser man snabbt att klostrets verkliga storhetstid infaller i mitten och slutet av 1400-talet (Stensland 1945:25). Under denna tid får Julita kloster rätt till absolution och makt att avlösa kyrkliga straff (Stensland 1945:51). Ett besök i Julita klosterkyrka var likvärdigt med korståg till det heliga landet eller vallfart till Rom (Ortved 1933:284), en intressant uppgift med tanke på de cisterciensiska klostrens påstådda slutenhet gentemot omvärlden. Vidare införskaffade klostret 1463 nya relikter (Edenheim & Lidén 1978:9). Klostret utökar också sina existerande godscomplex (Stensland 1945:35). Perioden framstår alltså som en blomstringstid i klostrets historia, med en ökad öppenhet gentemot omvärlden. Spegla denna ökade öppenhet i den materiella kulturen?

Materiell kultur i Julita

Julita kloster grävdes delvis ut 1971–1973, och resultatet av denna undersökning med tonvikt på klostrets byggnadshistoria har publicerats av Ralph Edenheim och Hans A Lidén (1978). Kyrkan har troligen haft ett stort högkor, lika brett som långhuset samt två mindre sidokor placerade i tvärskeppens östra del (fig. 2). Sannolikt är kyrkan klostrets äldsta del. I en första fas, har korsgången i vanlig ordning löpt längs med kyrkans södra mur samt den östra längans västra mur. Till denna äldre fas i klostrets byggnadshistoria hör även den södra längan. Här undersöktes flera rum i skilda nivåer som av Edenheim och Lidén tolkats som klostrets köksdel. Rummet kunde nås direkt utifrån genom en trappa, och från en övre våning via några mindre rum. I ett första skede har här funnits en ugn som kan ha använts för matlagning.

1381 återinvigs kyrkan, troligen efter de ombyggnationer som kunde konstateras vid utgrävningen (Edenheim & Lidén 1978:9, 52f). Dessa omfattade en ny korsgång som fick löpa in i det södra tvärskeppet, och en breddning av den östra längan (Edenheim & Lidén 1978:8). I köket byggs ugnen om till hypocaust, som sannolikt värmden den ovanliggande matsalen (Edenheim &

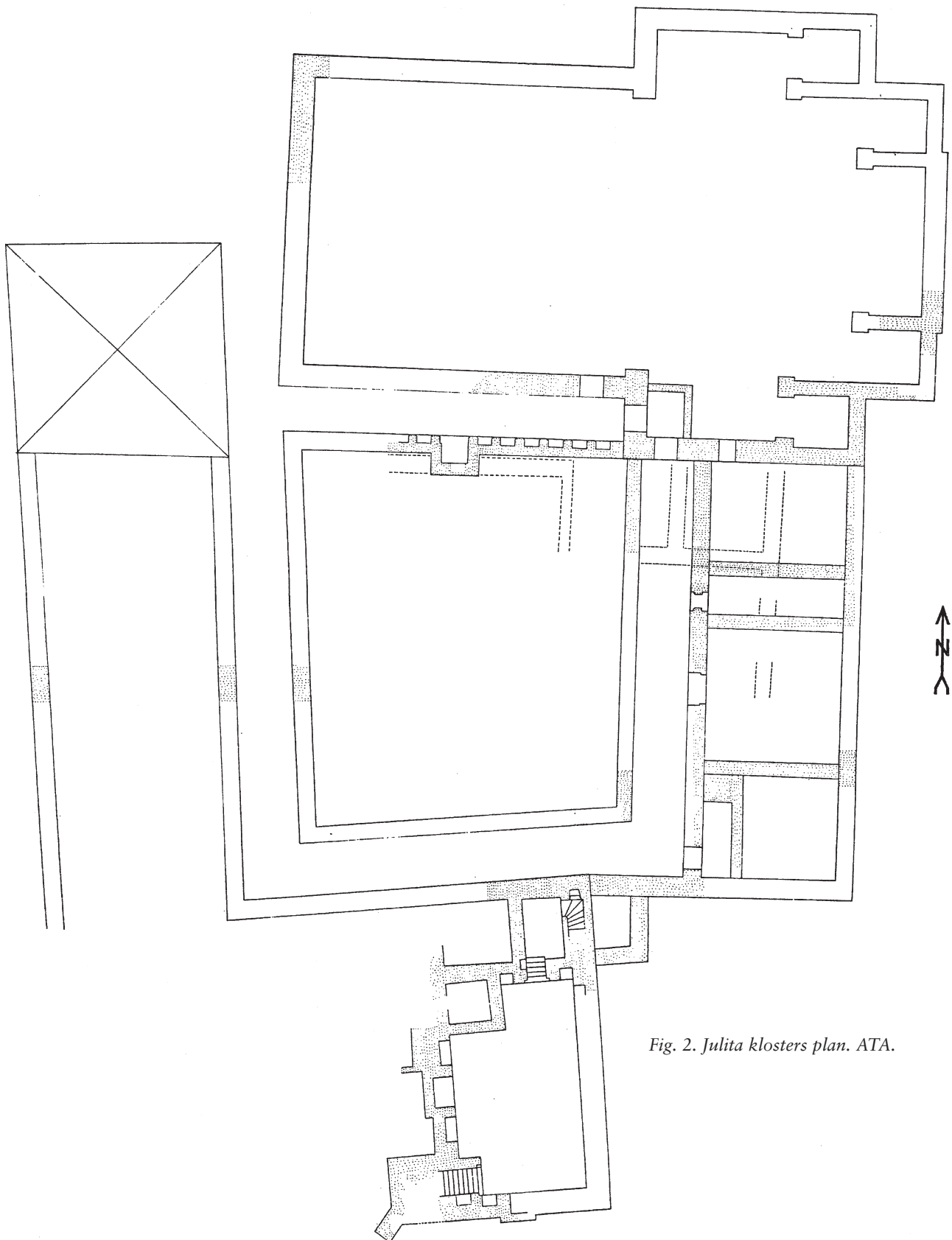

Fig. 2. Julita klosters plan. ATA.

Lidén 1978:37). Byggandet av en hypocaust för att värma en övervåning, i det här fallet sannolikt klostrets matsal, har en direkt parallell i Alvastra kloster som sannolikt också får en uppvärmd matsal i slutet av 1300-talet (Regner i manus). Under 1400-talet fortsätter byggnadsverksamheten i klostret. Då byggs den västlänga som idag utgör Julita gårds södra flygel (Edenheim & Lidén 1978:53). Klostrets västra länga hade en starkare koppling till det sekulära samhället då den ursprungligen beboddes av lekbröderna som stod närmare det omgivande samhället än munkarna. Brian McGuire har lagt fram tanken, att det danska cisterciensiska klostret Esum under denna tid strävade efter att bättre anpassa verksamheten efter en ny tid varvid allmänheten ges ett ökat tillträde till klosterkyrkan (McGuire 2000). Jag tror att det är i detta sammanhang vi ska se Julita klostrets nyfunna roll som vallfartsort i senmedeltidens Södermanland. Klostret får en ökad öppenhet gentemot omvärlden, och man väljer att investera resurser i den östra men även den västra längan.

Och den kulturella mångfalden?

Cisterciensordens framväxt var en del av 1000-talets kontinentala samhälle, uppdelat i de som arbetade, de som stred och de som bad (Duby 1980). Munken var överlägsen de övriga då han stod längst från kvinnan, även det sekulära prästerskapet som vid denna tid fortfarande ingick äktenskap (McNamara 1994). Det genuint kristna livet var uppnåeligt endast för de som bad och som förblev i celibat hela sitt liv, medan de gifta lekmännen endast hade ett svagt hopp om frälsning. Tiggarrordnarnas uppkomst är starkt förknippad med framväxten av det nya urbana samhället, och de når Sverige på 1230-talet. Tiggarrordnarna skapade en möjlighet för de gifta lekmännen att utöva en personlig form av religiositet modellerad efter Kristus eget liv (Lawrence 2001: 259). Detta tilltalade i synnerhet handelsmännen i städerna, vars yrke var föremål för kritik av asketiska teologer (a.a:160). Historikern Lars Bisgaard har i sin avhandling (2002) betonat de medeltida gillenas religiösa betydelse som rituella broderskap kopplade till minnespraktiker för de döda och stiftande av altare. Han har därvid understrukt kopplingen mellan gillena och tiggarrordnarnas kloster (Bisgaard 2002:65ff), en koppling som också finns i Storbritannien (Giles 2001). Bisgaard har också visat hur gillenas syfte i hög grad har varit olika former av minnespraktiker över döda medlemmar, bland annat genom fester en gång om året (Bisgaard 2002:313–333). Även i klostren förekom donationer av årligen återkommande fester till åminnelse av de döda (Bisgaard 1988:95). Under 1400-talet utfärdas flera delaktighetsbrev av Julita kloster till förmån för sekulära personer (t.ex. SD 2279, jfr Diploma). Breven gjorde mottagaren delaktig i klostrets broderskap, och denne omfattades därmed av klostrets förböner och mässor (Bisgaard 1988:105). Genom broderskapsmetaforen och det rituella ätandet förenas de skilda klosterordnarna med varandra och med lekmanreligiositeten under senmedeltiden.

Medeltidens många klosterordnar skildras ofta som väl avgränsade institutioner, med tydliga skillnader i ideologi, liturgi och även materiell kultur. Själva klosteridealet förblir konstant genom historien medan ordnarnas uppkomst placeras i en cykel av monastisk förnyelse och förfall som förutsätter en dikotomi mellan ideal och verklighet (Newman 1996:3). De många klosterordnarna förefaller vid första anblicken främja ett mångfaldsperspektiv, men understödjer i själva verket en bild av ett konstant ideal.

Monastisk kultur är en dialog mellan individ och tradition där individer använder symboler från en gemensam repertoar, men symbolerna får mening genom associationer från talaren, publiken och den kontext där de används

(Newman 1996:1–13). Den materiella kulturen i klostren bör betraktas som en aktiv del av den monastiska kulturen. Under 1400-talet förefaller Julita kloster att sträva efter en ökad öppenhet gentemot omvärlden, kanske en anpassning till en ny tids religiösa ideal. Samtidigt utvidgar man klosteranläggningen, men förändrar också redan existerande byggnader. Arkitektonisk form är ett resultat av aktiva mänskliga val och handlingar (Johnson 2002:121–135). Förhållandet mellan tradition och förändring, omvärld och kloster, form och betydelse borde vara syftet för de manifesta lämningarnas arkeologi. Om vi betraktar klostrens arkitektur och planlösning som ett symboliskt och medvetet skapat uttryck för den övergripande struktur som ordensorganisationen utgjorde, och accepterar att idén om denna struktur hade relevans genom hela den period som studeras blir det centralt att försöka tolka valet av vissa dekorativa element, material och former som ett nyttjande av en aktiv materiell kultur. I Danmark är 1400-talet en period av intensiv byggnadsverksamhet i klostren, men man väljer genom uppförandet av täckta korsgångar att fullfölja en traditionell klosterplan (Krongaard Kristensen 2002). 1400-talets byggnadsverksamhet i Julita är visserligen kopplad till en period av förändring och öppenhet, men samtidigt väljer man att hålla sig inom en traditionell form. Kerstin Cassel menar att stenens permanens ger stenbebyggelse betydelser som byggnader av trä eller andra material inte har (1998:100ff). Stenbyggnader står för evigheten, för stabilitet och kontinuitet med det som funnits innan (a.a.). Användandet av sten i byggnader kan därför ses som en aktiv handling som syftar till att skapa gemenskap mellan det förflutna, nuet och framtiden, och mellan grupper som är geografiskt åtskilda. Genom att kontinuerligt bygga i sten efter samma plan skapas och återskapas den monastiska gemenskapen som permanent, kontinuerlig och evig även under perioder av stora förändringar.

Referenser

- Andersson, Lars 1989. *Pilgrismärken och valfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. Lund Studies in Medieval Archaeology 7. Lund. Diss.
- Anglert, Mats 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.
- Berman, Constance 2000. *The Cistercian Evolution. The Invention of a Religious Order in Twelfth-Century Europe*. Philadelphia.
- Biddick, Kathleen 1998. *Genders, Bodies, Borders. Technologies of the Visible. The Shock of Medievalism*. Durham & London.
- Bisgaard, Lars 1988. *Tjenesteideal og Fromhedsideal*. Århus.
- 2002. *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*. Odense University Studies in History and Social Sciences 241. Odense. Diss.
- Bonnier, Ann Catherine 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift 51. Uppsala.
- Cassel, Kerstin 1998. *Från grav till gård. Romersk järnålder på Gotland*. Stockholm Studies in Archaeology 16. Stockholm. Diss.
- Cassidy-Welch, Megan 2001. *Monastic Spaces and their Meanings. Thirteenth Century English Cistercian Monasteries*. Medieval Church Studies 1. Turnhout.
- Duby, Georges 1980. *The Three Orders. Feudal Society Imagined*. Chicago & London.
- Edenheim, Ralph & Lidén, Hans 1978. *Julita kloster*. KVHAA Antikvariskt arkiv 62. Stockholm.

- Giles, Katherine 2000. *An Archaeology of Social Identity. Guildhalls in York, c. 1350–1630*. B.A.R. British Series 315. Oxford.
- Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Lund.
- Holmberg, Rikard 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund studies in Medieval Archaeology 8. Lund.
- Härdelin, Alf 1996. Världsflykt och mission. Om munkar, kaniker och predikarbröder. I: *Munkarnas och mystikernas medeltid. Tjugofyra kapitel om teologi, spiritualitet och kultur*. Opuscula selecta 1. Skellefteå.
- Johansson, Hilding 1964. *Ritus Cisterciensis. Studier i de svenska cisterciensklostrens liturgi*. Bibliotheca Theologiae Practicae 18. Uppsala.
- Johnson, Matthew 2002. *Behind the Castle Gate. From Medieval to Renaissance*. London & New York.
- Karlsson, Jan O. M. 1993. Klostren i det medeltida Sverige – en översiktlig sammanställning. *Hikuin* 20. Moesgård.
- Krongaard Kristensen, Hans 2000. Korsgangsmotivet ved danske klostre. I: Kolstrup, Inger Lise (red.) *Aspekter af dansk klostervæsen i middelalderen*. Århus.
- Lawrence, C. H. 2001. *Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*. 3rd ed. London.
- Leclercq, Jean O.S.B. 1982. *The Love of Learning and the Desire for God. A Study of Monastic Culture*. New York.
- Lovén, Christian 2001. Kloster, klosterliknande inrättningar och klostertraditioner. *Fornvännen* 96, 243–266.
- Mann, Vivian B. et al. (red). 1992. *Convivencia. Jews, Muslims and Christians in Medieval Spain*. New York.
- McGuire, Brian P. 2000. Esrums kloster i 1400-tallet og senmiddelalderens spiritualitet. I: Ingesman, Per & Poulsen, Bjorn (red.) *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*. Århus.
- McNamara, Jo Ann 1994. The Herrenfrage: the restructuring of the gender system 1050–1150. I: Lees, Clare A. (red.) *Medieval Masculinities. Regarding Men in the Middle Ages*. Minneapolis.
- Newman, Martha 1996. *The Boundaries of Charity. Cistercian Culture and Ecclesiastical Reform 1098–1180*. Figurae: Reading Medieval Culture. Stanford.
- Ortved, E. 1933. *Cistercienserordenen og dens klostre i Norden*. II. Sveriges klostre.
- Rubin, Miri 1991. *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge.
- SD = Svenskt Diplomatarium från och med år 140. 1875–1904. Riksarkivet, Stockholm.
- Stensland, Per 1945. *Julita klostres godspolitik*. Nordiska Museets Handlingar 22. Stockholm.
- Tesch, Sten 2000. Det sakrala stadsrummet. Den medeltida kyrkotopografien i Sigtuna. *META* 2000:4.

Digitala medier

- Diploma. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev på CD-ROM, version 2. Projektledare Claes Gejrot. Beställes via www.svar.ra.se. Riksarkivet 2001.

Den glömda staden – reflexioner kring den medeltida staden Trosas uppkomst och försvinnande

Ohlberger, Bertil 2003. Den glömda staden – reflexioner kring den medeltida staden Trosas uppkomst och försvinnande. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 81–88.

The forgotten town – reflections around the origin and disappearance of the medieval town Trosa – This paper deals with one of the least known of the Medieval Swedish towns – Trosa in the province of Södermanland. Why and by whom was it founded in the first place and why did it quite suddenly cease to exist? Research does not only deal with prehistory and the medieval period. It is also focused on how people today living in the area interpret and make use of previous history. It is interesting that the medieval town is so unknown and seldom referred to. Its memory seems to be wiped out with its buildings. The narrow valley along the Trosa river in middle Sweden has a large number of prehistoric and historical remains some of which are nursed by the local community while others are neglected. I want to investigate how the monuments in the landscape and the memories from the past affect people living in the area. The archaeological record is matched with ordinary people's experiences and expectations.

Bertil Ohlberger, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet,
106 91 Stockholm.

Bostad: Östra Ågatan 26, 619 30 Trosa
ohlberger.trosa@telia.com

Den medeltida staden Trosa med omland står i centrum för mitt intresse. Geografiskt handlar det i första hand om socknarna Trosa-Vagnhärad och Västerljung, helt enkelt nuvarande Trosa kommun. Kronologin känns inte fullt så viktig, men den huvudsakliga inriktningen är perioden folkvandringstid – medeltid. Frågeställningarna är kopplade till stadens historiska/arkeologiska bakgrund, omland, uppkomst och försvinnande samt dagens diskurs kring forntiden. I landskapsrummet komprimeras spår av årtusendens mänskliga aktiviteter. Till och med framtiden finns inbyggd i form av förväntningar och planer. Min upplevelse är att allt händer samtidigt och är oupplösligt kopplat till vart annat: forntid, nutid och framtid.

Som en del av mina metoder ingår möten, diskussioner och intervjuer med de människor som i dag bor i området och studier av sentida beskrivningar kopplade till forntid/medeltid. Bland de skriftliga källorna ingår därför även bygdeskildringar, tidskriftsartiklar och dagspress. Det handlar alltså om forntiden ”i sig”, men minst lika mycket om dagens diskurs kring förhistorien.

Med tanke på mängden unika lämningar är det lite överraskande att Trosatraktens förhistoria är så föga beskriven i arkeologisk litteratur. Sonja Wigren har i sin avhandling behandlat Fagerhult vid Vagnhärad som ett exempel bland flera på centrumbildningar under bronsålder (Wigren 1987). Vidare finns några seminarieuppsatser (t.ex. Larsson 1992, Bergström 1997, Gustafsson 1999, Ohlberger 1999, Sigurdsson 2002). Sörmlands hembygdsförbunds årsbok har också publicerat några mera ”populärvetenskapliga”

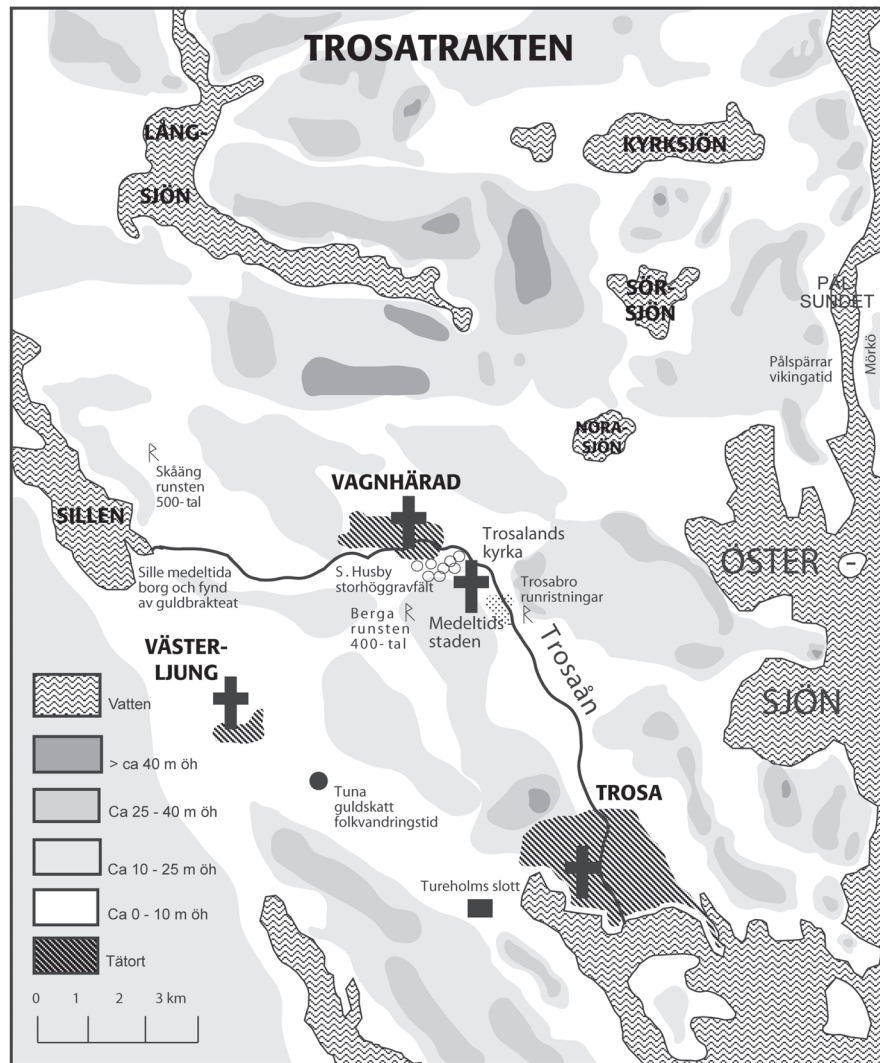

Fig. 1. Trosatrakten är ett typiskt sömländskt landskap med bergshöjder och trånga sprickdalar, som markerats på denna förenklade kartbild. Vissa platser med fynd eller monument från järnålder eller medeltid har markerats. Karta Bertil Ohlberger efter Gröna kartan och RAÄ:s registerkarta.

artiklar med inriktning på Trosabygden (t.ex. Gräslund 1964, Welinder 1970, Ohlberger 2001).

Forntida pionjärer

Många forskare har pekat på att städer uppkommit som ett resultat av en lång historisk process. Med den synen ligger de medeltida städerna vid platser som redan tidigare varit viktiga, ekonomiskt, administrativt eller religiöst. Bland andra har Åke Hyenstrand på en rad punkter diskuterat etablering och funktion. När det gäller städernas relation till den administrativa hundareindelningen menar Hyenstrand att städerna anlades för att koppla ihop två eller fler hundare. De kom därmed snarare att anläggas i ytterområdena än i de centrala bygderna. Hyenstrand menar att Trosaån vara den ursprungliga hundaregränsen och att staden kopplat ihop Hölebo och Röne hundaren (Hyenstrand 1974:121f).

Mot denna bakgrund kan det vara motiverat att helt kort ge en bild av områdets viktigare förhistoriska lämningar. Trosaån, mellan sjön Sillen och utloppet i havet vid dagens Trosa, är bara en dryg mil lång, men området innehåller en rad intressanta monument från skilda tider (fig. 1).

I dag känns Trosatrakten som ett lite marginaliserat område långt från de platser där de stora besluten fattas. Ser man till förhistorien hittar man tvärtom drag av entreprenad- och pionjäranda. Här fanns tidigt människor som intresserade sig för att kommunicera med skrift. Mindre än en kilometer från den plats där Trosa medeltidsstad låg finns en av landets äldsta runstenar, Bergastenen (RAÄ 165 Trosa-Vagnhärad socken, Sö 24), daterad till 400-tal. I trakten kring Trosa-Vagnhärad finns också många vikingatida runristningar, bl.a. finns vid Trosabro, alldeles intill medeltidsstaden, tre ristningar (RAÄ 178 Trosa-Vagnhärad socken, Sö 36, 39, 359). En av dessa finns på en rest sten och de två övriga på en brant bergvägg ovanför det gamla vadet vid ån. En av ristningarna (fig. 2) på berget är speciellt pampig, prydd med slingrande drakslingor och ett stort djur (lejon?). Ristningarna markerar en viktig plats i landskapet (jfr Zachrisson 1998). Traktens runristningar har beskrivits bl.a. av Lars Rask (1995).

År 1774 påträffades vid gården Tuna i Västerljungs socken Sveriges största, kända guldsfatt på drygt 12 kg (RAÄ 48 Västerljungs socken). Fyndet, som daterats till folkvandringstid, ingår i en pågående lokal diskurs kopplad till forntidens mysterier. Bl.a. har ett bygdespel, med skatten som tema, uppförts av lokala teateramatörer. Det finns åtskilliga andra ädelmetallfynd i området, bl.a. en brakteat, men naturligtvis inget tillnärmelsevis så storslaget som Tuna-guldet. På en markerad höjd invid gården ligger det intressanta Tunagravfältet (RAÄ 21 Västerljungs socken) med bl.a. rika båtgravar (Gräslund 1964).

Vid Södra Husby, intill Trosaån, någon kilometer från medeltidsstaden finns den största samlingen av storhögar i Mälarenregionen (RAÄ 176, 177 Trosa-Vagnhärad socken). Här har ursprungligen legat ett tiotal högar, med en diameter på ca 20 meter, tätt intill varandra intill ån. De är numera så utplöjda att många av dem är svåra att utskilja. Dåvarande kronprinsen Gustaf VI Adolf har i sin anteckningsbok dokumenterat en av de svårt skadade högarna, troligen ca år 1900. En av dem är senare utgrävd. Fyndet var mycket förstörda men tydde på en mycket rik begravning från sen vendeltid eller tidig vikingatid (Hyenstrand 1974:111).

Borgen vid Sille

Vid sidan av medeltidsstaden finns ytterligare några medeltida anläggningar. Vid Trosaåns utlopp i södra änden av sjön Sillen finns rester av en medeltida borganläggning (RAÄ 43 Västerljungs socken). Här finns, trots senare plöjning och brukning av marken, spår av vallar, gravar och en stor terrasserad yta. Läget är vackert och väl exponerat, längst ut på en halvö. Fynd av ett par guldföremål, bl.a. en brakteat (RAÄ 232 Västerljungs socken) vid Sille by kan tyda på att detta redan under järnålder var en speciell plats. I dag är det en avsides föga känd pastoral miljö med betande kreatur en halvmil från Vagnhärad. Vid medeltid erbjöd udden ett offensivt läge vid vattenleden via Trosaån och Sillen upp till Klämningen och Mälaren. Borgen är idag sällan omtalad och har inte heller något namn. Inga säkra uppgifter om dess uppförande eller betydelse finns heller i skriftliga källor. Den förefaller inte ingå i den lokala folkloren. Ett par forskare har fört fram olika hypoteser om borg-

Fig. 2. Den största runristningen vid Trosabro är inhuggen på bergväggen ovanför det gamla vadet, alldeles intill platsen för den medeltida staden. Avbildning av Lars Rask, återges med godkännande av tecknaren.

ens funktion. Sigurd Ramqvist menar att borgen vid Sille skulle kunna knytas till Birger Jarl och hertig Magnus. Borgen skulle ha uppförts i mitten av 1200-talet som en stödjepunkt vid vägen mellan Östergötland och Mälardalen. Den skulle ha haft betydelse för striderna mellan Birger Jarl och de äkta folkungarna (Ramqvist 1995). Magnus Josephson menar att borgen möjligen under en kort tid brukats av vitalianerna, kanske i samband med brännandet av medeltidsstaden Trosa år 1445 (Josephson 1996:231). Christian Lovén menar att borgen kan ha varit en ”medelstark befästning” med utmärkt kommunikations- och övervakningsläge vid en viktig vattenväg (Lovén 1999:403ff).

Om borgens eventuella förhållande till staden kan man än så länge bara spekulera – redan borgens datering är ju högst osäker. Kopplingen mellan medeltida städer och borgar har dock diskuterats av flera forskare.

Där barockslottet Thureholm (RAÄ 257 Trosa-Vagnhärad socken) i dag ligger fanns under medeltid en borg/sätesgård, Geddeholm. Flera av landets mest inflytelserika frälseläkter kan knytas till slottet, t.ex. Sture, Gedda, Natt och Dag, Gyllenstierna och Bielke (Hellstedt 1996).

Medeltidsstaden

Området har tre medeltida kyrkor: Västerljung, vars äldsta delar är från 1100-tal (Schnell 1959), samt Vagnhärad och Trosa landsförsamlings kyrkor, bägge troligen från slutet av 1200-talet (Schnell 1954, 1955). Dessa två senare kyrkor är ett exempel på de sällsynta ”dubbelkyrkorna” (Hyenstrand 1979b:36). På en ås, som skär in i ån mellan de numera utplattade storhögar- och den numera utplånade medeltidsstaden, ligger Trosa landsförsamlings medeltida kyrka, bara någon kilometer från Vagnhärad medeltidskyrka. Kyrkorna ligger på var sin sida om Trosaån. Om jag tolkat Åke Hyenstrand rätt skulle två medeltida kyrkor så nära varandra tyda på förberedelser för anläggandet av en stad. Avsikten skulle i så fall ha varit att anlägga staden mellan kyrkorna, d.v.s. betydligt närmare Vagnhärad än läget för Trosa medeltidsstad. En intressant fråga är i så fall varför staden inte anlades där – eller om det rent av finns hittills okända lämningar efter ytterligare en medeltidsstad i området.

Medeltidsstaden Trosa (RAÄ 280) verkar inte heller ha haft någon större dragningskraft på forskare och det finns inte mycket skrivet om staden. Med något undantag nämns den mera i förbigående i samband med beskrivningar av den nya staden Trosa vid åmynningen.

Abraham Abrahamson Hülpers publicerade i sin serie om svenska städer 1783 ett häfte om Trosa. Han menar att Trosa vid början av 1500-talet var en bekant köpstad som bedrev en vidsträckt handel. Under unionstiden skulle staden ha lidit mycket och blivit avbränd 1445 (Abrahamson Hülpers 1923). Karl af Schmidt nämner kortfattat Trosa medeltidsstad i Sörmländska handlingar 1936. Han skriver att ”En och annan författare talar om Trosas tillvaro som stad redan under hednatiden. Något verkligt stöd för denna uppgift torde man dock förgäves söka.” (af Schmidt:104). Han menar att Trosa som stad, av medeltida källor att döma, aldrig nådde någon större betydelse. Han nämner att staden ”enligt sägen” ska ha legat på den plats söder om sockenkyrkan där Trosaby nu är belägen. af Schmidt beskriver utförligt speciellt socknens kyrkor, bl.a. Trosa landsförsamlings kyrka (af Schmidt 1936:99ff).

Magnus Collmar publicerade 1954, efter omfattande arkivstudier, en längre artikel i Sörmlandsbygden. Den är resultatet av ett ambitiöst arbete och är än i dag, trots det begränsade formatet, ”standardverket” både när det gäller medeltidsstadens historia och den nya stadens tidiga historia (Collmar 1954). Collmar har även kommenterat medeltidsstaden Trosa i Strängnäs

Stifts Herdaminne. Vid sidan av de kyrkliga förhållandena kommenterar författaren även kortfattat medeltidsstadens koppling till de mellansvenska järnmalmsfälten (Collmar 1977:504f).

Riksantikvarieämbetet och Historiska museet gav 1979 ut Trosa-häftet inom ramen för projektet Medeltidsstaden med Birgitta Broberg som författare. De historiska uppgifterna förefaller i allt väsentligt bygga på Collmars artikel. Broberg diskuterar dock hur källmaterialet ska tolkas när det gäller den medeltida stadens uppkomst och försvinnande, samt kopplingen till den nya staden vid åmynningen. I publikationen redovisas och kommenteras även den fosfatkartering som under 1930-talet utfördes av CG Blomberg. Åke Hyenstrand har skrivit ett appendix: Arkeologiska och territoriella aspekter på Trosas uppkomst (Broberg 1979).

I en annan av projektets mera övergripande publikationer konstateras att mycket lite är känt om den medeltida staden Trosa och dess bebyggelse. De kvarvarande kulturlagren ger dock stora möjligheter att ta fram nytt källmaterial om de inte på sikt förstörs av djupplöjning (Andersson 1980:14).

Medeltidsstaden är jämnad med marken och det är svårt att föreställa sig att det legat en stad just här. Det som antas vara stadsområdet är en platt åker väster om Trosaån som plöjs och brukas och där inga spår av någon medeltida stad går att urskilja på avstånd. Vissa områden av åkern har dock en dragning åt rött av tegelflisor och avfallsrester som krukskärvor, spikar, eldslagningsflinta, och små slaggklumpar från medeltidsstaden plöjs fortfarande upp. Bebyggelsen började troligen anläggas i slutet av 1200-talet och nämns formellt som stad under perioden 1383–1555. Man antar att den snart där-efter övergivits. Så sent som på mitten av 1700-talet finns uppgifter om rester av terrasseringar och stenkällare på åkern (Collmar 1954:16). Den nya staden Trosa vid åmynningen fick sina privilegier år 1610.

På 1930-talet gjordes en fosfatkartering av åkern väster om ån som visar ett område med klart förhöjda värden. Man har antagit att staden legat just där. Jag har under sommaren 2002 gjort en prospekterande fosfatkartering även öster om ån, mitt emot det västra "stadsområdet". Även där visar en del av åkern relativt höga fosfatvärden. Jag hade förväntat mig höga värden på östra sidan kring Trosabro och runristningarna, men där är värdena helt "normala". Om det funnits en bro över ån vid staden borde den således rimligen ha legat några hundra meter norr om Trosa bro, där fosfatvärdena är höga på bägge sidor om ån.

Man har antagit att Trosa var en av de senast anlagda medeltida städerna i Mälardalen. Som nämnts finns inga formella uppgifter om stadsprivilegier förrän 1383. Jag har ytplockat en del keramikskärvor i åkern och några av dessa ger betydligt äldre dateringar, 1200-tal och i något fall ev. 1100-tal. Det rör sig, enligt de specialister som hjälpt mig med identifiering och datering, om typisk medeltida stadskeramik. Man ska naturligtvis inte dra några bestämda slutsatser av en handfull krukfragment, men man kan tillåta sig en reflexion. Skulle Trosa som tätort kunna vara betydligt äldre än vad man tidigare antagit och anlagd ungefär samtidigt med Nyköping och Södertälje?

Trosa lands kyrka ligger endast några hundra meter från det som antas vara det medeltida stadsområdet. Av kulturlagren att döma har dock staden inte sträckt sig ända fram till kyrkan. Det finns flera hypoteser om stadens koppling till kyrkan. Om staden, som man antagit, anlagts senare än kyrkan skulle stadens invånare kunnat ha "annekterat" kyrkan medan landsorts-befolkningen i första hand nyttjat Vagnhärads kyrka. Enligt keramikfynden skulle kyrkan och stadsbebyggelsen (inte nödvändigtvis stadsprivilegierna) kunna vara samtida. Kanske var den lilla grusåsen som skjuter ut i Trosaån ett både lämpligare och bättre exponerat läge för en stenkyrka än den låglänta marken vid staden. Collmar menar dock, baserat på skriftliga källor, att

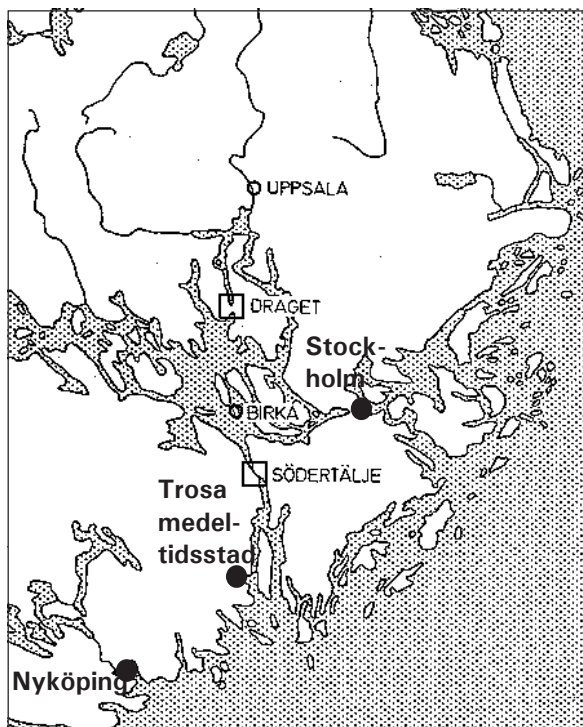

Fig. 3. Östra Svealand med vattenvägar mellan Östersjön och Mälaren. Bearbetning av karta efter Ambrosiani 1991:100. En vattenväg gick troligen även från Trosa medeltidsstad via sjösystemet Sillen, Klämningen och Marvikarna upp till Mariefredsviken och Mälaren.

staden haft ett eget kapell, ett annex till Trosa lands kyrka (Collmar 1954:12ff).

Om man ser till näringar och ekonomi är skälet till stadens uppkomst något oklart. Som Birgitta Broberg konstaterar är stadens egentliga omland inte särskilt stort. Däremot kunde staden genom Trosaån stå i förbindelse med stora delar av Södermanland (Broberg 1979: 6). Åke Hyenstrand har beskrivit Trosaån som en "navelsträng" under järnålder och beskriver Husby som en speciellt viktig plats (Hyenstrand 1979a:19f). Trosa kan ha fungerat som utskeppningshamn för järn (fig. 3). För detta talar en uppgift i Erik av Pommerns skattebok där Trosa och Tälje är de enda städer som erlade skatt i form av järn (Broberg 1979:8). Rimligen borde järnet i så fall kommit norrifrån från Åkers bergslag även om pass-tröskeln vid Laxne 20 meter över havet ställt till problem (Engel 1933:6). Eva Skyllbergs dateringar tyder på att flera hyttor i denna del av Södermanland varit verk-samma under den tid då medeltidsstaden Trosa existerade (Skyllberg 2001:35). Även fisket bör ha varit en viktig näring. På öarna i ytterskärgården utanför Trosa och Landsort finns här och var "tomtningsliknande" boplat-lämningar av vilka några undersökts. I något fall visar dateringar på användning redan under vikingatid (Johan Rönnby muntligen 2001).

Urbant och pagant

"Centrala platser", inte minst medeltida städer, betraktas således vanligen från en funktionell utgångspunkt kopplat till näringar eller administrativa/fiskala uppgifter. Inom postmodern arkeologi förs delvis andra diskussioner om "rummet" och dess betydelse kopplat t.ex. till ideologi, mentalitet och sociala relationer (jfr Thomasson 1998). Varför staden anlades just på denna plats och vid denna tid är en konkret och viktig fråga i mitt arbete.

En av mina mera teoretiska perspektiv tar fasta på skillnaden mellan land och stad, i både materiell och mera kulturell/mental mening. Här kan Börje Hanssens *Österlen* vara en inspirationskälla, även om den behandlar en senare tid, 1700-tal. Hanssen menar att det finns klara skillnader mellan stads- och landsortskultur eller "urbant" och "pagant" (Hanssen 1952). Dessa kulturer behöver dock inte vara geografiskt klart avgränsade. Det fanns i staden tillfälligt inflyttade landsortsbor som behållit sin landsortskultur, liksom det på landsorten fanns människor som upptagit stadens eller hovets kultur. I den meningen borde den medeltida staden varit ett exempel på kulturell mång-fald. Här fanns borgare, tillfälligt inflyttat folk från landsbygden och ett *communitas* (jfr van Gennep 1960, Turner 1991) bestående av människor som inte hade någon fast hemvist i någon av dessa grupper. Fynden av kera-mik, tillverkad på andra sidan Östersjön, tyder också på långväga kommersi-ella kontakter. Ett enstaka fynd av ett mynt präglat i Danmark kan möjligen tolkas på samma sätt (Elfver 2002).

Vid en diskussion om, låt mig kalla det, mentala skillnader mellan stad och land ("urbant och pagant") har jag funderat på att använda Ferdinand Tönnies tankebyggnad kopplat till begreppen "Gemeinschaft" och "Gesellschaft" (Asplund 1991).

Trosa har troligen aldrig varit någon mera betydande medeltidsstad. Den nya staden hade under 1700-talet ca 500 invånare (Abrahamsson Hülpers

1923:22f) och medeltidsstaden torde inte ha varit större. I dag är det endast två familjer som bor vid Trosa by, där staden låg. De som bor här och som brukar marken har alla sina tankar kring medeltidsstaden och åkern där den låg. Marken där staden låg tillhör gården Sandbrink och brukas kontinuerligt.

Frågan om kontinuitet mellan den medeltida staden Trosa och den nya staden nedströms är än så länge obesvarad. Magnus Collmar har inte hittat några belegg för att befolkningen flyttat. Han menar att det är ett glapp på ca 50 år mellan medeltidsstadens avveckling och etableringen vid åmynningen. Collmar konstaterar att den medeltida staden ”dog sotsdöden” (Collmar 1954:15).

Den glömda staden

Den medeltida staden Trosa ligger en halvmil uppströms från ”nya Trosa”, nära Vagnhärad. Ett förhållande som väckt mitt intresse är att den medeltida staden är så lite känd och uppmärksammas av kommunens befolkning. Trosaborna är mycket intresserade av sin idylliska lilla trästad som de anser vara mycket gammal. Staden har ett litet stadsmuseum, som dock inte uppmärksammar medeltidsstaden. Invånarna i stationssamhället Vagnhärad ägnar inte heller medeltidsstaden någon tanke. Ett hembygdsanknutet projekt i Vagnhärad har bl.a. med hjälp av EU-pengar tagit fram en relativt ambitiös historisk beskrivning av Vagnhäradstrakten (Skog 1999), som över huvud taget inte nämner medeltidsstaden. Vagnhärad stolthet och attraktion är den nyrenoverade kungliga väntsalen i stationshuset. Även de fornlämningar som dåvarande kronprinsen Gustaf Adolf intresserat sig för har en speciell betydelse för hembygdsintresserade människor i Vagnhärad. Med hjälp av EU-pengar och frivilliga krafter har t.ex. ett järnåldersgravfält vid Nora Kungsgård röjts upp. Just detta gravfält undersöktes av kronprinsen. Man hade också planerat speciella arrangemang på platsen för att påminna om traktens förhistoria och de kungliga grävningarna.

Människorna i kommunen verkar således intresserade av sin hembygds historia – det finns minst tre hembygdsföreningar och dessutom flera andra grupper inriktade på specialområden, t.ex. Delblanc-sällskap och Hedebygrupp. En medeltida stad, en föregångare till dagens Trosa men belägen vid Vagnhärad, förefaller dock inte passa in i bilden av traktens förhistoria. Jag frågar mig varför.

Referenser

- Abrahamsson Hülpers, Abraham 1923 (1783). *Beskrivning över staden Trosa*. Trosa.
- Ambrosiani, Björn 1991. Birka: Its waterways and hinterland. *Aspects of Maritime Scandinavia*. Roskilde.
- Andersson, Hans 1980. Projektet Medeltidsstaden. En presentation. I: *Handelsplats – Stad – Omland*. Medeltidsstaden 18. Stockholm.
- Asplund, Johan 1991. *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Göteborg.
- Bergström, Pär 1997. Guldet från Tuna i Västerljung. Folkvandringstida allianser och konflikter i Södermanland. C-uppsats. Stockholm.
- Broberg, Birgitta 1979. *Trosa*. Medeltidsstaden 14. Stockholm.
- Collmar, Magnus 1954. Trosa stads äldsta historia. *Sörmlandsbygden*. Nyköping.
- 1977. *Strängnäs stift herdaminne* Del I. Nyköping.
- Elfver, Frédéric 2002. Sterling funnen vid medeltida Trosa stad, Södermanland. *Svensk numismatisk tidskrift* nr 7/02. Stockholm.
- Engel, Erwin 1933. *En gammal segelled genom Åkersbygden*. Strängnäs.

- van Gennep, Arnold 1960. *The Rites of Passage*. Chicago.
- Gräslund, Anne-Sofie 1964. Vikingar och bronsåldersfolk i Västerljug. *Sörmlandsbygden*. Nyköping.
- Gustafsson, Sandra 1999. Makten i landskapet. En studie av storhögmiljön i Trosa-Vagnhärad, Södermanland, ut ett mångvetenskapligt perspektiv. D-uppsats. Stockholm.
- Hanssen, Börje 1952. *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*. Stockholm.
- Hellstedt, Jane 1996. Thureholm, från medeltida borghus till barockpalats. *Trosa Hembygdsförenings årsskrift*. Trosa.
- Hyenstrand, Åke 1974. *Centralbygd – Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Stockholm.
- 1979a. Arkeologiska och territoriella aspekter på Trosas uppkomst. Appendix i Broberg, Birgitta 1979. *Trosa. Medeltidsstaden* 14. Stockholm.
- 1979b. Mälarområdets centralortsbildning i tids- och rums perspektiv. I: *Handelsplats – Stad – Omland*. Medeltidsstaden 18. Stockholm.
- Josephson, Magnus 1996. Excursions. I: Josephson, Magnus & Mogren, Mats (eds) *Castella Maris Baltici* II. Nyköping.
- Larsson, Ulrika 1992 Tuna och Husby. En jämförande analys av en Tuna- och en Husbyort i Västerljug och Trosa-Vagnhärad socknar, Södermanland, under äldre och yngre järnålder. C-uppsats. Stockholm.
- Lovén, Christian 1999. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm.
- Ohlberger, Bertil 1999. Vagnhärad Centrum. Monumentens mening i en centrumbildning i Södermanland under bronsålder. D-uppsats. Stockholm.
- 2001. Vagnhärad – ett centrum i Sverige. *Sörmlandsbygden*. Nyköping.
- Ramqvist, Sigurd 1995. Var låg Löing? *Borgbladet*. Stockholm.
- Rask, Lars 1995. *Trosatraktens runstenar*. Västerljug.
- af Schmidt, Karl 1936. *Sörmländska handlingar No1 Röne och Hölebo härader*. Nyköping.
- Schnell, Ivar 1954. *Vagnhärad kyrka*. Nyköping.
- 1955. *Trosa Landsförsamlings kyrka*. Nyköping.
- 1959. *Västerljug kyrka*. Nyköping.
- Skog, G.M. 1999. *Från Vikingafärd till X2000. En skrift om Vagnhärad och dess historia*. Vagnhärad.
- Skyllberg, Eva 2001. *Södermanlands medeltida bergsbruk – en feodal angelägenhet*. Stockholm.
- Sigurdsson, Charlotte 2002. Folkvandringstida runor i Södermanland. En studie kring två runstenar i Trosa och Vagnhärad. C-uppsats. Stockholm.
- Thomasson, Joakim 1998. Om den vandrande byn och maktens territorialisering. *Centrala Platser Centrala Frågor*. Lund.
- Turner, Victor 1991. *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. New York.
- Welinder, Stig 1970. Levande och döda stenåldersmänniskor på Åshorn. *Sörmlandsbygden*. Nyköping.
- Wigren, Sonja 1987. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminiscens*. Nyköping.
- Zachrisson, Torun 1998. *Gård, gräns, gravfält*. Stockholm.

När tyskt blev svenskt, två exempel från 1200- och 1300-talen

Josephson, Magnus 2003. När tyskt blev svenskt, två exempel från 1200- och 1300-talen. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 89–93.

When German became Swedish – During the medieval period most foreigners coming to Södermanland came from Germany or Denmark. Sometimes there were so many foreigners that the government had to set a limit for foreign representation in town councils. In Stockholm it was forbidden for more than half of the councillors to be German. In one single generation many Germans and Danes reached the highest positions in Swedish society. I here give two examples. One of them is from Eggardsnäs in Halla parish, just outside Nyköping. There, at Eggardsnäs, you can still see the foundation of a medieval manor. No one has lived there since the 14th century.

Magnus Josephson, Sörmlands museum, Box 314, 611 26 Nyköping.
Magnus.Josephson@kuf.dll.se

Första exemplet

Han älskade gärna utländska män,
som ädla herrar pläga än.

Så inleds en strof i *Erikskrönikan*. En annan strof handlar om den svenske riddaren Erengisle Plata, som möter den danske riddaren Magnus Dysevald i ett tornerspel som ska ha gått av stapeln 1278 i Laholm. Vem som vann behöver jag knappast säga, men jag vill ändå citera *Erikskrönikan*. Så här säger krönikan (fritt översatt av förf. efter *Erikskrönikan*, Sven-Bertil Jansson 1986):

Konungen av Danmark och av Sverige
De ville sig båda bättre förlika.
Av manlig makt och diger styrka
Visst riddare där lek, danske och svenske mellan sig.
Med dust att lansarna gingo sönder
Och elden flög som ett annat fnöske
Av deras hjälmar av mången stöt.
En dansk hette Magnus Dysevald
Han var stark och båld.
Han skrek ut
Om det fanns några svenske män kvar
Några de honom ville bestrida
Om det fanns någon som ville slå vad
Och om hundra mark:
Er det någon som vill?
Då svarade en sven som hette Erengisle Plata:

Fig. 1. Hertig Erik Magnussons sigill (1282–1318). Hertig av Södermanland.

Du är nu lämpligt
Jag vill Dig gärna bestå
Gör din vilja och lös din vanda.
Och vart ett stort krafttag
Så att den svenske vann och dansken föll
Jag tänker han fick ett olyckligt fall
Och misste både örss (häst) och penningasäck.
Skameligen låg han där i skiten (nedsmutsad) i träcken.

Det är inte specifikt själva kampen mellan svenskt och dansk eller utgången av den som jag vill fästa uppmärksamheten på utan det är den svenske riddarens namn, Erengisle Plata. Erengisle är ett fornsvenskt namn, som betyder örnspjutspets, medan efternamnet Plata tyder på invandrarbakgrund. Plata är ett tyskt namn, samma släkt som von Platen (1940). Dessutom hade den svenska aristokratin vid denna tid inte några efternamn. Man får då förmoda att Erengisles far hade invandrat från Tyskland någon gång under 1200-talets första hälft. I så fall måste integrationen ha gått väldigt fort eftersom sonen redan efter en generation har fått stå som förebild för en svensk riddare i kampen mellan svenskt och utländskt, här kallat danskt och uppländskt.

Andra exemplet

Ett annat fall av tidig integration handlar om Eggard van Kyren och hans hustru Katarina Ulfsdotter, mer känd under namnet den heliga Katarina. Eggardsnäs sätesgård i Halla socken var den bostad som den heliga Katarina och hennes man riddaren Eggard van Kyren valde som sitt hem i Sverige. Katarina var dotter till lagmannen Ulf Gudmarsson till Ulfåsa och den heliga Birgitta Birgersdotter till Finsta. Eggard van Kyren däremot var av en tysk släkt som invandrat med Eggards far Lyder samt flera släktingar från Holstein till Sverige i slutet av 1200-talet. Eggards far Lyder och en bror hade fått ära släktens svenska besittningar medan två bröder fått ära släktens tyska gårdar. Därigenom kom Lyders släktgren att stanna i Sverige. Eggard själv föddes i Norge ca år 1300. När han var 40 år gifte han sig med den blott 13-åriga Katarina Ulfsdotter (*Äldre Svenska Frälsesläkter* 1957).

Makarna bosatte sig i Halla socken, där de byggde sig en gård som de kallade Eggardsnäs efter makens förnamn Eggard. Sätesgården låg på ett näs som skjuter ut i Hallbosjön, ca två och en halv mil nordväst om Nyköping. Hallbosjön ligger mellan Yngaren och Långhalsen, två av Sörmlands största sjöar. Vi kan kalla området för den sörmländska sjöplatån. Gården har i historisk tid aldrig haft någon vägförbindelse. Det kanske inte heller var alltför ovanligt att sätesgårdar i inlandet saknade vägförbindelse. Sätesgården Tova vid Båven, inte långt från Eggardsnäs, fick vägförbindelse först på 1990-talet! Eggardsnäs kom att uppföras på bondgården Ödesbys marker. Nu existerar inte Ödesby längre utan närmaste bebyggelse till Eggardsnäs är herrgården Ekeby, som är en senare skapelse.

Själva namnet är mycket intressant, då det under medeltiden i Sverige endast förekommer en handfull borg- eller sätesgårdsnamn med ett personnamn i förleden. Det är även ovanligt på kontinenten. Eftersom det finns så få belägg för att man har ändrat namn under medeltiden kan vi utgå från att det inte heller har funnits någon gård på platsen före Eggardsnäs tillkomst (Mattisson 1986). Bondgården hette ju också Ösby eller Ödesby, vilket visar att man valt ett nytt läge för sätesgården, ca 1 km öster om bondgården.

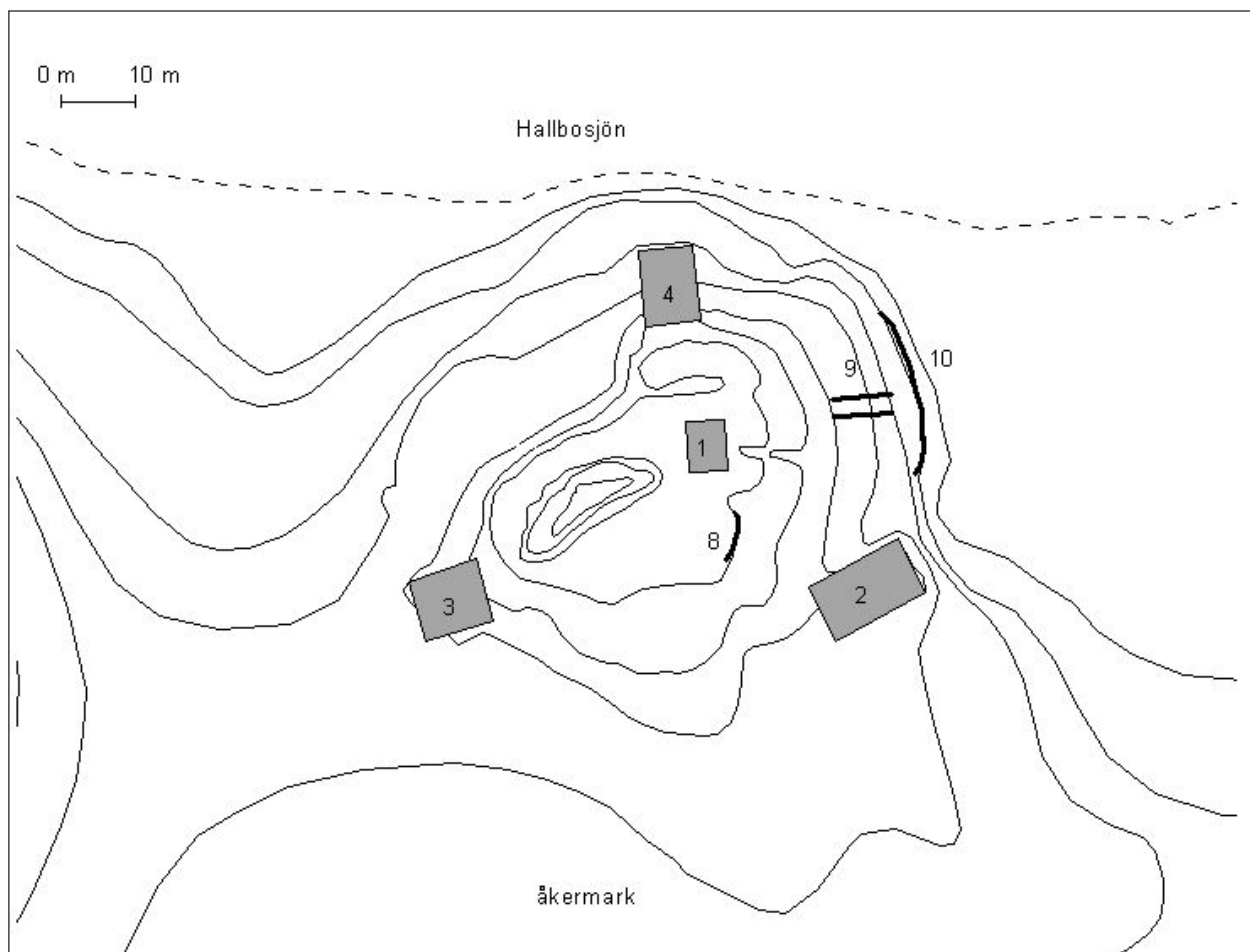

Fig. 2. Kartering av lämningarna efter den medeltida sätesgården Eggardsnäs, RAÄ 7 i Halla socken, Södermanland vid inventering 2002 genom Magnus Josephson och Eva Skyllberg. Upprättad av Eva Skyllberg med utgångspunkt från karta av H. Alopæus 1990.

Hur ser det då ut på platsen idag? Husgrunderna ligger mellan åkermark i söder och Hallbosjön i norr på ett ca 300 meter brett och 1 km långt impediment. I mitten av området ligger en källargrund, 8×6 meter (N-S), där rester efter kalkbruk mellan stenarna har kunnat konstateras (fig.2:1). Arkeologen Eva Skyllberg och författaren inventerade området under några dagar hösten 2002 och hittade då ytterligare några fler husgrunder än de som nämns från Riksantikvarieämbetets revideringsinventering på 1980-talet. På västra sidan av källargrunden låg nergången till källaren och på andra sidan har tydligen ingången till övervåningen varit placerad. Framför denna ingång står en ek som mäter 7,20 meter i omkrets. Om vi tar stigen från källargrunden och österut ner mot en liten uttorkad vik, möter vi en stenramp som är 7 meter lång och 1,5 meter bred (fig.2:9). Rampen slutar i en kajanläggning som är 14 meter lång 3 meter bred (fig.2:10).

Ca 15 meter norr om källargrunden ligger ett boningshus med flera spiselrösen med tegelinslag i. Tyvärr är husets avgränsning lite svårbedömd, men möjligen har grunden haft storleken 17×8 meter (fig. 2:4).

Ca 30 meter väster om källargrunden ligger en husgrund som är 11×9 meter med spiselrösen med tegel i (fig.2:3). Ytterligare en husgrund, 18×7 meter med mycket synliga grundstenar, ligger 15 meter östsydöst om källaren. Inne i husgrunden finns två spiselrösen med tegel (fig. 2:2).

Dessa fyra husgrunder var delvis beskrivna redan vid fornminnesinventeringen på 1980-talet, däremot inte hamnanläggningen. De två nya husgrunder som hittades hösten 2002 är nog grunder efter ekonomibyggnader.

De ligger ca 200 och 300 meter väster om källargrunden. Storleken är 8×8 och 11×7 meter. Dessa husgrunder har inga spår av spiselrösen eller tegel, därför får man förmoda att de har varit uthus till sätesgården.

Nu till det ytterst märkliga förhållandet att gården Eggardsnäs, som enbart varit bebott och existerat under en generation, mellan ca 1330 och 1350, aldrig hade glömts bort i socknen. För hur ska man annars kunna förklara prästen Eric Kilstadius beskrivning från år 1816:

...den 30 juni besågs resterna öster om Ödesby, ½ mil från kyrkan, vid Hallbosjön 6 a 7 grundstenar och lägen upptäcktes samt ännu i jorden stående murar efter huvudbyggningen varifrån syntes spår tydligen, liksom kanaler, gående på mer och mindre djup till därmed förenade boningar. Traditionen i orten säger, att där fordom legat en herregård som skall hetat Ebernäs andra åter att där varit ett kloster. (Sörmlands museums arkiv)

Bonden och riksdagsmannen Gustafsson skriver 14 år senare:

På Ösby ägor synes lämningar efter någon större byggnad, varunder murarna efter en källare äro ännu mycket behåll; även synes att flera hus däromkring varit byggde, men på dessa byggnadsplatser befinnes nu gamla ekar till den ålder och storlek att de innehålla 4 à 5 fot i diameter. Efter de äldres skall de hava varit en gård vid namn Hägernäs och någon som varit kallad Hallbokämpe där haft sitt tillhåll. (Sörmlands museums arkiv)

År 1872 bekräftar folkskolläraren J.A.Frisberg att:

De gamla byggnadsplatserna på Ösby ägor, överensstämmande med ovanstående uppgifter (alltså Gustafssons) ännu tydligen i behåll. (Sörmlands museums arkiv)

Sveriges Geologiska Undersökning, som nästan var de första som systematiskt beskrev fornlämningar, uppgav 1867:

Lemningar efter Grundmurar. Halla socken: på norra sidan av Eknäset, vid den forna sjöstranden, grundmurar till någon byggnad, säkert gamla, emedan derinom nu växer en gran om jemt 6 fot i omkrets (Sidenbladh 1867).

Kunskapen om Eggardsnäs var borta då första omgången av fornminnesinventering gjordes 1956 liksom vid ominventeringen 1979. Däremot vid revideringen av den ekonomiska kartan på 1980-talet hade man genom ex-cerpering kunnat konstatera att husgrunderna var lämningar efter sätesgården Eggardsnäs, vilket även Sörmlands museum vid samma tid hade konstaterat.

Är det inte egendomligt att traditionen om en herrgård hade levat kvar i socknen under nästan 500 år och att även namnet, om än något förvanskat, levde kvar i folkminnet!

Ett plus för Katarina, när hon skulle helgonförklaras, var tydligen att hon hade levt i celibat som gift kvinna. I boken *Ett fornsvenskt legendarium* innehållande medeltida klostersagor om helgon, påvar och kejsare ifrån första till det trettonde århundradet beskrivs till och med Eggards och Katarinas bröllopsnatt:

...vilken tillhjälpande första natt de i brudsäng kommo, omvände de renaste jungfrun så sin käraste brudgum med sin helgom rådom och gudliga samtalan att han med sin ed stadsfäste sig aldrig bryta ville jungfrudomens renlek och från den stund och natt älskandes de inbördes i renom gudligom kärlek så som syskon och ej som jonelag. (Stephens 1874)

Tydligt hade man glömt bort att Katarinas mor, den heliga Birgitta, själv fött åtta barn.

Det finns också berättat hur Katarinas bror Karl Ulfsson försökte överraska Eggard och Katarina genom att nattetid smyga sig in i deras sängkammare bara för att finna systemens bädd på golvet långt ifrån Eggards. Den sistnämnda händelsen skulle just ha hänt ute på Eggardsnäs (Silverstolpe 1876).

Vi vet att Eggards släktingar på Tärnö på 1400-talet, knappt en mil öster om Eggardsnäs, gör anspråk på jord som Eggard hade donerat till Halla kyrka. Därefter är det tyst om Eggard och Eggardsnäs i källorna (*Äldre Svenska Frälsesläkter* 1957).

Som parentes kan sägas att Tärnöns historia är nästan den rakt motsatta i förhållande till Eggardsnäs. Vid Tärnö finns ett antal gravfält, men inga synliga bebyggelse lämningar och inga kända namn i bygden som kan knytas till gravfälten. Däremot kan man upptäcka andra typer av namn, som troligtvis kan knytas till de kända gravfälten. Ett gårde bredvid två gravfält nordöst om Tärnö kallas på en 1700-talskarta för Wistagärde. Därför är det troligt att bebyggelsenamnet har varit Wista. Norr och nordväst om godset ligger Hästnaset och Orö som också kan vara gårdsnamn till övergivna gravfält. Här har man alltså möjligheten att få fram gårdsnamn som har varit försvunna sedan medeltiden, men med anor från järnåldern, med hjälp av äldre kartor. När det gäller Eggardsnäs är ju förhållandet det motsatta; här finns byggnadsresterna kvar och namnet lever ännu i folkminnet men däremot finns inte Eggardsnäs med på några äldre kartor varken som gård eller namn.

Intressanta frågor är hur kommunikationerna till och från Eggardsnäs har skett. Har Eggardsnäs enbart bebotts under en generation? Har vi träffat på Sveriges äldsta kända parstuguplan med eldstäder på var sida om ingången till husen? Och finns det några odlingsrester eller botaniska lämningar kvar efter en trädgårdsanläggning?

Avslutningsvis kan man säga att Eggard, som hade invandrarbakgrund, kom att integreras så väl i det svenska samhället att han fick gifta sig med den allra mest högättade av kvinnor som fanns i dåtidens Sverige, nämligen Katarina, dotter till den heliga Birgitta och Ulf Gudmarsson. Man kan då verkligen tala om kulturell mångfald fullt jämförbart med ätten de la Gardies sociala klättring i det svenska samhället. Förutom den sociala aspekten på Eggard så är den orörda sätesgården Eggardsnäs ett unikum där den ligger orörd, som en jungfru på sitt näs i Hallbosjön, alltsedan 1350-talet.

Referenser

- Beckman, Bjarne 1954. *Matts Kättilmundsson*, del II.
- Jansson, Sven-Bertil 1986. *Erikskrönikan*.
- Mattisson, Ann-Christin 1986. *Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm*.
- von Platen, Philip 1940. *Den från Rügen härstammande ätten von Platens äldre historia i kort översikt*.
- Raneke, Jan 1982–85. *Svenska medeltids vapen*, III.
- Sidenbladh, Elis 1867. Sveriges Geologiska Undersökning, Kartbladet Tärnö.
- Silverstolpe, C. 1876. Förhandlingar rörande Katarina Ulfsdotters kanonisation. Historiskt bibliotek II.
- Stephens, George 1874. *Ett Forn-svenskt legendarium*.
- Sörmlands museums arkiv.
- Äldre Svenska Frälsesläkter* 1957.

Intryck av ett materiellt uttryck

Beronius Jörpeland, Lena 2003. Intryck av ett materiellt uttryck. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 94–100.

Impressions of material expressions – One aspect of cultural diversity is the way objects were treated after their use life and how they were regarded as rubbish. The artifacts found in the medieval house at Lunda, Strängnäs parish, Södermanland, form the basis for a discussion of the material culture from a rural settlement. Artifacts and artifact fragmentation are problematised in view of the finds themselves, the mixture of finds and cultural aspects of how the finds were deposited in the medieval building and a small storage pit.

Lena Beronius Jörpeland, Riksantikvarieämbetet UV Mitt,
Instrumentvägen 19, 126 53 Hägersten
lena.beronius@raa.se

Vid den arkeologiska undersökningen av Lunda gård utanför Strängnäs¹, en undersökning som inbegripit flera aspekter på liv och död under två tusen år, påträffades också en liten medeltida stuga. Fyndmaterialet från denna lilla stuga kommer att användas i en diskussion om föremålshanteringen som ett uttryck för ”kulturell mångfald”. Jag vill understryka att det som presenteras här är några intryck och idéer.

Föremål speglar inte bara funktion, handelskontakter, teknisk utveckling och/eller socioekonomisk status. De är ju bärare av tankar, de speglar föreställningsvärld och ritualer i livets skilda skeden o.s.v. Numera talar man ju också om att föremål har ett ”kulturellt värde” och är utrustade med liv. De deltar i och skapar social praktik (Chapman 2000:29ff). Syftet med mitt föredrag är att lyfta fram föremål och deras hantering efter det att föremålens ursprungliga aktiva ”levnadstid” har upphört. Jag menar att föremålshanteringen är formad utifrån specifika kulturellt bestämda föreställningar. Det är hanteringen av föremålen i sig som kan påvisa bakomliggande föreställningar och idéer.

Lunda medeltida stuga

De medeltida lämningarna bestod främst av en stuga med härd och förråds-grop (fig. 1). Stugan låg längs med landsvägen och bakom stugan fanns en mycket stenig backe. Här låg ett fåtal spridda medeltida fynd, men någon tydlig husgrund eller eldstad kunde inte urskiljas. Det som jag har tolkat som den medeltida stugan var ett mindre hus med nedsänkt golv d.v.s. det som vanligtvis kallas för grophus, och en härd. Söder om stugan låg en förråds-grop. Omedelbart norr om norra gaveln, låg ett skärvstenslager som förmodligen var äldre än själva nedgrävningen för stugan. Till komplexet hörde sannolikt också ett långsmalt lager. Lagret kan vara rester efter aktiviteterna kring stugan. Hela komplexet bestod alltså av flera kontexter. Även ytterli-

1. Den arkeologiska undersökningen av Lunda gård, strax väster om Strängnäs, pågick under två säsonger åren 2001 och 2002. Vid tiden för seminariet i Nyköping pågick fortfarande undersökningen varför mycket av det som presenterades var preliminära resultat. I korthet blev i stort sett hela Lunda gårds inägomark föremål för någon form av arkeologisk undersökning eller kartering. Lämningar från järnåldersgården samt intilliggande gravfält och en offerlund, den medeltida stugan, 1600–1700-talets parstuga samt kvarnläge gjorde undersökningen mycket omfattande och innehållsrik (Andersson & Beronius Jörpeland 1998).

gare anläggningar såsom stolphål, gropar och mörkfärgningar finns i närområdet. Dessa är sannolikt också medeltida men användes inte här. Det fanns också en grävd kant i moränbacken som tydde på att de nedgrävda anläggningarna, byggnad, härd och förrådgrop hade ett rumsligt och kronologiskt samband (Beronius Jörpeland & Skyllberg manus).

Stugan var bara knappt 15 m² stor. I fyllningen längs kanterna låg likstora block i rader, dessa är sannolikt den inrasade syllstensgrunden. Tre lager låg som fyllning i nedgrävningen för huset. Lagren undersöktes kontextuellt och vattensållades i hopp om att finna mindre föremål och djurben, exempelvis fiskkotor. Det resulterade i att ett relativt stort fragmenterat djurbensmaterial men också att små föremål och fragment tillvaratogs. Sammanlagt har 113 fyndposter registrerats enbart från husets tre lager (fig. 2).

De tre lagren tolkades som en eller två skeden i en rasering av huset. Det äldsta lagret (A7969), var igenfyllt eller hade sedimenterats främst mot kanterna i nedgrävningen. Den hålighet som bildades hade sedan fyllts igen med ett lager i avvikande färg och textur (A11755), som var mindre till yta och volym. Ytan på dessa båda lager bildade en nivå på vilken flera av stenarna i stensyllen låg. Det är möjligt att man skall tolka denna nivå som en eventuell golvnivå i något skede. Den slutgiltiga raseringen av stugan innebar sannolikt att stengrunden rasar in samtidigt som det yngsta lagret (A6225), fylldes på. Detta lager låg innanför begränsningen på nedgrävningen och låg i nivå med omgivande ursprunglig markyta.

De föremål som låg i nedgrävningen utgjorde ett relativt varierat föremålsbestånd som kan förknippas med ett hushåll. Verktyg och redskap men även personliga tillhörigheter och föremål knutna till köket påträffades i lagren. Inte något av de tre lagren var möjliga att särskilja utifrån fyndsammansättningen. Samma typ av föremål förekom i princip i samtliga lager även om kvantiteten inte var densamma. Av järn fanns exempelvis en skobrodd, en hästsko, hästkosömmar, spikar och ett bultlås. Av ben fanns ett fragment av en sammansatt dubbelkam och en islägg förutom det relativt stora inslaget av främst obrända men även brända djurben. Av bergart och skiffer fanns det brynen, bland annat två små hängbrynen i skiffer. Lutad mot gaveln inne i stugan stod en överligger till en roterande handkvarn. Kvarnstenen var bruten itu. Den keramik som påträffades i stugan, i förrådgropen och i ett intilliggande lager bestod av 11 skärvor av s.k. yngre rödgods (2), yngre svartgods (4), ej helt sintrat stengods (2) samt helt sintrat stengods (2). På ytan intill hus 23 påträffades också en skärva nordtyskt stengods.

Förutom dessa fynd var det ett par artefakter som väckte speciellt intresse. I härden påträffades en piksporre. Piksporrar med böjda skänklar brukar man säga uppträder på 1100-talet och lever kvar till 1300-talet (Lindeblad & Nielsen 1997:78f). På golvet i stugan, i botten av nedgrävningen, låg en sköldbuckla till en rundsköld. De är ytterst ovanliga på boplatser, en sköldbuckla påträffades i en härd vid undersökningen av den medeltida Kyrklägdan i Jämtland (Olausson 1985:38). Annars hittas de vanligen i med-

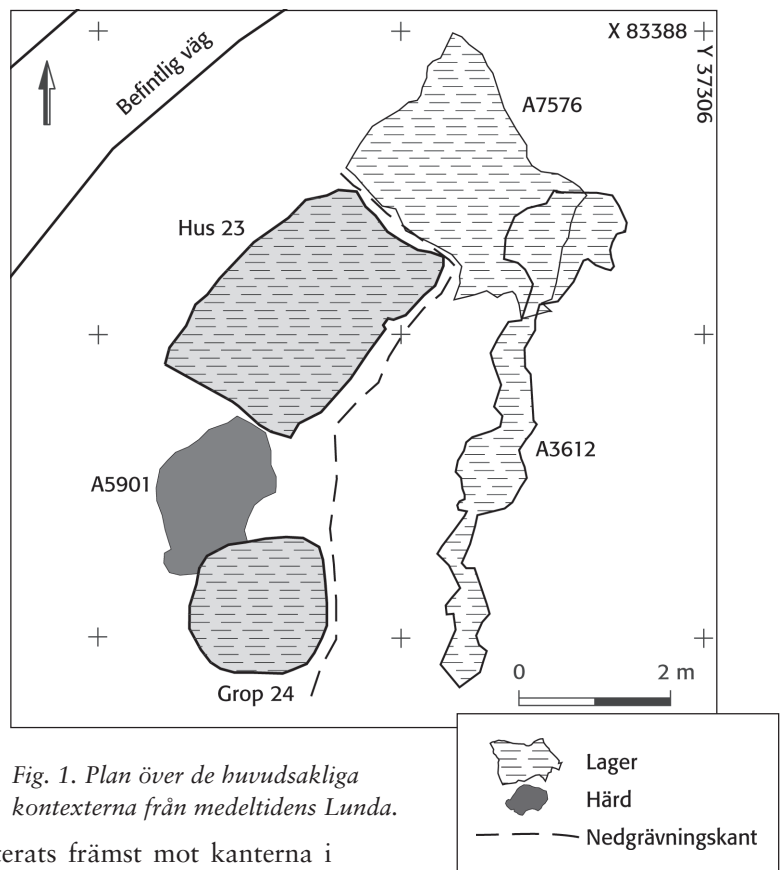

Fig. 1. Plan över de huvudsakliga kontexterna från medeltidens Lunda.

Lager 6225

Sakord	Antal fragment
Ben, avfall	213 (252g)
Bryne	1
Beslag, brons	2
Flinta	1
Hasselnötsskal	1
Hästske	1
Hästkosöm	2
Kam, sammansatt dubbelkam	1
Keramik, yngre rödgods	1
Keramik, stengods (?)	1
Kniv	4
Ljushållare	1
Malstenslöpare	1
Nit, järn	1
Porcelain	1
Pärta, glasfluss	1
Spik	2
Tegel	1.538 (8.547g)

Lager 7969

Sakord	Antal fragment
Ben, avfall	499 (515g)
Bryne	3
Beslag, brons	3
Föremål, järn	3
Glas, planglas?	2
Glasknapp	1
Hänkel, järngryta	2
Hästkosöm	4
Islägg, ben	1
Kedja, grytupphängning	1
Kvarnsten, handkvarn	1
Lås	1
Sköldbuckla	1
Spik	6
Stengods	1
Tegel	882 (4.397 g)
Trä	4 (3.804 g)

Lager 11755

Sakord	Antal fragment
Ben, avfall	136 (91g)
Tegel	456 (1.825g)
Föremål, järn	1
Hästkosöm	1
Spik	1
Stengods	1

Fig. 2. Fyndtabell över de tre lagren i stugan. Fynden speglar livet på Lunda, de utgörs av hushållsföremål, matrester, verktyg och redskap samt personliga tillhörigheter.

eltida sammanhang i framförallt borgar och i städer. Hästskor är desto vanligare i medeltida och eftermedeltida sammanhang. Hästskon från nedgrävningen är en variant av flik- och toffelsko. Toffelskon brukar traditionellt hänföras till 1300-talet (Lindeblad & Nielsen 1997:75).

Dateringsramarna för samtliga föremål är relativt vida. Flera av dem är föremål som också påträffas i vikingatida sammanhang eller äldre perioder, liksom flera av dem också har använts under 1200- och 1300-talen. Dateringen av själva lagren och därmed igenfyllningen av stugan och gropen, baserades på keramiken. Sannolikt har både stugan och förrådsgropen fyllts igen under 1300-talets slut – 1400-talets första hälft.

En föremålsproblematiskering...

De föremål som påträffades i huset och förrådsgropen uppfattades först som ganska oproblematiska. De låg i fyllningen till huset och hade primärt inte med huset att göra. Det som låg i fyllningen uppfattades som sopor. Denna bild förstärktes också av att stenar, obrända träbitar, små fragment av obrända djurben och ett slags lertegel förekom relativt rikligt i lagren utan någon synlig struktur. Det är självklart att en bosättning som varat under flera hundra år lämnar spår efter sig. Föremålen är tappade, kastade eller medvetet deponerade, de utgör avfall, något man inte vill tillvarata, dvs. avskräde. Vid ett närmare studium av föremålsammansättningen i lagren uppfattade jag det istället som intressantare att ställa frågorna: *Vad är det för föremål som ligger i fyllningen? Vad säger föremålen oss? Och varför ligger de där de ligger?*

De här frågorna är ganska banala för en arkeolog att ställa sig. Hur skall man se på närvaron av föremål från arkeologiska undersökningar? Vi har alla slagits av märkliga föremål som vi finner på underliga platser. Ett bokbeslag på en gårdsplan, ett konstfullt ornerat spänne på ett golv, det finns många exempel. Föremålen är sällan hela, de kan vara i delar men de är sällan kompletta. Det händer att man kan hitta en eller ett par bitar som hör ihop från ett kärl eller ett redskap, men fortfarande saknas stora delar av artefakten. Visst är det möjligt att finna intakta föremål men de utgör en försvinnande liten del av ett helt fyndmaterial från en bosättning. Också detta, ett föremåls möjligheter för fragmentarisering påverkar ju fragmenteringen. Det är självklart att mindre föremål av mer beständigt material oftare är intakta eller något defekta än större artefakter som lättare går sönder. Även om föremålet har deponerats i ett helt tillstånd kan det ju också ha blivit fragmenterat av senare tidars aktiviteter och markprocesser, det som vi vanligen refererar till som postdepositionella processer.

Det finns flera arkeologer som har fördjupat sig i föremålsfragmentering i arkeologiska sammanhang (jfr Schiffer 1987). Jag har haft hjälp av bland annat den brittiske arkeologen John Chapman. Han arbetar med neolitikum och Balkanländerna men har problematiserat fragmentering av föremål. Han ställer upp och diskuterar fem förklaringsmodeller

till varför föremål som tillvaratas på en utgrävning oftast är i delar och inkompleta (fig. 4).

På Lunda har vi exempel på ett rituellt fragmenterande under järnåldern. Den materiella kulturen från offerlundan bestod av krossade och malda brända ben som hade spridits ut tillsammans med svallade och rundade fragment av bränd lera, små bitar slagg och små kulor av harts. Föremålets fragmenterade tillstånd och den rumsliga spridningen i lunden kan nästan bara tolkas som fragmentering i ett rituellt sammanhang.

Vi har också exempel på fragmentering närmare vår egen tid. Seden att krossa glaset efter den urdruckna skålen lär ju ha förekommit inom vissa kretsar. I det grekisk-ortodoxa påskfirandet slår man sönder tallrikar, vid nyår i Italien skall ”det gamla kastas ut” och ge plats för det nya. Inte sällan är detta gamla porslin och glas, som också har den fördelen att ge ifrån sig ljud och bidra till nyårsfirandets fest och glam. Vad gäller medeltid anför Chapman de föremål som beledsagade avtal och överenskommelser av olika slag (Chapman 2000:38 och där anförd litteratur). I tidigmedeltida Britain var det vanligt att dela ett föremål – ofta en kniv – mellan två parter i en juridisk överenskommelse. Föremålet fästes också vid de två kopiorna av dokumentet.

Lundabornas ”sopsortering”

Nu är det väl tämligen uppenbart att en stor del av föremålen på en boplats gick sönder genom förslitning och användning. Vid ett närmare studium av de påträffade föremålen, särskilt efter konserveringen, kunde det konstateras att alla föremål på ett eller annat sätt var defekta. Ur den synvinkeln är de kasserade och oanvändbara föremål, men det är ändå inte vilka föremål som helst som ligger i den medeltida stugan. Sporren och skölden liksom hästskon och hästskosömmar kan sägas vara identitetskapande redskap för en medlem av ett rytteri. Dessa föremål tillsammans med en pilspets funnen längre upp i backen kan man sätta i relation till de s.k. folkvapen som varje fullvuxen man utrustades med enligt landskapslagarna (KLNLM). Flera av de övriga föremålen kan också knytas till föreställningar om gårdens fortlevnad och gårdens invånare. De är både identitetskapande (”beriden person”) men består också av redskap som kan sättas i samband med exempelvis äring (handkvarn, malstenslöpare), eller makt och ansvar (bultlåset). En kuriositet i sammanhanget är att det är tämligen vanligt att framförallt nycklar men också att lås påträffas på golvet i byggnader, åtminstone vid utgrävningar av medeltida och eftermedeltida byggnader. Nämnas kan utgrävningen av Mariefreds kloster. På dörrtröskeln till en av klostrets halvkällare låg en dörrnyckel, *in situ* (Beronius Jörpeland 1993:18). När man lämnar huset för sista gång har lås och nycklar fått vara kvar, kanske tillhör de huset och hushållets skydd.

Även keramikskärvorna speglar en specifik hantering. De skärvor som påträffades vid undersökningen härrör från 7–8 skilda kärl. Flera av kärlen är representerade med endast en eller två skärvor. Skärvorna är mycket små, huvuddelen är 1–2 cm stora (fig. 3). Ett par av dem påträffades också först i sållet. Inte någon av skärvorna utgör delar av mynningar eller bottenar, de är alla bukskärvor. Vid en jämförelse mellan skärvorna i förrådsgruppen och övriga skärvor visade det sig att de senare företedde tecken på en stark nötning

1. Föremål gick sönder genom en olyckshändelse eller genom användning och slitage
2. Föremål grävdes ned på grund av att de redan var trasiga
3. Föremål döddades ”rituellt” på grund av att de var tabu i någon mening, och deponerades antingen hela eller i delar
4. Föremål bröts medvetet sönder i rituella sammanhang, exempelvis för att uppnå fruktbarhet
5. Föremål delades medvetet i bitar för att exempelvis besegla en överenskommelse

Fig. 4. Det finns flera orsaker till föremålsfragmentering, här presenteras huvuddelen av dem (efter Chapman 2000).

och mekanisk påverkan. De ser svallade ut, samtidigt är dessa skärvor av lergods vilkas spår efter slitage är synliga till skillnad från skärvorna av exempelvis stengods. Som nämnts är flera kärl bara representerade av en endaste buxskärva, samtidigt som skärvorna härrör från kannor och krus som ibland kan ha en ganska avsevärd storlek. Vad händer med övriga kärldelar? Är det möjligt att förstå dessa skärvor som en medveten fragmentering? Exempelvis som ett rituellt dödande där endast enstaka skärvor bevaras, övriga kärldelar kanske har krossats och smulats sönder? Även om själva kärlet har gått sönder genom en olyckshändelse, kanske inte hanteringen av det trasiga kärlet är slumpmässig. Själva deponeringen är hur som helst inte omedveten eller slumpmässig.

Hur skall man förstå deponeringsprocessen? Föremålen har kasserats, således kan de sägas vara sopor. Föremålen har inte omhändertagits för återanvändning. Inte ens järnföremålen har man uppenbarligen haft behov av att tillvarata och smida om. Igenfyllningen av gropen kan ha skett antingen som ett långsamt förlopp där gropen har stått öppen under lång tid och fyllningen har långsamt sedimenterat igen sänkan. Föremålen har då slängts i gropen lite då och då. Det här scenariot förutsätter en bosättning på en annan plats, men inom närområdet för att stugans grund sekundärt skall fungera som avfallsplats. Någon dylik bosättning har inte påträffats vid Lunda. Det är inte heller säkert att det har funnits någon sådan även om en del av bytomten enligt kartan från 1700-talet var förstörd av en sentida loggrund.

Denna långsamma sedimentering motsäges av att det dels är tre skilda lager i gropen, dels är lagren mäktiga i sig, några finkorniga linser och tydliga spår efter sedimentering var inte möjliga att iaktta. Dels verkar inte föremålen och framförallt benmaterialet särskilt nedbrutet, de har inte legat utsatta för väder och vind. Det verkar snarare som de har legat skyddade i jorden. Hur har man då gått tillväga vid själva hanteringen av sopor på gården? Först och främst skall man hålla i tankarna att mängden sopor rent kvantitativt är mycket liten. Mycket eldades upp eller komposterades. Det som skall räknas som hushållets avfall samlades förmodligen i en behållare, exempelvis en tunna som sedan tömdes på gödselstacken. Man kan också tänka sig att sopor slängdes i ett stenröse eller samlades på hög. Den senare förklaringen är svår att arbeta utifrån eftersom dessa "avfallshögar" inte har lämnat synliga spår efter sig. De föremål som man inte ville ha i åkern eller på källandet;

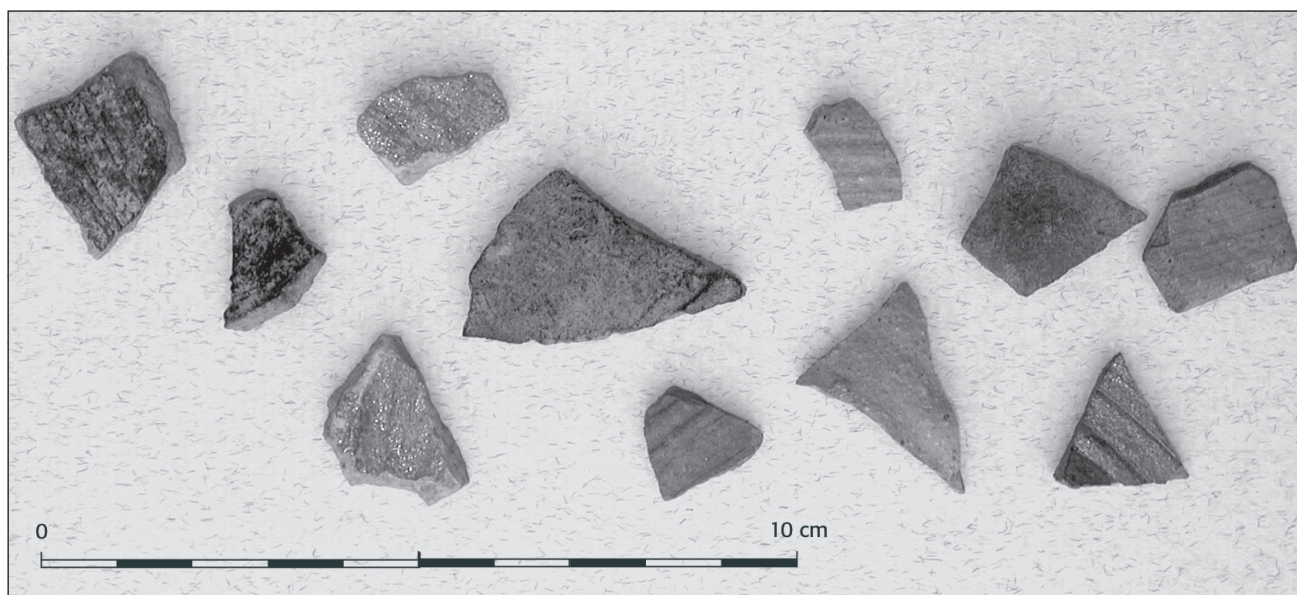

Fig. 3. Keramikskärvorna som låg i anslutning till, och i stugan och förrådsgropen.

vassa keramikskärvor, järnföremål och större djurben sopsorterades och följde inte med gödningen ut på åkern. Intrycket av djurbensmaterialet är dock att det främst består av små fragment och mindre ben, av vilka flertalet dessutom verkar hela och inte fragmenterade. Inte några större ben, exempelvis större käkar, lårben o.s.v. låg vare sig i nedgrävningen för stugan eller i förrådsgröpen. Först efter en osteologisk analys av djurbensmaterialet kan benmaterialet bättre användas i den här diskussionen.

Jag tror att igenfyllningen av stugan skedde vid två tillfällen och det material som användes var från gårdens avfallshög eller avfallsbinge. Jag tror att man vid den slutliga flytten från platsen medvetet raserade stugan och skotade igen gröpen. De föremål som låg i stugan är medvetet deponerade för att spegla gårdsinvånarnas liv. Skälet till *varför* man lämnar stugan och platsen öster om vägen kan kanske vara en förklaring till själva deponeringsprocessen. Detta kommer jag återvända till i de fördjupningsstudier som kommer att produceras inom ramen för Lundaprojektet.

Slutord

Jag tycker att de medeltida kontexterna på Lunda på ett tydligt sätt speglar att det finns en hantering av den materiella kulturen, avhändandeprocessen som man kan kalla det, som vi arkeologer skulle kunna uppmärksamma mer. Denna hantering skulle också kunna utgöra en delförklaring till varför den medeltida materiella kulturen på landsbygden ofta kan vara svår att hitta. Det är ju ett välkänt problem, åtminstone i Mälardalen, att medeltida lantbosättningar inte alls lämnar efter sig den materiella kultur som vi kan finna i städerna, varken kvantitativt eller kvalitativt. Sammanfattningsvis kan vi utifrån Lundamaterialet konstatera att normerna för Lundabornas hantering av föremål som gått ur bruk innefattade:

1. En ordnad renhållning och en medveten hantering av kasserade föremål som medför att färre saker är spridda över en större yta. Samtidigt saknas vid Lunda tydliga spår efter avfallsgropar eller avfallshögar från medeltiden.
2. Sannolikt en medveten fragmentering av keramik och sortering av djurben. Keramiken från förrådsgröpen antyder att något har skett med skärvorna efter det att kärlet har gått sönder, men innan de hamnade i förrådsgröpen. Någon återanvändning av järn i kasserade verktyg och redskap har inte genomförts fullt ut.

Jag vill med mina exempel visa att den materiella kulturen har hanterats olika under olika tider och i skilda sammanhang. Dessa handlingar är kulturellt bestämda och är därmed exempel på kulturell mångfald. Ibland har dessa handlingar religiösa eller sociala förtecken ibland utifrån mer pragmatiska orsaker. Gemensamt är en medveten hantering, en medveten deponering och i vissa fall också ett medvetet manipulerande. De medeltida lämningarna på Lunda speglar också den brytningstid som finns i det medeltida agrarsamhället vid den här tiden. Traditionella byggnadstekniker, konstruktionsätt och föremålstyper lever kvar sida vid sida, inte bara in i tidig medeltid utan även under hög- och senmedeltid.

Referenser

- Andersson, Gunnar & Beronius Jörpeland, Lena 1998. *Bebyggelse, kvarn och gravar vid Lunda*. E 20 Härad-Järsta. Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 1998:64, Stockholm.
- Beronius Jörpeland, Lena 1993. *Kartusianerklostret*. Rapport över arkeologisk undersökning. Riksantikvarieämbetet. UV Stockholm, rapport 1993:53. Stockholm.
- Beronius Jörpeland, Lena & Skyllberg, Eva. *Lunda gård – Gårdstomt och kvarnläge. E20*. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, Dokumentation av fältarbetsfasen 2003:7. (se www.raa/uv)
- Chapman, John 2000. *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of south-eastern Europe*. Routledge, London.
- Lindeblad, Karin & Nielsen, Ann-Lili 1997. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland*. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 1997:12.
- Olausson, Michael 1985. Kyrklägdan i Ås. Arkeologisk undersökning av en boplats från folkvandringstid till medeltid. Kulturhistorisk utredning 31. Jämtlands läns museum.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNLM). Uppslagsord ”Folkvapen”.
- Schiffer, Michael B. 1987. *Formation Processes of the Archaeological Record*. Albuquerque.

Hamnskär och Högskår. Inte bara utskärsfiske?

Norman, Peter 2003. Hamnskär och Högskår. Inte bara utskärsfiske? *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 101–105.

Hamnskär and Högskår. Not just fishing in the outer archipelago? – On Hamnskär and Högskår off Oxelösund there are ancient monuments, so-called *tomtningar* (house foundations), probably the remains of seasonal settlements. Most house foundations seem to have been used in association with fishing. They are situated in a protected position at the inner end of a bay. Other house foundations are in some ways similar to sealing settlements found along the coast of northern Sweden. They are situated in more elevated and more exposed positions than those which can be associated with fishing. Next to one of these more protected house foundations a feature interpreted as a so-called *lerbotten* has been discovered. This is a shallow pit lined with clay. These pits were common in Scanian fishing hamlets during the Middle Ages but they have also been encountered in Öland and Gotland. However, they have never before been observed so far north as Södermanland.

Peter Norman, Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen,
Box 5404, 114 84 Stockholm.
peter.norman@raa.se

Längst ute i Oxelösunds skärgård ligger öarna Hamnskär och Högskår. Idag är dessa öar i det närmaste obebodda. På Hamnskär finns endast en liten stuga, som används sporadiskt under året, medan Högskår saknar egentliga spår efter dagens människor (vid Högsten, som genom landhöjningen numera är sammanväxt med Högskår, finns en brygga som används av allmänheten). Av allt att döma var det annorlunda förr. På både Hamnskär och Högskår finns spår efter bosättningar som arkeologiskt har kopplats till aktiviteter som fiske och säljakt eller sälfångst.

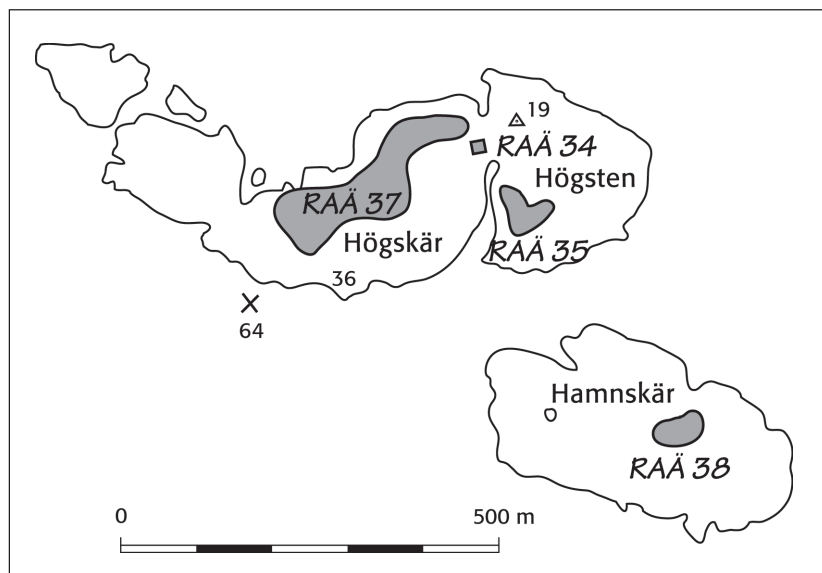

Fig. 1. Karta över Högskår, Högsten och Hamnskär. Upprättad av författaren.

Hamnskär

Hamnskär är 400×200 meter stor. Den inre delen är beväxt med blandskog och enbuskar. I övrigt växer där enstaka tallar. Centralt på ön finns en nu helt uppgrundad vik och de fornlämningar som finns på ön ligger vid den inre delen av denna. Fornlämningarna (RAÄ 38 i Oxelösunds socken) utgörs av elva tomtningar, tre båtlämningar och något som tolkats som en lerbotten.

Tomtning är den arkeologiska termen för lämningen efter en enkel byggnad som ligger i maritim miljö. Den begränsas av stenvallar eller stenvullar som omger en för det mesta röjd golvyta (Norman 1993:27). Tomtningen har sina skogliga paralleller i kolarkojan, jakthyddan och andra period- eller säsongsvis använda enkla byggnader. Tomtningar i sådant läge som de på Hamnskär – intill en väl skyddad vik i det yttre havsbandet – har emellertid en stark koppling till det fiske av främst strömming (sill) och torsk, som bedrevs under sommarhalvåret från medeltid (sen vikingatid) och framåt.

En *båtlämning* är den plats där man drar upp båten på land. De fysiska spåren utgörs ofta av parallella stenrader, som ligger i rät vinkel mot stranden och som är ett resultat efter den stenröjning som gjorts på den yta där båten ska dras upp (Norman 1993:27).

En *lerbotten* är en grund, oregelbunden eller kvadratisk nergrävning, som är klädd med ett tunt skikt lera (Ersgård 1988:41ff). Storleken varierar från mindre än en meter i diameter till uppemot 3–4 meter. Lerbottnar är vanliga utmed kusterna i östra delarna av det gamla Danmark (främst Skåne och Blekinge), men förekommer även på Öland och Gotland. De har påträffats i städernas kulturlager och på fiskelägen av urban eller semiurban karaktär. De har dock aldrig påträffats så långt norrut som i Sörmlandsskärgården. Kronologiskt kan de placeras i tidsavsnittet mellan mitten av 1100-talet och tidigt 1300-tal. Funktionen är omstridd. Vissa anser att lerbottnarna har använts som kärl för framställning av tran ur det avfall som blev över vid sillrensningen (Stenholm 1986:28f). En annan tolkning är att lerbottnarna är rester efter enkla marknadsbodas (Ersgård 1988:41ff).

Även om de arkeologiska utgrävningarna som företogs på Hamnskär år 2000 inte resulterade i så många fynd – några spikhuvuden och lite matavfall (ben från nötkreatur) – kan man av fornlämningskontexten med säkerhet konstatera att det funnits ett fiskeläge på Hamnskär (Jørgensen & Wickberg 2000a, Norman 2000). De två träkolsprov som daterats är från mitten av 1200-talet vilket stämmer bra överens med en utförd landhöjningsberäkning (Norman 1993:66f). Med tanke på att lerbottnar aldrig tidigare påträffats norr om Gotland och Öland bör tolkningen om att en av de undersökta fornlämningarna på Hamnskär är en lerbotten tas med viss reservation. Dessutom omges denna lerbotten av en kvadratisk vall av overtorvade stenar, vilket inte är typiskt för de lerbottnar som påträffats i t.ex. Skåne (Jørgensen & Wickberg 2000a, Norman 2000).

Högskår

Högskår som ligger omedelbart norr om Hamnskär är 500×250 meter stor och kraftigt skogbeväxt. På Högskår har man påträffat fjorton tomtningar, tre båtlämningar, gistvallar (RAÄ 37 i Oxelösunds socken) och en begravningsplats (RAÄ 34 i Oxelösunds socken). Begravningsplatsen är från 1700- eller 1800-talet och har sannolikt ingen koppling till de andra lämningarna. Våren 2000 gjordes en kartering av fem av tomtningarna och spåren efter vad som tolkats som en gistvall (nättorkningsplats), vilka låg relativt väl samlade på avsatser i en NV-sluttning (Jørgensen & Wickberg 2000b).

Hur ska man bedöma tomtningarna på Högskår? Kan man göra tolkningen att även dessa är rester efter ett medeltida fiskeläge? Visserligen definieras lämningarna på Högskår som tomtningar precis som de på Hamnskär och de ligger i anslutning till något som tolkats som resterna efter en gistvall men det finns stora skillnader. Till att börja med ligger tomtningarna på Högskår inte alls i samma skyddade läge som de på Hamnskär utan ganska öppet mot NV. Formen skiljer sig också. Medan tomtningarna på Högskår till formen är rundade eller närmast runda är de på Hamnskär för det mesta

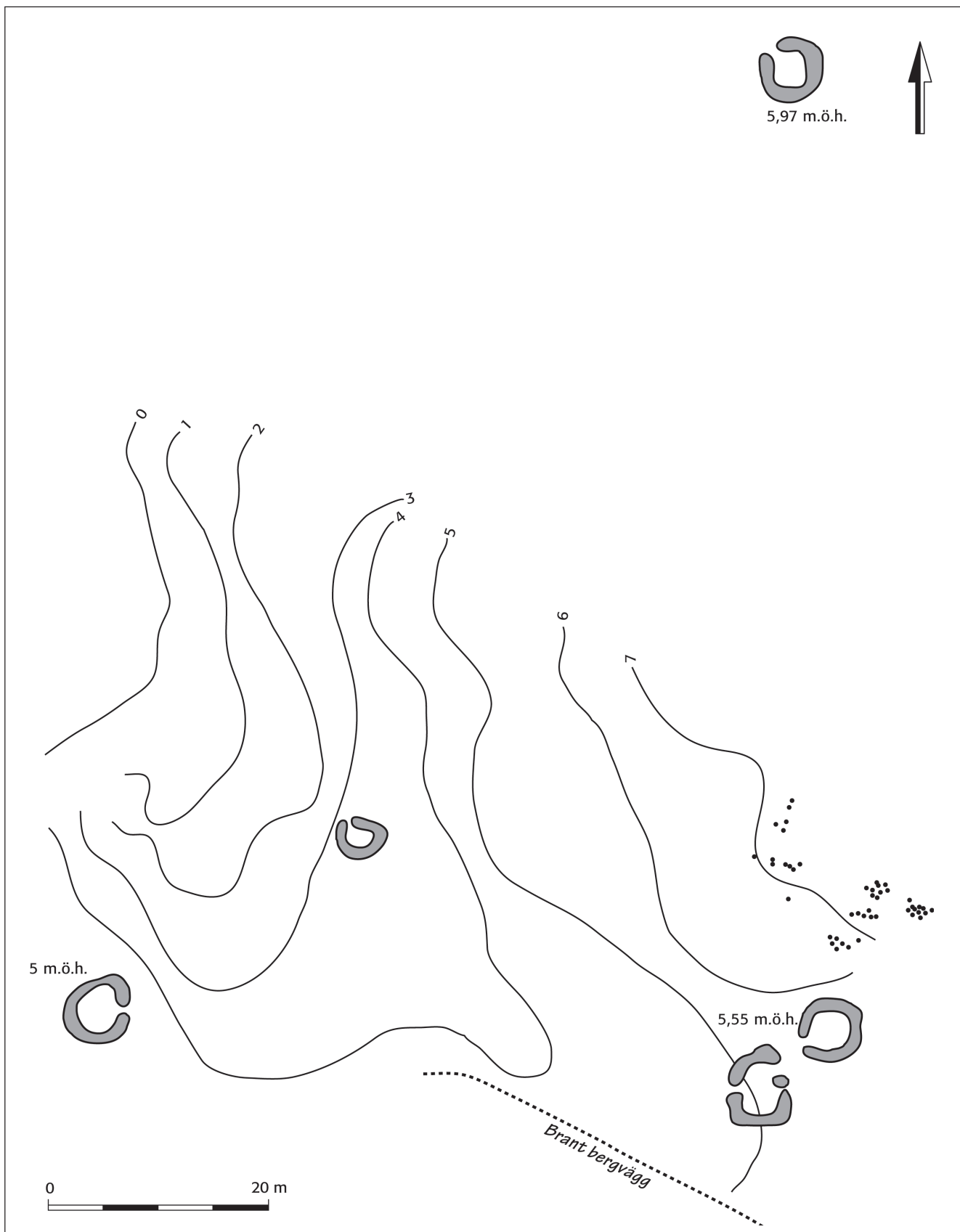

Fig. 2. Kartering av det mellersta området inom RAÄ 37 på Högsjär i Oxelösunds socken. Upprättad av författaren.

är fyrkantiga. Högskärstomtningarna har större invändig yta än de på Hamnskär. Slutligen ligger tomtningarna på Högskär betydligt högre i terrängen – 3–6 m.ö.h. – än de på Hamnskär, så om de varit strandbundna vid anläggandet måste de vara betydligt äldre.

Fornlämningsbilden utmed Norrlandskusten

Innan jag gör ett försök att bedöma dessa olikheter skall jag redovisa min bild av tomtningar utmed Norrlandskusten. I detta område kan man urskilja två typer av tomtningar, sådana som ligger högt – över 10 m.ö.h. – och sådana som ligger under denna nivå (Norman 1993:47f). De högt belägna tomtningarna är större än de lågt belägna och ligger nästan alltid i för väder och vind mer utsatta lägen (de lågt belägna ligger oftast intill skyddande vikar). De högt belägna tomtningarna är oftast rektangulära till formen, medan de som ligger lägre har mer heterogena former. Ytterligare något som skiljer de högt och lågt belägna tomtningarna utmed Norrlandskusten åt är datering och funktion. De undersökningar som gjorts visar att de högt belägna tomtningarna dateras till perioden mellan sen äldre järnålder och 1200-talet, medan de lågt belägna tomtningarna inte kan vara äldre än från 1400-talet (åtminstone sent 1300-tal). Fynden av sälben har gjort att man satt de högt belägna tomtningarna i samband med säljakt eller sälfångst. En hypotes är att de använts i samband med säljakt på vårvinterisarna (Lindström & Olofsson 1990, Norman 1993:24ff). En annan hypotes är att de högt belägna tomtningarna använts i samband med sälfångst med nät (Broadbent 1988:150 ff, Nilsson 1989:44, Norman 1993:24). När det gäller de lågt belägna tomtningarna utmed Norrlandskusten är tolkningen att de använts vid främst det strömmingsfiske, som var ett led i den exploatering av Norrland som inleddes söder ifrån under medeltiden (Norman 1993:24 ff, 51ff).

Landsort

Till för några år sedan fanns den sydligast kända högt belägna tomtningen på Prästgrundet utanför Söderhamn. Vid inventeringar i Stockholms södra skärgård har man emellertid påträffat liknande tomtningar på Landsort (Landin & Rönnby 2002:30ff). Dessa ligger idag 7 m.ö.h. på en platå nedanför Saltmarsklinten. En C14-datering placerar en av de två tomtningarna i övergången mellan yngre och äldre järnålder. Även om platsen ligger tämligen skyddat i våra dagar, var den ganska utsatt för väder och vind vid den tiden. Den mycket begränsade arkeologiska undersökning som gjordes ger inga belägg för vilken näring som kan kopplas till platsen.

På Landsort har man även påträffat tomtningar som både till form och läge är mer lika de som finns på Hamnskär. De på Landsort förefaller emellertid vara äldre (Landin & Rönnby 2002).

Även på Gunnarstenarna som ligger öster om Landsort har man hittat tomtningar, som ligger relativt högt.

Hamnskär och Högskär igen

Den bild som fornlämningarna på Hamnskär och Högskär uppvisar är mycket intressant. Stämmer resonemanget här ovan är det inte omöjligt att vi i södra Sörmlands skärgård kan se två ekonomiska system mötas. En sydlig urban fiskarekonomi representerad av en lerbotten och en nordlig rural säljakt- eller sälfångstekonomi representerad av högt belägna tomtningar.

Det är emellertid för tidigt att dra sådana slutsatser. Innan man sätter ett likhetstecken mellan de sydsandinaviska lerbottarna och den på Hamn-

skär finns det flera saker som måste diskuteras. En av dessa är den kvadratiska vall som omger lerbotten på Hamnskär och som så vitt jag känner till inte har påträffats kring lerbotten längre söderut. En annan är ett stort antal skörbrända stenar som påträffats i lerbotten på Hamnskär. Eftersom lerbottenarna längre söderut enbart eller nästan enbart förekommer i stenfria miljöer är det möjligt att detta kan betraktas som ett lokalt särdrag. Gemensamt är emellertid att lera inte förekommer naturligt, vare sig på Hamnskär eller på de platser där lerbottenar påträffats söderut, utan måste ha transporterats till platsen.

Likaså finns det en del som skiljer de högt belägna tomtningarna på Högskår från dem som påträffats utmed norrlandskusten. Formen på Högskärs-tomtningarna är närmast rund, medan de norrländska till övervägande delen är rektangulära. Dessutom kan man konstatera att när det gäller läget i terrängen ligger tomtningarna på Högskår inte lika exponerat för solen som de norrländska. Även de två tomtningarna på Landsort är med läget i en sydslutning mycket exponerade för solen. Det soliga läget är ett av de argument som stödjer hypotesen om att tomtningarna använts av människor som jagat säl på vårvinterisarna. Då, i mars–april, var det viktigt att utnyttja den värme som solen gav så effektivt som möjligt. För att komma vidare i jämförelserna mellan Högskärs-tomtningarna och de högt belägna tomtningarna utmed norrlandskusten måste man gå vidare med undersökningarna av de förra. Karteringen bör kompletteras med en arkeologisk utgrävning i åtminstone en av Högskärs-tomtningarna. Skillnaderna i höjden över havet kan däremot förklaras med att landhöjningen varit större i Norrland.

Referenser

- Broadbent, Noel 1988. Järnålderns och medeltidens säljägare i Övre Norrlands kustland. *Arkeologi i norr* 1, 145–164. Umeå.
- Ersgård, Lars 1988. *Vår marknad i Skåne. Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 4. Lund.
- Jørgensen, Maria & Wickberg, Ylva 2000a. Rapport för arkeologisk undersökning av fornlämning raä 38 i Oxelösunds socken. Undersökning av anläggning 9 och 13 på Hamnskär. Södertörns Högskola.
- 2000b. Rapport för kartering av utvalda fornlämningar inom raä 37 i Oxelösunds socken. Högt belägna tomtningar på Högskår. Södertörns högskola.
- Landin, Maria & Rönby, Johan 2002. Tomtningar i utskärgården från yngre järnåldern. Arkeologiska undersökningar på Landsort, Torö socken, Södermanland. Södertörns högskola Research Reports 6.
- Lindström, Inge & Olofsson, Lena 1990. Fiskelägen och tomtningar i västra Bottenvikens skärgård. C-uppsats i arkeologi vid Umeå universitet.
- Nilsson, Ann-Christin 1989. Tomtningar från yngre järnålder utmed övre Norrlands kust. Center for Arctic Cultural research. Research reports nr 13. Umeå.
- Norman, Peter 1993. *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska museets Handlingar 116. Stockholm.
- 2000. RAÄ 38:13 i Oxelösunds socken. Komplettering till arkeologisk rapport över arkeologisk undersökning av fornlämning RAÄ 38 i Oxelösunds socken. Södertörns högskola.
- Stenholm, Leifh 1986. *Ränderna går aldrig ur. En kulturhistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lund Studies of Medieval Archaeology 2. Lund.

Petter Kellers glashytta på gården Segelhult/ Glashyttan/St. Glashyttan. Etablering av kontinental renässans i vasatidens inhemska produktion och konsumtion i Sörmland

Henricson, Lars G. 2003. Petter Kellers glashytta på gården Segelhult/
Glashyttan/St. Glashyttan. Etablering av kontinental renässans i vasatidens
inhemska produktion och konsumtion i Sörmland. *Kulturell mångfald i
Södermanland* del 2, 106–115.

Petter Keller's glassworks at the farmstead of Segelhult/Glashyttan/St. Glashyttan. The establishment of the continental Renaissance in the local production and consumption of Sörmland during the Vasa period – "Petter Kellers glassworks" at the farmstead of St. Glashyttan in Södermanland, c. 10 km south of Nyköping, central Sweden, is known from written sources (c. 1581–c. 1593/94). In the year 2000 it was identified in the forest. A small archaeological investigation took place at the site in 2001. In different qualities, functions, forms and ornaments the finds correspond with materials from early investigations at the castle of Nyköpingshus, Duke Karl's residence. Karl founded at least four glassworks in the region between 1581 and 1604 (?), and he became an important entrepreneur, exploiting industrial resources in order to establish the continental Renaissance culture in Sweden. The glass blowers in early Swedish industry were mainly Germans. St. Glashyttan was the second glass-working site in Sweden. The first was founded in 1556 in central Stockholm during the reign of King Gustav Vasa, Duke Karl's father. Find materials from this production have recently been identified in archaeological materials from central Stockholm. From the mid 16th century an increasing number of different glass products were found in culture deposits of Swedish towns as a result of the introduction of the domestic glass industry.

Lars G. Henricson, Fridhemsgatan 14a, 11240 Stockholm
lars.g.henricson@swipnet.se

Inledning

Järnålder/medeltid

Glasbägarfynden från gravfältet på Kumla Ättebacke, Härads socken i Södermanland, med dateringar från 400-tal till 8/900-tal, beskriver i sin relativa mångfald ett kultursamhälle där bägare av importerade glas sannolikt har haft en kontinuerlig roll i människors medvetande. Det sammanlagda antalet glasbägarförande gravar, 8 st (10 glas?) från detta gravfält innebär det mest omfattande någonsin återfunna i landskapet relaterat till ett enskilt gravfält (jfr Drotz & Ekman 1995:47f).

De medeltida eller senare samlingarna i landskapet är mindre kända, det kompletta materialet från Söderköping har dock bearbetats (Henricson manus 2). Från staden kan ett varierat fyndmaterial följas med 1200-talets första hälft och senare.

Medeltidens glasbägare i Sverige är även dessa importerade och torde tvevelsutan i huvudsak ha varit förbehållet ett befolkningsskikt som upprätthåller livsformer betingade av hög status. Ett islamiskt fragment vidgar perspektivet. Införseln av glas från de kontinentala verkstäderna skall ses mot bakgrund av Lübecks handelsvälde i Östersjön och det stora inslaget av tyska borgare och handelsmän i de svenska medeltidsstäderna, i politiska ledning, administration och varudistribution.

Dryckesbägarnas relativa mångfald kan skönjas bl.a. i de bottenpartier som bevarats i Söderköping. 18 (19) skärvor från kvarteret Mjölaren med både sex- och åttkantiga exemplar och med stor ornamental variation visar att passglas tycks förekomma frekvent i Söderköpings dryckeskultur. Dessa glas torde i huvudsak ha tillverkats i den tidiga svenska glasindustrins verkstäder under 1500-talets andra hälft/1600-tal (Henricson manus 1).

Med introduktionen av en svensk glasindustri, i Sörmland från 1581, tycks glasmaterial ha kunnat nå ett bredare befolkningsunderlag. Den tidiga industrin skall här i korthet behandlas med utgångspunkt från den nyligen återupptäckta glashyttan vid gården St. Glashyttan (fig. 1).

Fig. 1. Hyttruinen på St. Glashyttan, från öster. Foto författaren.

”Petter Kellers glasbruk” på gården St. Glashyttan

Äldre arkeologiska undersökningar från svenska glasbruk från vasatid/stormaktstid har i huvudsak utförts extensivt och med endast selektivt bevarade fyndmaterial. Dokumentationen är sparsam, dess forskningspotential har betydande begränsningar. Fyndmaterialet har aldrig bearbetats i helheter, inte heller de sannolikt till dessa symbiotiskt bundna fyndmaterialet i samtida städer. I Stockholms kulturlager ökar kulturlagrens maktighet under 1500-talets mitt, den avläsbara konsumtionen av hålglas är betydande och beskriver en ökad förankring i både folklig dryckeskultur och i yrkesmässig vardag (op. cit. Henricson manus 1; 2002:228).

Från det första kända bruket i Sverige, initierat av Gustav Vasa år 1556 (–1565?), på Norrmalm i Stockholm (Hermelin & Welander 1980:90) finns idag ett identifierat arkeologiskt material. Skärvor som avspeglar verksamheten vid mästarstolens dagliga arbete återfinns i fyndmaterialet från äldre undersökningar i kv. Hägern Större i Stockholms Klarakvarter (Henricson 2002:228; Broomé & Henricson manus). Vid nedläggningen av Andreas Ninquedos och Rochius Brijos bruk sker ett kontinuitetsbrott som sannolikt innebar förlust av uppbyggd kompetens. Nästa etablering i det dåvarande Sverige sker först 1581 och då med Hertig Karls initiativ till hyttan på gården Segelhult, senare Glashyttan/St. Glashyttan en knapp mil söder om Nyköping i Sörmland. Heribert Seitz föreslog tidigt att ”det torde få anses som ganska otvivelaktigt att den är identisk med en liten plats, ”Glashyttan”, en mil söder om Nyköping” (Seitz 1947:28). Enligt uppgift skall även f.d. landsantikvarien Ivar Schnell ha besökt gården och bl.a. ha tagit prov ur gårdens sandbankar.

Mäster Petter Keller, ett från tyska glasbruksmiljöer välkänt släktnamn, kallas till Nyköping sannolikt från Hessen. En samtida Jiri (George) Keller står som mäster från 1595 på ett bruk i Orlické Hory, en bergskedja i nordöstra Tjeckien (Sula 1984:105). Ett privilegiebrev utställt för Jiri Keller finns bevarat.

En nu pågående inventering av vasatidens och stormaktstidens svenska glashyttor (skriftliga källor/arkeologiskt material; Broomé & Henricson manus) har även inneburit två mindre orienterings- och forskningsundersökningar på de två äldsta på plats identifierbara brukena i Sverige; Petter Kellers glasbruk på gården St. Glashyttan, Stora Marsäng 1:3, Bergshammars sn, i Nyköpings kommun i Sörmland (ca 1581–1593/94) (Skyllberg & Henricson manus) och ”Johan III:s glasbruk” på Bryggholmen (1587–ca 1640), Vallby socken i Enköpings kommun (Seitz 1933b:22; Henricson manus 4). På dessa bruksplatser har även utförts geofysisk prospektering med utrustning för EM 38, som söker elektrisk ledande eller magnetiskt material i jorden. Med denna icke destruktiva metod är strävan att söka information kring arkeologiska omständigheter under mark (Persson 2001). I korthet skall här fyndmaterialet från St. Glashyttan diskuteras utifrån sitt mångkulturella perspektiv.

En av arkeologins viktigaste uppgiftslämnare är gårdarnas och landskapets folk. Genom ofta lång erfarenhet och arbete ute på åker och äng känner de sin jord sitt landskap och sin hembygds människor. Lantbrukare Georg Lundberg på gården St. Glashyttan gick länge och funderade kring ett högkomplex ute på gårdens gamla skogsmarker.

Regionen har en rik bergslagskultur (jfr Skylberg 2001), hyttlämningar och ortnamn knutna till denna är en levande del av kulturlandskapet. Brännekeby hembygdsgrupp fick tillstånd att med ett mindre sökschakt försöka identifiera platsen 2000. Vid en ny undersökning 2002 återupptogs detta schakt och den omrörda fyllningen sållades. Undersökningen dokumenterades med sedvanlig metod.

Verksamheten vid St. Glashyttan bör ha inletts 1581 och upphör sannolikt ca 1593/1594, när mästare Keller på hertigens initiativ etablerar ett nytt bruk 1594 ute på ”Alliö holme” i Gripsholmsviken (Lundkvist 1988:42). Vid 1580-talets mitt omtalas i arkivmaterialet ”Glasmakaren” på Segelhult. Under 1590-talets inledning uppges att gården är ”förlänt M(äster) Petter Glasmakare som han besitter”. Någon gång under 1600-talets första år tycks gården ha genomgått ett namnbyte, ”som nu kallas Glashyttan” (inf. brev, Hans Broomé 2000).

Karls drivande intresse för industriutvecklingen i sitt hertigdöme innebar i detta fall att han kom att ta initiativ till en rad glasbruk; förutom St. Glashyttan även ett i Sundby i Almby socken (Närke) 1591–ca 1629; Älgö i Ytterenhörna socken (Alliö holme) (Sörmland) 1594–1601(14?) (Seitz 1933a:92); Ridö (?) (Sörmland) (osäker etablering), Överenhörna socken 1604–? och Kopparhaga glasbruk i Taxinge socken (Sörmland) 1604?–1686 (Carl IX) (jfr Lundkvist 1990:27ff). Hertigens omsorger innebär att han även kommer att medverka till att överflytta Engelhardt (Becker) glaas(m)ester från Sundby till det uppländska Bryggholmens bruk 1598 som nu stod utan ledning (Seitz 1947:23).

I Mälarenregionen byggs det äldsta glasriket. Arbetshypotetiskt måste vi anta att en betydande mängd av den glaskonsumtion vi möter i det samtida stadsmaterialet i regionen härrör från Hertig Karls olika glasbruk.

Arkeologiska undersökningar av varierande omfattning har genomförts på hertigens glasbruk, förutom nu på St. Glashyttan, även på Sundby (Grälls 1994) och Kopparhaga bruk (Magnusson 1977).

Fyndmaterialet från St. Glashyttan är starkt fragmenterat, vittrat och ibland sammanfallande. Det begränsade materialet visar dock en stor bredd i sina möjligheter till diskussioner kring sin presumtiva mångfald.

Hålglas

De hålglasskärvor som kunnat identifieras från hyttruinen är sammantaget 77 (79) stycken, flertalet är för små eller anonyma för identifikation. Enstaka

skärvor kan endast i någon mening diskuteras utifrån sitt ursprung till form och funktion. Det är sannolikt inte på denna plats inom verkstadsområdet som havererade hålglas skall förväntas i större omfattning. Inga undersökningar hittills gjorda i Sverige kan genom fyndmaterialet ge absolut verkstadsidentitet till respektive undersökningsyta.

I kvalitativa avseenden beskriver fyndmaterialet från St. Glashyttan ett brett spektrum av produktionen, från högkvalitativa smältor med massor i såväl klarglas, opaka glas men med huvudparten tillverkade i glas med olika gröna nyanser. Den gröna "standardfärgen" erhålls här i huvudsak genom de föroreningar som återfinns i smältans olika råvaror. Hålglasfragment med extrem blåsighet och föroreningsgrad visar även exempel på lågkvalitativa eller misslyckade smältor. Enstaka skärvor ur dessa eller liknande produktioner kan även återfinnas i hittills inventerat stadsmaterial.

Lämningar efter hålglas tillverkade i klart avfärgat glas är ovanliga i fyndmaterialet från vasatidens glashyttor, ett flertal smältor eller krossat material med färglösa eller endast obetydligt färgade massor visar dock att dessa mera exklusiva kvaliteter producerats i betydande kvantiteter även på St. Glashyttan.

Ett litet grönt fragment kan möjligen tillhöra fotpartiet från ett passglas, den i särklass vanligaste bägarformen av glas i Sverige under perioden ca 1540–1700, vanlig från andra samtida hyttplatser såväl som i samtida kulturlager i städerna.

Skärvor från enskilda kupper från enklare bägar- eller vinglasformer förekommer. Hålglas förblåsta i optikform (skapar en oftast diagonal eller vertikal räffling i glasets yta) representerar den kanske vanligaste dekorformen i glasets internationella historia, så även under svensk vasatid. Fyra skärvor visar att dessa inte varit ovanliga i leveranserna från St. Glashyttan.

Den s.k. "Hertig Karls servis" välkänd från undersökningar på Nyköpingshus (Seitz 1947:23ff; Järlgren 1980: 116ff), återfinns i en bottenskarva från en s.k. *Spechter*, samt ytterligare ett mindre fragment med samma ornamentik (fig. 2). Dessa återfanns med hembygdsverkens undersökning 2000 och daterar fyndplatsen i paritet med kända skriftliga arkivuppgifter relaterade till St. Glashyttan. Denna trådornerade och sedan formlåsta dekor är vanligt på glas från Stockholms kulturlager i både gröna och i klarglasmassor. En översikt av dateringarna hos det inventerade materialet visar att huvudparten kan placeras inom perioden 1500-talets slut till 1600-talets början (Henricson 2002:229, fig. s. 231). Ornamentet är inte typiskt för "Hertig Karls servis" och St. Glashyttan, det förekommer även i ett fåtal lösfynd från Bryggholmen, från undersökningarna vid Kopparhaga men även från andra hyttplatser i Sverige.

Med 1500-talets mitt utvecklas ett mode, med traditioner från hög- och senmedeltid, där glasens kupper blåses i en lång rad varianter av formlåst ornamentik. Detta specifika "Hertig Karlornament" tillverkas även i stora delar av Europa under perioden (jfr Sedläckovà, odat. 17:9, 19:67, 97, 98, 99; 24:404).

Ett komplett olivgrönt ben med insnörd pelarform och med delar av kuppen och foten bevarad, från kv. Pilgrimmen i Söderköping visar en identisk samstämmighet med exemplar från Nyköpingshus. I jämförande perspektiv torde även detta kunna tidsställas till 1500-talets slut / 1600-talets inledning (Henricson manus 2). En skärva i klarglas med denna ornamentik har nyligen (2001) återfunnits vid undersökningar i kv. Varmbadet i Nyköping (Björn Pettersson, Sörmlands museum, muntl.)

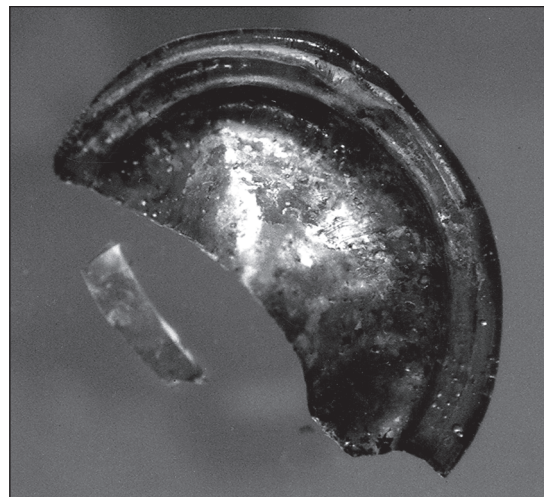

Fig. 2. Brandskadat bottenfragment från s.k. *Spechter* från undersökningen 2000. Foto författaren.

De glas med glassigill med initialerna C M, krönt med hertigkrona, som med goda skäl bundits till *Petter Keller glasmacher* och hans produktion (Seitz 1947: 24ff), har diskuterats i kontinental forskning (jfr brev från Karl-Heinz Poser 1999 / 2000). Relaterat till dessa erfarenheter skall CM-sigillen vara alltför tidiga. Frågan har ställts: Kan initialerna C och M hänföras till några andra namn än till Hertigens och hans gemål Maria av Pfaltz? Äktenskapet mellan dessa sträcker sig mellan åren 1581–1589 då Maria avlider.

Enligt uppgift ur *Catalogue Colinet* finns flaskor med sigill (*wax seals*) och med de tidigaste dateringarna 1571 och 1604 (McNulty 1972:144; Van den Bossche 2001:47). Ett glassigill med ett *Nesselblatt* på en skärva ur ett dryckesglas, det äldsta kända från den europeiska kontinenten kan utifrån en beställning av 1 416 *Spitzgläser* till Hertig Fredrick III av Holstein, ges en datering till ca 1640 (Van den Bossche 2001:47, Figure 23; Poser 1997:60, Tafel 2).

Sigillen från Nyköpingshus kan således tillhöra en introduktionsfas av företetselsen att förse dryckesbägare med ägar-, beställar- eller fabriksmarkerande glassigill i Europa. Dessa saknas ännu i fyndmaterialet från St. Glashyttan, såväl som i det hittills inventerade stadsmaterialet.

Opaka hålglasproduktioner är sällsynta under perioden, de förekommer dock i produktionslämningarna på St. Glashyttan såväl som i vita som blå eller gröna nyanser, ibland marmorert flammiga, men då endast som smältklumpar eller som kylsprucket material. Dessa massor måste betraktas källkritiskt, huruvida verkstaden med avsikt har använt opakiserande tillsatser till mängden (de blandade råvarorna), i avsikt att planera för en opak produktion har vi idag inget begrepp om. Glasmassor kan även ”grumlas” i oavsiktliga kemiska eller tekniska processer.

Endast sällsynt (två fragment) kan hantverkarens yrkesskicklighet mötas i fyndmaterial med spår efter verktyg. Två vid mästarstolen med klippsaxen avklippta mynningskanter beskriver det avslutande momentet innan glasens mynning i invärningsugnen får sin slutliga finish, och färdiga kan bäras in till kylugnen. Likvärdiga material återfinns även från Bryggsholmen och Kopparhaga.

Planglas

Planglaskvaliteterna kan i huvudsak identifieras. Cylindermetoden dominerar fyndmaterialet, likväl som från alla undersökta hyttor från perioden. Fyndmängden korresponderar med fyndkontexten i stadsarkeologisk kontext. Fönsterglasen har sannolikt inneburit en viktig bas i produktionen och därmed i verkstadens ekonomi.

Flera skärvor har spår efter med kröjssel (raspliknande verktyg) bearbetade kanter, enskilda andra fragment har diamantristade linjer. Detta visar att glasskivorna i enskilda fall delats och bearbetats redan på hyttplatsen, sannolikt enligt gjorda beställningar. Fenomenet kan studeras även på andra verkstadsplatser.

Ett planglasfragment i klart ljus bärnstensgul massa är unikt enligt författarens erfarenhet, en blå skärva kan möjligen även tillhöra gruppen planglas. Huvudparten är mörkare standardgrön medan flera skärvor tillverkade i ljust gulgröna nyanser visar att strävan även varit att nå ljusa glas och höga kvaliteter i fönsterproduktionen. Huruvida vi här kan särskilja socioekonomiska eller funktionella skillnader i orderböckernas beställningar kan inte idag utrönas.

Intressanta är flera fragment från s.k. *Butzenscheiben*, (”butelj bottenglas”) samtliga i en ljusare grön nyans. Dessa är tillverkade som en utsirrad assiettstor, rund skiva med puntelmärke (”oxöga”) och med omvikta kanter, St. Glashyttans skivor kan beräknas haft ursprungliga diametrar på ca 11–11,5

cm. (fig. 3). Dessa monterades sedan in i blyspröjsade fönsteruppsättningar. *Butzenscheiben* är inte ovanliga i renässansens fönsteruppsättningar i Europa och kan även dokumenteras från svenska högreståndsmiljöer. Ett välbevarat komplett exempel på dessa fönster finns idag i det Wrangelska gravkoret vid Skoklosters kyrka från 1640-talet (Nisbeth 1993:9). Ett rikt material är även känt från äldre undersökningar på Nyköpingshus (Sörmlands museum, opublicerat material) och kan således med rimlig sannolikhet bindas till produktionen vid St. Glashyttan.

Formen är ännu inte känd från andra hyttplatser i Sverige. Viktigt är även här att konstatera att den ännu inte har kunnat identifieras från Stockholms stora arkeologiska material eller från någon annan stad i Mälarenregionen. Dessa små *Butzenscheiben* tycks vara specifika för mästare Kellers tillverkning på St. Glashyttan efter beställningar från Hertig Karl på Nyköpingshus.

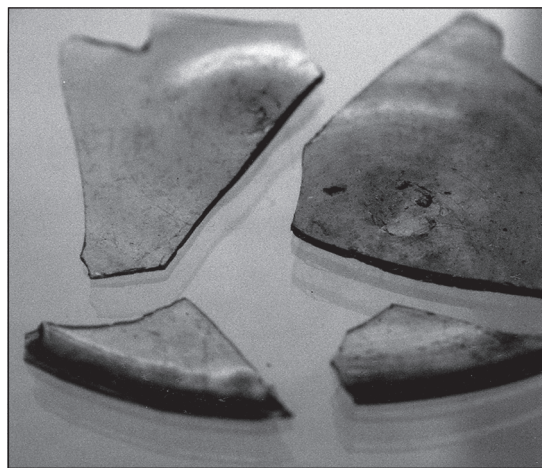

Fig. 3. Skärivor från *Butzenscheiben*, St. Glashyttan 2000. Foto författaren.

Ugnsmaterial /smältprocessen

Med undersökningen 2002 gjordes även en avtörvning av en 1 meter bred yta tvärs över den större av de bevarade högarna. Avsikten var att studera eventuella i ytan registrerbara konstruktioner. Här, liksom i den mindre högen, kunde en med bruk murad konstruktion konstateras. Med övrig kontext på platsen kan högarna identifieras som ett raserat ugnskomplex vid en glashytta.

Hyttruinen kan i dag ses som två intill varandra separata högar, en mindre och en större. Som en helhet kan dessa sammantaget även upplevas hästskoformad. Likheten är då intressant i jämförelse med hyttruinerna från Sundby (Grälls 1994:7).

En lång rad fragment av mer eller mindre sammansmälta, sintrade eller förslaggade material; sten, tegel, glas eller slaggar från olika faser av smältprocessen i olika grad av fragmentering, nedbrytning och destruktion, berättar om en intensiv verksamhet i höga temperaturer. Bränd lera med negativa avtryck i ytan bör ha härrört från någon form av byggnation på platsen.

Ugnens (ugnarnas) storlekar, antal, konstruktioner eller funktioner kan ännu inte definieras. Dessa fick ofta repareras eller byggas om helt, de höga temperaturerna förorsakade snabb destruktion av sten eller tegelväggar. Efter beslutet om hyttans nedläggning tillåts ugnarna att kylas ned helt, de kraftigt kylspruckna och skörbrända väggarna blir snabba offer för väder och vind, för vinterns frostsprängning och för skogens växtkraft (jfr Noreen & Graebe 1964:64).

Kunskaper kring ugnarnas konstruktioner, storlekar och teknologi är bristfälliga i Sverige. Rekonstruktionerna från Heribert Seitz undersökningar av hyttan vid Trestenshult (ca 1628–1640) i Småland (Seitz 1932) har en delvis bristfällig dokumentation. Undersökningarna vid Henrikstorp i Pers-torp socken (Skånska glasbruket) (1693–1762) i Skåne refererar i huvudsak till ett 1700-talsbruk (Noreen & Graebe 1964).

Gustav Jung blev mästare på glasbruket i Nystad (Uusikaupunki) i Finland (1681–1685) och på Södermalm i Stockholm (1688–1694) (Lilla Glasbruksgatan). Jungs iakttagelser under en studieresa i Europa under 1660-talet där han studerat ”över 100 glasugnar” resulterade i en omfattande anteckningsbok bl.a. med noteringar och teckningar kring ugnar och ugnsteknologi. Boken, tyvärr opublicerad, finns förvarad på Uppsala universitetsbiblioteket har aldrig bearbetats relaterat till befintligt arkeologisk material (Matiskainen & Haggrén 1996:447ff).

Lämningar efter fragmenterade deglar, ofta med glasbeläggningar, är vanliga från periodens hyttplatser. Från St. Glashyttan är de dock ännu fåtaliga. Identifierat material ger endast vaga upplysningar kring denna process. Utbrända eller av andra skäl icke användbara deglar återanvändes i krossat skick som magringsmedel i tillverkningen av nya. Stora mängder av småskaligt splitter från dessa karakteriserar Bryggholmens verkstadsgolv.

Högkvalitativ finkornig kvartssand, en av den viktigaste råvaran i en glas-smälta, återfinns fortfarande i stora kvantiteter i bankar kring gården St. Glashyttan. Siktade kvaliteter av denna sand torde ha varit platsens viktigaste lokaliseringsunderlag.

Diskussion

Gustav Vasa hade med sin reformation effektivt förött stora delar av det kulturella livet som utvecklats i kontakterna med den romersk-katolska kyrkan. ”En hel nation försökte göra sig kulturellt urarva” enligt Sten Lindroths välkända formulering.

Vasakungarna fick nu i ett mödosamt arbete att återupprätta kontakterna med Europa. Hantverksindustrin hade åderlåtits sitt kunnande, importen var dyrbar. Etableringen av en inhemsk glasindustri skulle visa sig behöva flera decennier för att nå kontinuitet och stabilitet.

Samtidigt, i kontakter utvecklade med de ryska krigerna, introduceras brännvinet i Sverige. Öl och vin hade flödat sedan länge. Johan III var kunnig i medicin och hade tidigt ägnat sig åt farmaceutikens konst. Tillsammans med sin hovapotekare Simon Berchelt experimenterade kungen med olika läkemedel som skulle skydda mot den fruktade pesten. ”*Aqua vitae regia*” eller ”Det konungliga brennewijn” började användas troligen 1576 (Stavås 1995:9f). Ett citat från Sörmland ger en uppfattning om brännvinets medicinska betydelse i äldre tid ”Hjälper inte brännvin, vitlök och mjölk, då är det obotligt” (Lausson 1995:15).

Äktenskapet mellan kung Gustav och Katarina av Sachsen-Lauenberg 1531 bidrog till inrättandet av det s.k. tyska kansliet för utomnordiska kontakter. De nya tyska medhjälparna betonade kungamaktens höghet och i renässansens anda ett absolut behov av exklusiva statusmarkeringar (Larsson 2002:216f).

I Europas furstehus flödade kultur- och bildningsideal. Gustav Vasas söner Erik, Johan och Karl kunde med fog hävda tidens ideal i sin utbildning och i sin furstegärning. Omständigheterna kring kungens döttrar är mindre kända.

En mångfald produkter, tillverkade av hitkallade framförallt tyska mästare, kunde nu direktbeställas från inhemska glashyttor – ”fenster glass” till rikets byggnader, ”dryckes käril” till hovens taffel eller till de gemena krogarna i städernas gränder. ”Flaskor” och ”Distelere glaas” beställdes till det expanderande apoteksväsendet.

De starkt begränsade hittillsvarande undersökningarna på St. Glashyttan har sammanlagt gett ett rikt varierat fyndmaterial och ett viktigt underlag för diskussioner kring platsens betydelse i introduktionsfasen av den svenska glasindustrin. Samtliga de i huvudsak förväntade materialkategorierna är representerade – även om starkt fragmentariska, destruerade och ofta svåra att tolka. Endast ugnskomplexet har berörts av undersökningarna 2000–2002, och då med ett småskaligt ingrepp. I vetenskaplig mening har dock undersökningen gett viktiga och kvalitativa erfarenheter. Omkringliggande ytor i befintlig skog, döljer med all sannolikhet ett industriområde med verksamhetens övriga funktioner.

Allt talar för att området sedan bruket lades ned, bortsett från ett eventuellt konventionellt skogsbruk över tiden, aldrig varit föremål för någon form

av markarbete eller annan för de arkeologiska lämningarna destruktiv verksamhet. Glashyttan vid Segelhult/St. Glashyttan är den enda från svensk vasatid i Sverige med denna sannolikt, bortsett från orienteringsundersökningen ovan, intakta status. Gustav Vasas hytta i Stockholm torde slutligen ha raserats redan under de stora omdaningsarbetena på Norrmalm under 1640-talet.

Bruk nr 3, i kronologisk ordning, på Bryggholmen, återfinns som bevarade lämningar under nuvarande gårdsplanen framför mangårdsbyggnaden, samt som omrörda lager i omgivande trädgårds och åkerarealer (Enköpings museum, opublicerat material samt Henricson manus 4). Från nästa etablering, vid Sundby gård, är hyttruinen sannolikt intakt medan det omkringliggande industriområdet kraftigt decimerats genom under äldre tid anlagda vägsträckningar, samt genom närliggande åkermark.

Nästföljande anläggningar med kända omständigheter från 1500-talets slutskede och in genom 1600-tal har ofta starkt decimerats/destruerats genom olika former av markexploatering eller äldre arkeologiska undersökningar med svagare eller obefintliga dokumentationsunderlag. Enskilda hyttor kan endast identifieras genom skrivna arkivmaterial. Kring ett fåtal platser råder fortfarande osäkerhet kring eventuell etablering/lokalisering. Samtliga äldre stockholmsbruk är idag uttraderade genom stadens successiva omdaning och expansion.

St. Glashyttan i Bergshammars socken har en unik position som den näst äldsta idag kända från det dåvarande Sverige och som den mest välbevarade bruksplatsen från den tidiga svenska glasindustrins etableringsfaser. Situationen innebär en betydande resurs och avgörande ansvar utifrån vetenskapliga, pedagogiska eller publika utgångspunkter. Platsen för Hertig Karls hyttetablering på Älgö, även denna med Petter Keller vid mästarstolen, har ännu inte kunnat identifieras, möjligen finns även här en orörd verkstadsplats.

Mästarna kom i huvudsak från Tyska områden, i enskilda fall från Spanien eller Italien till Sverige och här tillverkade de glas i de svenska hyttorna, med former och funktioner utifrån kontinentala erfarenheter och traditioner. Den första svenskfödde mästaren anses vara Melchior Jung (far till Gustav Jung) som erhöll privilegium att bygga ett glasbruk i Stockholm 1641.

Mästarna känner vi till namn, i några fall kan möter vi även omständigheter kring deras tjänsteavtal och ekonomi. Deras *curriculum vitae* eller karriärvägar från respektive hemländer har vi endast svaga begrepp kring, deras olika namn kan dock ofta knytas till välkända glasblåsarsläkter, d.v.s. till generationer av kontinental glaskultur.

Sverige har i sin äldre kultur- och industriutveckling stått i en kontinuerlig beroendeställning till kontinental expertis. Den nödvändiga svenska strategin att vända sig utomlands för att söka kompetens och förlagor till utvecklingen här hemma innebar behov av goda förhandlare med en expansiv budget. Höga anspråk ställdes på en kvalificerad hantverks och konstnärskår. Vi vet dock från olika erfarenheter att nordens bristande resurser, relaterat till kontinentens långt större marknader, dess mörker och kyla kunde skrämja. Kontrakt och erbjudna livsbetingelser i Sverige måste vara ekonomiskt lockande.

Introduktionen av glasindustrin i Sverige under 1500-talets andra hälft torde i huvudsak ha ställt krav på basproduktionen och det fundamentala hantverksskunnandet. Vi vet dock att både förgyllda och oförgyllda ”christal glas” beställdes från Andreas Ninquedos verkstad på Norrmalm (Lundkvist 1988:87). Skärvfynd från Bryggholmen med diamantristad ornamentik, ytterst sällsynta i svenska fyndmaterial, kan tyda på att tekniken producerats på ön (Henricson manus 4).

Det arkeologiska materialet från vasatidens glashyttor karaktäriseras av mångfald och variabilitet i form och funktion – flaskor och buteljer, dryckes-

glas, kannor och stop, planglas till den ökande byggnationen i form av cylinderglas och butzenscheiben, apotekarens och allkemistens utrustningar. Fyndmaterialet korresponderar i huvudsak med de samtida lämningarna i stadsmaterialet. Arbetshypotetiskt kan vi nu anta att importen begränsats till exklusiva produkter som krävde specialistkompetens, basutbudet av rikets konsumtionsvaror av glas hanterades av kvalificerade mästare från 1556 och i kontinuitet från 1581.

Hertig Karl var en betydande innovatör bakom denna utveckling och mån om industrins kontinuerliga utveckling. Hertigen anmodar sin ”Petter Keller glasmacher” att anskaffa ”två drenger som han till läre haffue skall och sin konst alldeles underwijse eftersom han och utloffuet haffuer” (Seitz 1947: 24). Karls många glasbruksbyggen i Sörmland spelar en avgörande roll för industrins etablering och konsolidering i vasatidens Sverige. Med inträdet i stormaktstidens expansionspolitik, kom utökade och kontinuerliga kontakter att kunna knytas till kontinentens och framförallt tyska industrietablissemang.

En begränsad undersökning av delar av ugnskomplex och industriområde och ett utvecklat program för laborativa analyser av både svenska verkstads-material och materialet i framförallt städernas kulturlager, skulle ge en ökad kunskap kring distributionen och konsumtion av St. Glashyttans eller andra samtida verkstäders produkter. Arbetshypotetiskt hade enskilda hyttor även i vissa avseenden specialiserade kollektioner relaterat till övriga producenter. Kring dessa centrala frågeställningar har vi idag endast mycket svaga begrepp.

Arkeologiskt identifierbara omständigheter ger intryck av att högkvalitativ innovation och kompetens kunde avkrävas av hitkallade mästare. Relaterad till rikets behov skapades med början i 1500-talets andra hälft en betydande mångfald av glasprodukter, i stilistisk, funktionell och kulturhistorisk mening direkt överförd från kontinentens mer än tusenåriga erfarenhet. Genom Hertig Karls industripolitiska initiativ spelar tidig sörmländsk glasindustri en huvudroll i denna utveckling.

Referenser

- Broomé, Hans 2000. Informationsbrev till Bränn-Ekeby hembygdscirkel.
- Broomé, Hans & Henricson, Lars G. manus. Vasatidens och stormaktstidens glas och glasbruk i Sverige (prel.). Stockholmsmonografier, Kommittén för Stockholmsforskning.
- Drotz, Margareta & Ekman, Tomas 1995. *Kumla Ättebacke – 1000 år i Härads Kumla*. E 20. Södermanland, Härads socken, RAÄ 15. RAÄ UV Stockholm Rapport 1995:32.
- Grälls, Annika 1994. *Sundby*. Arkeologisk Förundersökning. Närke, Örebro kommun, Almby 13:487, RAÄ 31, dnr 8889/1992. RAÄ UV Stockholm Rapport 1994:2.
- Henricson, Lars G. 2002. ”Drycke glass” i Stockholms jord från 1200-tal till 1900-tal. I: *Upptaget. Arkeologi i Stockholm inför 2000-talet*, 225–236. Sankt Eriks Årsbok 2002.
- manus 1. Passglas i Stockholm – järnålder och vasarenässans/stormaktstid. *Fornvännen* 2003.
 - manus 2. Glas, kulturhistorisk analys. I: Broberg, Birgitta & Hasselmo Margareta manus. Söderköpings medeltid (prel.). Diss.
 - manus 3. Fyndmaterial, kulturhistorisk analys. I: Skyllberg, Eva & Henricson, Lars G. manus. Mäster Petter Kellers glasbruk, St. Marsäng. Rapport, arkeologisk orienteringsundersökning. Sörmlands museum.
 - manus 4. Rapport. Arkeologisk orienteringsundersökning, ”Johan III:s” glasbruk, Bryggholmen, Vallby sn, Up.

- Hermelin, Carl & Welander, Elsebeth 1980. *Glasboken. Historia, teknik och form*. Borås.
- Järlgren, Christer 1980. Hertig Carls glas. *Sörmlandsbygden*, 116–122.
- Larsson, Lars-Olof 2002. *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?* Falun.
- Lausson, Mirja 1995. Läkeörter och huskurer. *Döingadricka. Brännvin i folketro*, 15–27. Lund.
- Lundkvist, Ingemar 1988. *När husen fick glasögon. Om fönsterglasets historia*. Eslöv.
- 1990. Glaset i Mälardalen. Sörmländsk glastillverkning under 1500- och 1600-talen. *Sörmlandsbygden*, 27–36.
- Magnusson, Gösta 1977. *Taxinge glasbruk*. Åbytorp, Taxinge sn, Södermanland. Arkeologisk undersökning 1971. RAÄ och Statens historiska museer Rapport 1977:11.
- Matiskainen, Heikki & Haggrén, George 1996. Finland's oldest glass furnaces. Studies in industrial archaeology. L'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. *Annales du 13:e Congrès*, 447–462.
- McNulty, Robert H. 1972. Common Beverage Bottles: Their Production, use, and Forms in Seventeenth- and Eighteenth Century Netherlands. Part II. *Journal of Glass Studies* XIV, 141–148.
- Nisbeth, Åke 1993. Glasmålningar och överjordisk skönhet. *Byggnadsvård* 4, 7-11.
- Noreen, Sven E. & Graebe, Henrik 1964. *Henrikstorps Glasbruk* (Skånska Glasbruket). Lund.
- Persson, Kjell 2001. *Prospektering vid Hertig Karls hytta Nyköping*. Rapport från Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
- Poser, Karl-Heinz 1997. *Alte Trinkgläser, Flaschen und Gefässe. Gebrauchsglas in und um Schleswig-Holstein*. Neumünster.
- 1999/2000. Brev från Karl-Heinz Poser till antikvarie Gudrun Anselm, Sörmlands museum.
- Sedláčková, Hedvika (odat). *Renaissance Glass and other Archeological Finds from Nymburk*. Libice nad Cidlinou.
- Seitz, Heribert 1932. Redogörelse för undersökningen av Karl K:son Gyllenhielms glasbruk vid Trestenshult år 1932. Rapport ATA dnr 3921/1932.
- 1933a. *Glaset förr och nu*. Med bidrag av Carl Johan Lamm och Kurt Vogel. Stockholm.
- 1933b. Om glaset i Sverige före Melchior Jung. En studie med anledning av några återfunna dokument. *Konsthistorisk tidskrift* 1933:2, 19–28.
- 1947. Hertig Karls glas. *Sörmlandsbygden*, 23–28.
- Skyllberg, Eva 2001. *Södermanlands medeltida bergslag. En feodal angelägenhet*. Diss. Stockholm.
- Skyllberg, Eva & Henricson, Lars G. manus. Mäster Petter Kellers glasbruk, St. Marsäng. Rapport, arkeologisk orienteringsundersökning, Sörmlands museum.
- Stavås, Liv 1995. Även de lärde... *Döingadricka. Brännvin i Folketro*, 6–14. Lund.
- Sula, Jaroslav 1984. Stručné dejiny a topografie sklären. Orlických horách v období feudalismu. I: *Sborník prací východočeských archivů* 5. Zámorsk. (Kort historia och topografi kring Glasbruket i Orlicke Hory under den feodala perioden. I: Samlingsverk från Östtjeckiska arkiv 5. Zámorsk)
- Van den Bossche, Willy 2001. *Antique Glass Bottles. Their History and Evolution (1500-1850)*. Italy.

De meningsbärande soporna – om kulturlager och deras källvärde, exempel från kvarteret Biografen, Nyköping

Andersson, Carolina 2003. De meningsbärande soporna – om kulturlager och deras källvärde, exempel från kvarteret Biografen, Nyköping. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 116–122.

Meaningful refuse – cultural deposits and their source value. Examples from Biografen in Nyköping – Cultural layers are the outcome of intentional actions and, as such, they reflect human social and cultural behaviours and evaluations. The different components constitute the key to an understanding of the course of events and the processes which lay behind the creation of the layers. To achieve a sufficient interpretation it is thus essential to construct and test different models of past patterns of actions. This article deals with how to methodically analyse and define different categories of deposits and layers. Examples are taken from an analysis of cultural layers excavated in a block of Nyköping (kv. Biografen). The aim of the study was to characterize different deposits and layers using criteria with reference both to soil structure and artefact content.

Carolina Andersson, Riksantikvarieämbetet, Avd. för arkeologiska undersökningar, UV Mitt, Instrumentvägen 19, 126 53 Hägersten
carolina.andersson@raa.se

Kulturlager – vad är det ?

Att bedriva arkeologi i städer innebär oftast ett undersökande av mer eller mindre mäktiga kulturlager. I stadsarkeologins barndom uppfattades kulturlagren oftast som passiva avsättningar vars största informationsvärde var deras fyndinnehåll (Larsson 2000:135ff). Att undersöka kulturlager ansågs dessutom vara ett mycket kostsamt företag, vilket medförde att kulturlagren ofta fick en lägre prioritering varvid endast delar av lagren fick en adekvat dokumentation. Detta synsätt har dock successivt förändrats och i takt med att ett kontextuellt betraktelsesätt har fått en allt större genomslagskraft inom arkeologin och genom att *singel kontext* har införts som undersöknings- och dokumentationsmetod, har medvetenheten ökat om kulturlagrens betydelse för förståelsen av de händelseförlopp och processer som ägt rum på en plats.

Numera är vi alla ense om att kulturlager ska ses som resultatet av mänskliga handlingar och som sådana speglar de dåtidens sociala och kulturella normer och värderingar. Kulturlager är materiell kultur och kan som sådan jämföras med fynd. Att tolka ett kulturlager innebär sålunda att försöka förstå vilken typ av handling som har ägt rum. Nu är det dock sällan som ett kulturlager verkligen representerar en enskild handling. Snarare bör ett kulturlager ses som ett resultat av aktiviteter, d.v.s. återkommande handlingar, av en likartad typ (jfr Larsson & Johansson Hervén 1998:24). Dessutom representerar, som Stig Welinder mycket riktigt har påpekat, varje lager egentligen tre handlingar eller händelser; en början, ett pågående och ett avslutande (Welinder 1989:51).

Lagertypologier och modeller

När man tolkar ett kulturlager, en kontext, bör man basera sin tolkning på information från många olika variabler. Exempel på användbara variabler är lagrets rumsliga belägenhet, kontaktytans utformning mot underliggande respektive överliggande lager, lagrets struktur samt givetvis dess innehåll. De valda variablerna ligger sedan till grund för en klassificering av lagren. Ett numera vedertaget sätt att gruppera lager är att göra en bedömning av hur lagret har skapats, d.v.s. vilken typ av deposition det är frågan om. Lagren kan delas in i tre typer av depositioner:

- *primär deposition* – lager som ligger på sin ursprungliga plats
- *redeponerat lager* – lager som har flyttats från sitt ursprungliga läge
- *postdeponerat lager* – lager som har flyttats upprepade gånger

Vilken typ av deposition ett lager är har stor betydelse för källvärdet hos de fynd som påträffats i lagret. Enligt en modell som utarbetades vid Kulturen i Lund (Larsson & Johansson Hervén 1998:29) kan fynden delas in i tre typer:

- *Primära fynd* – fynd som påträffats i anslutning till sitt ursprungliga användarsammanhang. Fynden är ungefär samtida med och funktionellt förknippade med det lager i vilken de ingår. Exempel på primära fynd är de som påträffas på golv eller i eldstäder.
- *Sekundära fynd* – fynd som har flyttats från sitt ursprungliga användarsammanhang, d.v.s. de är funktionellt avskilda från det lager de ingår i, men kan vara både samtida och äldre än det. Exempel på sekundära fynd är de som påträffas i avfallshögar/gropar.
- *Tertiära fynd* – fynd som är såväl funktionellt, rumsligt som tidsmässigt skilda från det lager som de ingår i. Exempel på tertiära fynd är fynd som påträffas i utfyllnader uppbyggda av äldre avfallslager.

Att fastställa depositionstyp och fyndens källvärde är dock inte ett tillräckligt underlag för att ge det enskilda lagret en mer specifik tillkomsthistoria. I arkeologiska rapporter förekommer ofta någon typ av lagertypologisering. Syftet med dessa typologier är främst att skapa ett verktyg för att kunna göra en kulturhistorisk tolkning av de enskilda lagren (Hedvall m.fl. 2000:22, Tagesson 2000:157). Utifrån depositionstyp, lagrens antagna funktion och i viss mån deras rumsliga belägenhet delas lagren in i golvlager, avfallslager, byggnadslager osv. Ett problem med dessa lagertypologier är dock att man inte definierar vilka beståndsdelar i lagret som ligger till grund för bedömningen. Istället har man låtit sig styras av en förförståelse om hur en viss företeelse/funktion bör ha gestaltat sig. Sålunda benämns exempelvis de lager som ligger på en gårdsplan för gårdslager utan en närmare analys av lagrens struktur eller innehåll.

För att uppnå en ökad förståelse för dåtidens handlingsmönster är det väsentligt att vi utnyttjar den information som kan finnas i kulturlagrets samtliga beståndsdelar. Ett sätt att göra detta på är att ställa upp och testa olika modeller kring vad, utifrån skilda variabler, som konstituerar olika typer av kulturlager.

Exemplet kvarteret Biografen i Nyköping

I slutet av 1980-talet genomförde Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, en arkeologisk undersökning inom kvarteret Biografen i Nyköping. Undersökningen var föranledd av nybyggnation och exploateringen omfattade nästan halva kvarteret (fig. 1). Som så ofta är fallet inom exploateringsarkeologin, speciellt i samband med ytstora undersökningar, fick vi inte möjlighet att under-

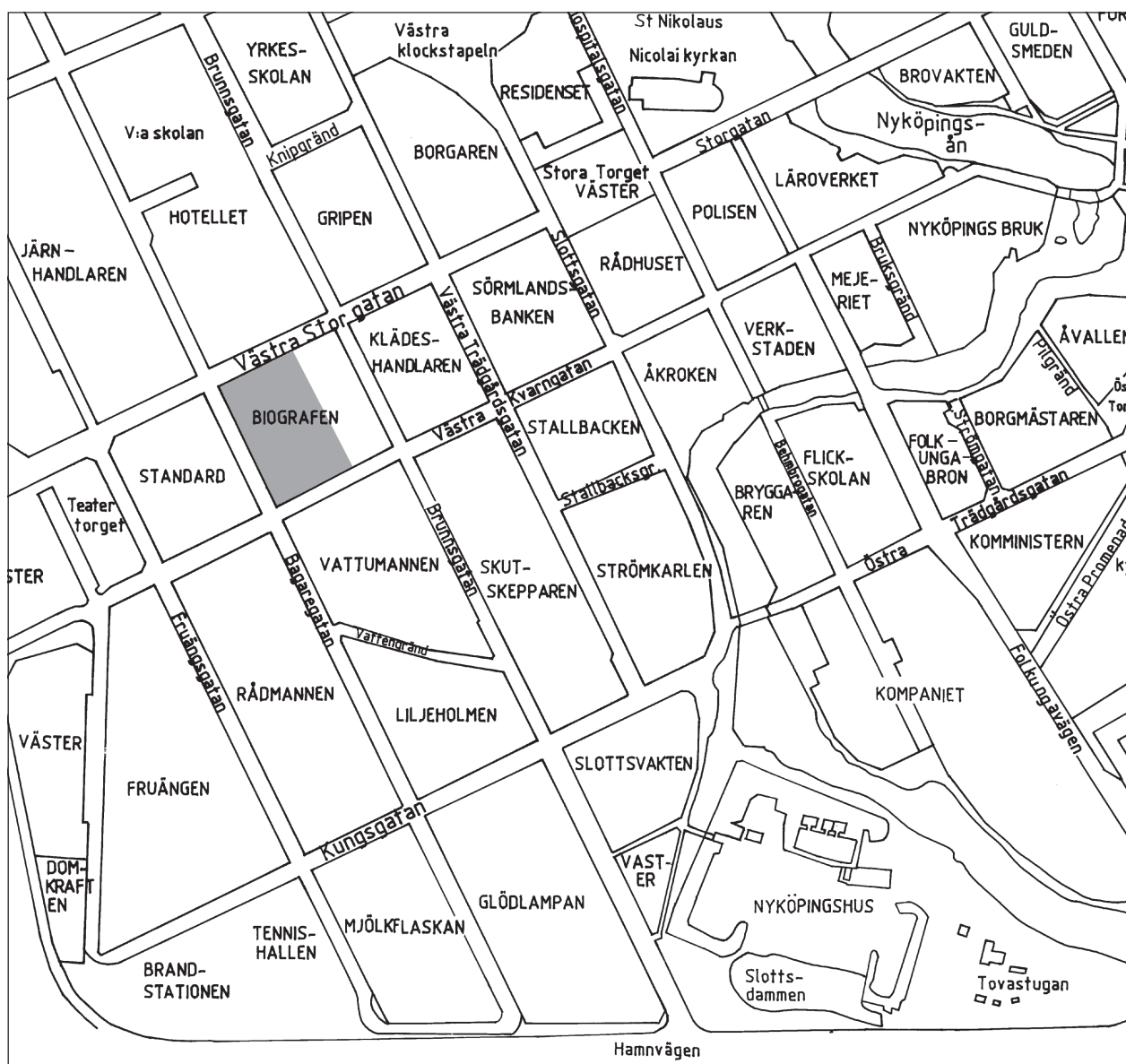

Fig. 1. Kvarteret Biografen ligger i den västra delen av Nyköping. Skrafferingen visar de delar av kvarteret som var föremål för exploatering

söka hela exploateringsområdet utan tvingades göra hårda prioriteringar. Från den inledande förundersökningen visste vi att merparten av lämningarna i området härrörde från slutet av 1600-tal och början av 1700-tal. Enligt en tomtöreskarta, som upprättades i samband med att stadens gatunät reglerades år 1665, berördes elva 1600-tals tomter av exploateringen. Av dessa elva undersöktes fem tomter. Valet av tomter styrdes av undersökningens målsättning – att studera konsumtionsbeteende som uttryck för social strategi. Bakgrunden till målformuleringen var att det skriftliga källmaterialet, då främst tomtöreskartor och mantalslängder, ger en antydning om att det inom kvarteret funnits en social differentiering mellan de hantverkshushåll som hade bott på tomten mellan ca 1675 och fram till dess att ryssarna brände ned staden år 1719.

Den undersökningsmetod som tillämpades var s.k. stratigrafisk lagergrävning, vilket innebar att varje enskilt lager undersöktes för sig och dokumenterades både i plan och profil. Däremot gjordes ingen tolkning av vare sig depositionstyp eller lagertyp, förutom de då etablerade begreppen påförda respektive avsatta lager. Undersökningens snäva budget innebar att vi dess-

utom var tvungna att prioritera de lager som vid undersökningstillfället uppfattades vara avsatta, vilket i praktiken innebar att alla de lager som var knutna till rasing eller tydliga utfyllnader inte kom att undersökas.

I samband med analysen av hantverkshushållens konsumtionsbeteende blev vikten av att fastställa lagrens tillkomstsätt uppenbar. För oss var det viktigt att kunna identifiera de lager som härrörde från respektive hushåll. Vad vi speciellt var intresserade av var avfallslager och avfallshögar, d.v.s. lager som tillkommit av det som dåtidens människor medvetet har kastat bort. Initialt ställde vi följande frågor:

- Vad karaktäriserar en sophög ?
- Vad skiljer en sophög från andra högar eller lager ?
- Har ett föremål som hamnar på avfallshögen förlorat sitt ”värde”, d.v.s. är värdelöst ?

Bakgrunden till formulerandet av den sista frågan är att man under senare år uppmärksammat återanvändandet av sådant som vi ofta har uppfattat vara avfall. Ett exempel på ett återanvändande är lager som består uteslutande av keramikskärvor och som använts som underlag till gatubeläggningar, ett fenomen som har kunnat iakttas i Lund (Magusson Staaf m.fl. 1996:48ff).

För att kunna identifiera sophögar utarbetade vi en modell om hur olika aktiviteter och handlingar borde avspeglade sig i olika typer av lager. De variabler som vi valde att studera var lagrens ytstorlek och volym, jordens beståndsdelar samt de fynd som påträffades i lagren. Fynden analyserades både avseende kvantitet, variation och fragmentarisering (fig. 2).

Brukninglager

Yta och volym: tunna, yttäckande eller avgränsade inom en konstruktion

Jordens beståndsdelar: sand/grus, mängden humus bör vara låg

Fynd innehåll: låga kvantiteter av såväl föremål som ben, hög fragmentarisering, stor variation

Tillkomst: bildats i samband med de dagliga aktiviteterna på tomten, antingen på gårdsplaner eller på golv i hus. Primärt deponerade fynd.

Avfallslager

Yta och volym: tjocka, begränsad yta

Jordens beståndsdelar: humusrika

Fynd innehåll: höga kvantiteter föremål och ben, låg fragmentarisering, hög variation (om inte sopsortering tillämpats)

Tillkomst: avfallshögar/gropar där människor medvetet har kastat det man inte längre hade användning för, avskilt läge antingen längst in på tomten eller i anslutning till hus. Sekundärt deponerade fynd.

Rasinglager

Yta och volym: relativt tjocka, begränsad yta

Jordens beståndsdelar: få komponenter, ev sot/aska, mängden humus bör vara låg

Fynd innehåll: hög kvantitet föremål med stor variation, låg kvantitet ben, låg fragmentarisering

Tillkomst: uppstått i samband med rasing/brand av byggnader. Primärt deponerade fynd.

Utfyllnadslager

Yta och volym: både tunna och tjocka, både begränsade och yttäckande

Jordens beståndsdelar: få komponenter, mängden humus bör vara låg

Fynd innehåll: låga kvantiteter föremål och ben, låg fragmentarisering, låg variation

Tillkomst: tillkommit i samband med markplanering, t.ex. inför anläggandet av en gårdsplan, eller vid en byggnation, t.ex. under eller mellan golv. Sekundärt deponerade fynd.

Fig. 2. Modell över hur olika typer av lager, utifrån de valda variablerna, borde vara sammansatta.

	Tomt 1, L30	Tomt 1, L67	Tomt 19, L28	Tomt 19, L6
Undersökt m2	7	7	5	89
Undersökt m3	0,85	0,79	0,34	9,98
Total fynd nr	229	31	13	1297
Total yta (m2)	30	28	256	176
> tjocklek	0,1	0,3	0,1	0,6
Jordens beståndsdelar	Humus	Sand, träflis, humus	Sand/grus, ris, träflis	Humus, träflis
Föremål kvantitet (total fyndnr/m3)	269	40	38	130
Ben kvantitet (total benmängd/m3)	4355g	80g	362g	1918g
Föremål variation (antal fyndkategorier/m3)	31,7 (27 kat.)	12,6 (10 kat.)	20,5 (7 kat.)	2,7 (27 kat.)
Fragmentarisering fönsterglas (vikt/antal)	2g	0g	0g	2,3g
Fragmentarisering keramik kärl (vikt/antal)	12,6g	8,1g	?	20g

Fig. 3. En jämförelse mellan fyra lager på två av de undersökta tomterna utifrån de i modellen uppställda variablerna.

Tyvär fick vi aldrig möjlighet att slutföra analysen av kulturlagren i kvartret Biografen, men några tendenser var ändå iakttagbara. För att exemplifiera modellens användbarhet har jag valt att göra en jämförelse mellan fyra lager på två av de undersökta tomterna.

Som framgår av figur 3 varierade den undersökta ytan och volymen för respektive lager, men genom att basera beräkningarna på antal per m³, medför olikheterna inga större bekymmer. Det är dock viktigt att den undersökta delen av lagret bedöms kunna vara ett representativt urval, m.a.o. får den undersökta delen inte vara alltför liten. De fyra jämförda lagren skiljer sig åt både avseende *tjocklek* och *yta*. Lagren på tomt 1 täckte en relativt begränsad yta och varierade i tjocklek från 10 till 30 cm. Lager 30 låg längst in på tomten och bestod uteslutande av humus. Sand utgjorde huvudbeståndsdelen i lager 67 som påträffades centralt på tomten, i anslutning till och på en stensatt gårdsplan. På ett motsvarande läge på tomt 19, d.v.s. på en gårdsplan, återfanns lager 28, som dock täckte en betydligt större yta än vad som var fallet på tomt 1. Det humusrika lager 6 på tomt 19 täckte stora delar av tomtens inre del och var upp till 60 cm tjockt.

Utifrån variabeln *jordens beståndsdelar* bör lager 30 på tomt 1 respektive lager 6 på tomt 19 karakteriseras som avfallslager, medan de två gårdsplanslagren bör representera brukningslager. Däremot överensstämmer endast delvis ytan och volymen för lager 30 respektive lager 6 med de antaganden om avfallslager som ställts upp i modellen.

Fyndinnehållet i de fyra lagren stödjer indelningen av lagren i avfalls- respektive brukningslager. Lager 30 och 6 innehöll stora mängder både föremål och ben, medan gårdsplanslagren uppvisade betydligt mindre kvantiteter.

Att använda variabeln *variation* visade sig vara mer komplext än vad vi antog då vi utarbetade modellen. Lager 6 har en låg variation trots att det innehöll samma antal fyndkategorier som lager 30. Den låga variationen kan härledas till att den undersökta volymen var avsevärt större för lager 6 än den för lager 30. Att de två lagren har samma antal fyndkategorier är i sig intressant och antyder att antalet fyndkategorier inte nödvändigtvis ökar ju mer man undersöker av ett lager. Utifrån det faktiska antalet fyndkategorier överensstämmer uppdelning av lagren i avfallslager, lager 30 och 6, och brukningslager, lager 67 och lager 28, väl med de i modellen uppställda antagandena.

Att variabeln variation kan fördjupas ytterligare visar den lagerstudie som Göran Tagesson gjort på ett 1600-tals material från kvarteret Dalkarlen i Norrköping. En av målsättningarna med den lagerstudien var att studera vilka fyndkategorier som förekom i olika typer av lager. Resultatet av studien visade att avfallslagren innehöll färre fyndkategorier än raseringslager, konstruktionslager och utfyllnadslager. Dessutom kunde Tagesson visa att det fanns en överrepresentation för kakel och keramik i avfallslagren, något som han tolkade som en indikation på att just trasig keramik och kakel var något som dåtidens människor uppfattade som sopor (Tagesson 2000:165). Tyvärr nämner inte Tagesson vilka kriterier som ligger till grund för bedömningen av ett avfallslager, vilket innebär att risken för ett cirkelresonemang blir överhängande.

När man arbetar med kriteriet *fragmentariseringsgrad* bör man utgå från föremålets storlek, men då denna uppgift tyvärr saknades i fyndregistreringen, valde vi att arbeta med föremålets genomsnittliga vikt, i detta fall för fönsterglas respektive keramik (jfr Redman 1986:225). Enligt vår uppställda modell bör ett avfallslager karakteriseras av föremål med låg fragmentarisering, medan föremålen i ett brukningslager bör ha en hög fragmentariseringsgrad. Antagandet bygger på att de föremål som finns i ett brukningslager blir utsatta för kontinuerlig nötning och trampas sönder, medan föremålen i ett avfallslager eller på en avfallshög får ligga mer opåverkade. De två lagren som utifrån de övriga kriterierna borde vara brukningslager, lager 67 respektive lager 28, saknade båda fönsterglas, däremot förekommer relativt små skärvor fönsterglas i de två övriga lagren. En jämförelse mellan keramikskärvornas fragmentariseringsgrad visar att skärvorna i lager 6 hade den lägsta fragmentariseringsgraden, d.v.s innehöll stora skärvor, medan skärvorna i lager 67 var förhållandevis små. Tyvärr saknades uppgift om vikt på skärvorna i lager 28. Fragmentariseringsgraden för fönsterglas och keramik stödjer sålunda tolkningen av lager 30 och 6 som varande avfallslager. I detta sammanhang vore det även intressant att studera benens fragmentariseringsgrad, något som dock inte var möjligt p.g.a. brister i registreringen.

För att ytterligare fördjupa analysen bör man även göra en kvalitativ bedömning av föremålets fragmentariseringsgrad, exempelvis genom att studera vilka kärldelar som finns representerade, brottyrnas form och graden av nötning.

Syftet med lagerstudien var att identifiera avfallslager och avfallshögar. De två lager som bäst överensstämmer med modellens avfallslager är lager 30 på tomt 1 och lager 6 på tomt 19. De båda humusrika lagren innehöll många föremål med låg fragmentariseringsgrad och mycket ben. Däremot var lager 6 alltför yttäckande för att uppfattas som en avfallshög. En möjlig tolkning kan vara att lager 6 ska uppfattas både som en avfallsplats och som en odlingsyta, en kålgård som låg längst in på tomten. Lager 30 på tomt 1 täckte förvisso en begränsad yta, men var endast 10 cm tjockt. Möjligen har vi här ett exempel på en avfallshög som har blivit flyttad, alternativt blivit utjämnad, och återanvänd som utfyllnadsmaterial, d.v.s. ett postdeponerat lager.

I detta sammanhang är det värt att påminna om det nedslående resultat som allt fler som har arbetat och analyserat stadsarkeologiska material har kommit fram till – att det mesta fyndmaterialet inom stadsarkeologin är postdeponerat (Larsson 2000:111 och där angiven litteratur).

Konklusion

Med ovan gjorda jämförelse mellan fyra undersökta lager i kvarteret Biografen har jag velat peka på vikten av att analysera kulturlager med hjälp av lagertypologier och modeller. Att i efterhand försöka applicera lagertyper på

ett redan undersökt material har definitivt sina brister. Materialet från undersökningen i kvarteret Biografen är alltför bristfälligt i flera avseenden, dels undersöktes inte samliga lager, dels finns det tydliga brister i fyndregistreringen i och med att måttuppgifter och uppgift om benslag/art saknas. Samtliga dessa brister kan påverka utfallet och medföra att vår bild av avfallshandlingen på tomterna blir felaktig. Analysen visar dock att modellens variabler gjorde det möjligt att särskilja tydliga olikheter mellan lagren, olikheter som sedan kan ligga till grund för en tolkning av lagrens tillkomstsätt. I framtiden bör vi sålunda eftersträva att arbeta fram lagertypologier och modeller som utgår ifrån såväl samtliga kulturlager i den stratigrafiska sekvensen som lagrens samtliga beståndsdelar. Först då har vi en möjlighet att förstå vilka händelseförlopp och processer som ligger bakom kulturlagrens tillkomst.

Refrenser

- Hedvall, Rikard (red.) 2000. *Stadsgårdar i den senmedeltida stadsdelen Sanden, Vadstena*. Riksantikvarieämbetet. UV Öst, rapport 2000:26.
- Larsson, Stefan 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890–1990*. *Archaeologica Lundensia*, Investigationes de antiquitatibus urbis Lundae. Lund.
- Larsson, Stefan & Johansson Hevrén, Conny 1998. Källmaterialets produktion och förståelsehorisonter I stadsarkeologin. *Meta* 1998 nr 2, 20–41.
- Magusson Staaf, Björn; Eriksson, Gunhild & Larsson, Stefan 1996. The Street as Monument. *Lund Archaeological Review* årgång 1995, 35–51.
- Redman, Charles L. 1986. *Qsar es-Seghir. An Archaeological View of Medieval Life*. London.
- Tagesson, Göran 2000. Bodde dom därnere? Om kulturlagerbildning och avfallshandling i stormaktstidens Norrköping. I: *Att tolka stratigrafi. Det tredje nordiska stratigrafimötet Åland 1999*, 153–173.
- Welinder, Stig 1989. Arkeologi om människor med bokstäver men utan tvål. *Meta* 1989 nr 2, 48–52.

En flygande holländare i Oxelösund

Rönby, Johan 2003. En flygande holländare i Oxelösund. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 2, 123–130.

A flying Dutchman in Oxelösund – Off the island of Högsjär in the Södermanland archipelago lies the wreck of the Dutch fluteship *Jungfru Catharina*. A combination of marine archaeology and archive studies has revealed the strange and dramatic history of this shipwreck from 1747.

Johan Rönby, Södertörns högskola, Box 4101, 141 89 Huddinge
johan.ronby@sh.se

Mångkulturella vrakperspektiv

Det finns flera möjligheter för en arkeolog att närma sig temat kulturell mångfald. Det gäller inte minst om man ska behandla ett skeppsvrak från 1700-talet. För det första så kan skepp och båtar rent allmänt ofta sägas ha en mångkulturell dimension då de rör sig mellan olika områden och olika kulturer. De har bundit ihop geografiskt åtskilda platser och transporterat såväl varor som idéer.

Trots att fartygstyper ibland i historieskrivningen har försökts göras till etniska markörer, man har till exempel pratat om nordiska vikingaskepp, slaviska träpinnade båtar eller tyska koggar, så är det snarast oftast precis tvärtom när det gäller skeppsbyggeri. Som byggnadstekniska fenomen så är skepp nästan alltid ett resultat av influenser från olika områden. Skeppsbyggare i olika hamnar har inspirerats av varandra och fartyg byggda på en plats har inte sällan bytt ägare och hemmahamn.

Det mångkulturella återfinns också i hög grad i besättningarnas sammansättning och i den materiella världen ombord. Man ser det i den praktiska tekniska utrustningen, i t.ex. rigg och i bråspel, men också i besättningens tillhörigheter och personliga samlingar. Den marina föremålsvärlden är en blandning från olika hamnar och områden. Den är internationell, gränsöverskridande och liknar betydligt mer det som finns på andra skepp än den materiella kulturen i området där fartyget har sitt ursprung.

Trots dessa alldeles uppenbara mångkulturella infallsvinklar så är det kanske ändå en annan aspekt som är den mest mångkulturellt intressanta på såväl skeppsvrak som på annat arkeologiskt material. Alldeles oavsett om våra föremål, besättningar eller skeppsvrak är från vår egen hembygd eller kommer från andra sidan havet så är de nämligen från en annan kultur än vår egen. Det är tidsavståndet och det faktum att de tillhör ett helt annat samhälle än vårt eget som är det arkeologiska perspektivets verkligt stora mångkulturella tillgång. Kan vi faktiskt förstå och igenkänna oss i dessa främlingar från det förgångna, så bör det vara uppenbart att detsamma knappast kan vara omöjligt när det gäller samtida människor med annan kulturell bakgrund (jfr Burström 1999).

På det viset så bör historien om *Jungfru Catharina* och kapten Reuvenkamp och hans besättnings vedermödor på Östersjön 1747, hur underligt det än kan låta, kunna spela en viss roll för vår samtida mångkulturella förståelse.

Ett okänt vrak

Ön Högskår ligger sydost om Oxelösund i Södermanlands skärgård. Södra delen av ön vätter ut mot öppna havet och Bråvikens mynning. Den utskjutande skärgården har här i alla tider utgjort en fara för sjöfarten. Ett stort antal vrak ligger spridda längs kuststräckan och vittnar om detta.

Ett av dessa förlista vrak ligger direkt nedanför Högskärs vindpinade sydsida. Efter att ha lämnat solljuset vid ytan följer man som dykare en slätlipad klippa ner till åtta meters djup. Här möter i gröndunklet en platt tångbetäckt botten men också svartekspant, rundhult och två trotsigt uppstickande stävar.

Vraket här nere på botten har varit känt i varje fall från början av 1960-talet då bärgningsdykare gjorde vissa arbeten på platsen. Som är så vanligt i skärgården så har lokaltraditionen klassificerat det som en rysk galär från härjningarna 1719–1720. Smeknamnet ”Rysen” skulle dock visa sig vara inte helt irrelevant.

I mitten av 1980-talet bestämde sig en grupp sportdykare tillsammans med några marinarkeologer för att göra en undersökning av vrakresterna vid Högskår. Varierande ålder och bakgrund på deltagarna gjorde de intensiva fältveckorna ute i skärgården till en slags mångkulturell upplevelse i sig. I arbetet deltog också gästforskare från Finland och England med erfarenhet från projekt runt om i världen. En kväll förvisades därför ute på skärgårdsön med hjälp av ett litet elverk diabilder från marinarkeologiska undersökningar i de tropiska vattnen vid Bermuda. Bildduken bestod av en uppspänd plastpresenning mellan några martallar och de svenska myggsvärmarna skockades i augustikvällsmörkret runt de blå dykbilderna.

Uppmättningsarbete, provgrävning och analyser gav med tiden handfast information om det förlista skeppet. Planskisser och foton visade att skeppet hade varit knappt 38 meter långt, rundgattat och lastdrygt. Det hade bland annat transporterat kalk och järn. En kanon och ammunition visade att det även varit lätt bestyckat. Utifrån föremål ombord kunde det uppskattas att förlisningen borde ha skett någon gång under perioden 1730–1750 (se Rönnby 1986, 1987, 1988, Rönnby & Adams 1995).

Utifrån dessa resultat gjordes en undersökning i olika arkiv för att se om uppgifter om ett liknande skepp skulle kunna återfinnas. I Krigsarkivet återfanns gamla lotsrapporter som berättade om ett holländskt skepp vid namn *Jungfru Catharina* som förliste vid Högskår år 1747¹. Skeppet var på hemväg från St. Petersburg och skepparen ombord hette Dirk Reuvenkamp. Genom att jämföra fältresultaten med ytterligare skriftliga uppgifter från arkiv i Sverige, Danmark och Holland blev också en minst sagt märklig förlisningshistoria känd (se Rönnby 2002 för en redogörelse av identifieringen).

En flöjt

Det tremastade skeppet *Jungfru Catharina* var ett holländskt skepp. Under 1600-talet hade Holland varit världens mäktigaste sjöfararnation. Nioårskriget, spanska tronföljdskrigen och andra oroligheter hade skadat den nederländska ekonomin men landet var fortfarande under 1700-talet en stark aktör när det gällde handeln på Nordsjön och Östersjön.

En viktig faktor bakom de ekonomiska framgångarna hade varit skeppbygget. Holländska båtbyggare hade under hela 1600-talet varit världsledande och en av de skeppstyper de utvecklat, den s.k. flöjten, dominerade fortfarande handelssjöfarten i början av 1700-talet. Flöjtskeppen var last-

1. Krigsarkivet Stockholm. Amiralitetskollegiets handlingar. Dykerirapporter 1745–49. , 1747 Lotsberättelse nr 31, Bergningsmål nr 35.

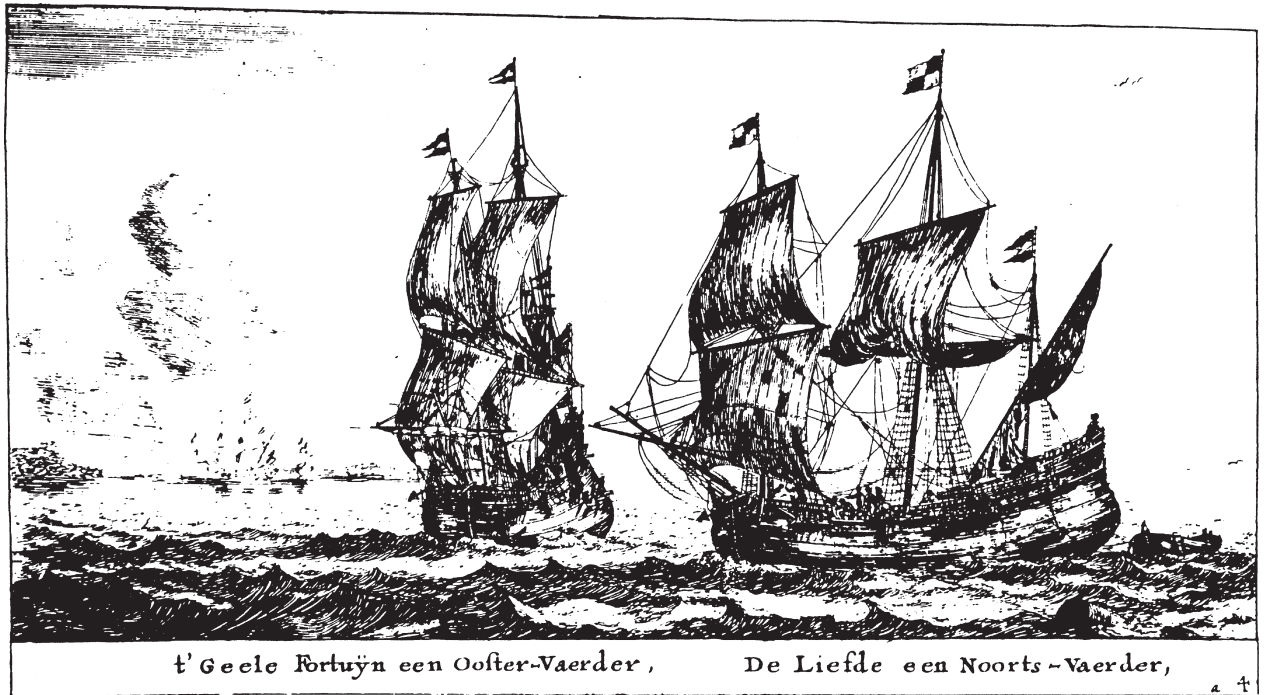

Fig. 1. Kopparsstick från 1650-talet av N. Nooms visande två holländska flöjtskepp. Det vänstra är en "östersjöfarare" det högra en "norderfarare" (efter Cederlund 1982).

dryga, plattbottnade och hade kraftigt insvängda skrovsidor (fig. 1). Fören på flöjtskeppen var trubbig och de var rundgattade i aktern. (se t.ex. Unger 1978, Cederlund 1988). Catharina var enligt ett köpekontrakt från år 1743 ett flöjtskepp, 36,80 meter långt och 8,20 meter brett (Francke 1998:11).

Nederländernas handel med Ryssland under början av 1700-talet sköttes till stor utsträckning av två olika bolag, *Directie van de Oostersche Handel en reederijen* och *Directie van de Moscovische Handel*. Bolagens inkomst kom först och främst från en slags skatt på fartygen när de återvände till Amsterdam, den så kallade "galjootsgelden". De varor som hämtades hem till Holland var råvaror i form av järn, timmer, kalk och säd. När fartygen seglade norröver hade de vanligtvis manufakturvaror, kryddor eller salt ombord.

En viktig utskeppningshamn för holländarna i sin handel med Ryssland var Arkhangelsk vid Vita havet. Ända sedan slutet av 1500-talet så hade holländarna stor erfarenhet av nordlig sjöfart. Willem Barents och hans besättning hade redan 1596 sökt efter Nordostpassagen men istället upptäckt Spetsbergen (se Arlov 1996:48–). Sedan Peter den store anlagt St. Petersburg vid Nevas utlopp i början av 1700-talet så hade dock ishavstrafiken på Arkhangelsk minskat (Knoppers 1976:146). Fortfarande gick dock en del av den ryska exporten denna väg och det är i samband med en sådan nordlig färd år 1740 som *Jungfru Catharina* och hennes kapten Dirk Pieterszoon Reuvekamp nämns för första gången. Det var en dramatisk resa som så när hade blivit Catharinas sista redan detta år. Trots kaptenens upprepade protester så tar lastningen av tjära i hamnen mycket lång tid. Catharina kan därför inte lämna Arkhangelsk förrän den 14 oktober. Fortfarande med lots ombord så går hon sedan tillsammans med två andra skepp på grund just utanför staden. Efter slängt en hel del tjärtunnor överbord för att komma av grundet och nödortfigt lagad skadorna så vänder hon efter ytterligare några dagar till sist hemåt. Skeppet läcker dock och man tvingas använda pumparna hela tiden. Trots att man också drabbas av drivis och snöstorm lyckas Reuvekamp och hans besättning via Nordkap till sist nå hem till Amsterdam den 20 november 1740 (Francke 1998:13–15).

Kaptenen

Kapten Reuvekamp härstammade från den lilla frisiska ön Ammeln, och var alltså uppvuxen vid havet. Han bör redan innan den dramatiska ishavsvresan år 1740 varit en erfaren sjöbjörn. Första gången han omtalas som kapten ombord på ett eget skepp är år 1735. Skeppet han förde befäl över hette *Nieuwe vergulde schol* och även detta år besökte han Arkhangelsk (Francke 1998:20).

De efterlämnade brev som finns av Reuvenkamp är till stor del av affärsmässig karaktär och avslöjar ganska lite om kaptenens tankar och karaktär. De kommersiellt framgångsrika holländarna hade enligt historikern Simon Schama en kluven hållning till sina ekonomiska framgångar. Inte sällan framhölls därför i samtida holländsk litteratur de enkla och gudfruktiga kaptenerna som en slags motbild mot kompaniernas och redarnas överflöd och girighet. Ibland ges kaptenerna rent av en nästan Moselik karaktär (se Schama 1989:44). Vill man kan man därför kanske föreställa sig Dirk Reuvekamp som en typisk representant för den holländska idealbilden av den kompetente, hederliga och gudaktige skeppskaptenen.

Av de bevarade affärsöverenskommelserna och korrespondensen i samband med bland annat *Jungfru Catharinas* förlisning framgår dock att en kaptens uppdrag innefattade betydligt mer än att sköta skeppet på havet. Skeppet ägdes av en grupp partredare och han var också i hög grad en representant för ägarna. Det låg på kaptenens lott att sköta överenskommelser med olika befraktare och reglera förhållanden med bolaget och lokala myndigheter. Man kan därför förmoda att eventuella gammaltestamentliga själsegenskaper hos kapten Reuvekamp också kombinerades med social kompetens och sinne för affärer.

Kabeljo och moselvin

Fartyg destinerade in i Östersjön var tvungna att erlägga tull vid Öresund. Öresundstullen var kostsamt för holländarna och en omdiskuterad fråga är om flöjtskeppens inåtlutade skrovsidor, s.k. *tumble-home*, rent av ska ses som ett resultat av att tullen betalades utifrån skeppsbredden vid övre däck. För danska kronan var Öresundstullen hur som helst en viktig inkomst och man förde en noggranna årliga nationsvis protokollförda tullistor på de fartyg som gick ut och in Östersjön. I skeppslisteböckerna kan man se hur Dirk Reuvenkamp och hans skepp passerar in och ut ur Östersjön år 1741, 1742 och 1743. De två senaste åren gör han till och med dubbla resor mellan Östersjön och Holland. Destinationerna varierar, Narva, Danzig, Pärnu, Königsberg och Stettin. Hemmahamn var dock alltid Amsterdam².

Den sista gången flöjten Catharina och Reuvenkamp passerade in genom Öresund är den 16 juli 1747. Hon kom som vanligt från Amsterdam och destinationen var St. Petersburg. Den holländska handeln med St. Petersburg var intensiv under större delen av 1700-talet och har sin topp just under 1740-talet. År 1747 så är det hela 136 nederländska handelskepp som besöker den ryska hamnen (Knoppers 1976:152).

Nitiska danska tulltjänstemän gör vid infarten till Östersjön en ytterst noggrann förteckning om vad som finns ombord på Catharina denna juli-månad. Det är en dyrbar last innehållande bland annat: ingefära, kabeljo, stockfisk, smör, socker, salt, morötter, citroner, sirap, ståltråd, sågar, bomull och såväl moselvin som bourgognevin³.

2. Rigsarkivet Köpenhamn, Öresundstoldsregneskaperna, Öresunds skibsliste-böger, 1741 bok 1 nr 448, 1741 bok 2 nr 492, 1742 bok 2 nr 160, 1742 bok 2 nr 386, 1743 bok 1 nr 116.

3. Rigsarkivet Köpenhamn, Öresundstoldsregneskaperna, Öresunds skibsliste-böger 1747 nr 187.

Den fortsatta resan till St. Peterburg och affärerna där verkat dragit ut på tiden. De 13 oktober år 1747 vet vi dock att Reuvenkamps fartyg tillsammans med två andra holländska skepp låg på reddan utanför Cronstadt längs in i Finska viken. Kaptenerna ombord på de två andra fartygen hette Jan de Groot och Wybrand Wiebes. Uppgifterna om detta kommer från Amsterdams Courant, en tidning som kontinuerligt publicerade de holländska skeppens positioner världen över (Francke 1998:15). Man var på väg hem, men vädret var dåligt. Det var sent på säsongen och en farlig tid på året för seglatser på Östersjön.

Besättningen på skeppet som låg här och väntade i höststormen bör ha bestått av ett drygt tiotal män. Flöjterna var kända för sina förhållandevis små besättningar. En enkel men effektiv rigg gjorde detta möjligt. Förutom skeppare Reuvekamp så känner vi inte med säkerhet till namnet på några av de andra i besättningen. Några år tidigare finns dock en del besättningsmän ombord på Catharina namngivna och det är mycket möjligt att vissa av dessa personer var med på skeppet även på denna resa. I den uppteckningen nämns styrmannen Volkert Janszoon, båtmannen Adriaan Meijer, kocken Jan Synnes och timmermannen Sybrand Jaliszoon (Francke 1998:13). Självklart var detta lilla miniatyrsamhälle en strikt uppdelad värld där olika personer hade sin bestämda plats ombord både gällande rättigheter och skyldigheter. Jämfört med samtida örlogsskepp så bör ändå förhållande ombord på Catharina ha varit förhållandevis ohierarkiskt.

Östersjöns fasa

Att berätta förlisningshistorier för varandra när man på detta sätt låg och väntade i ovädret kan kanske tyckas olämpligt. Historier om skeppsbrott och plötsliga katastrofer var emellertid något som verkar fångat holländarna under denna tid. Undergångstemat var även något som landets kalvinistiska predikanter ofta återkom till. Som redan omnämnts så ansågs att de ekonomiska framgångarna lätt kunde leda till självförhävdelse. Berättelser om stora olyckor kunde därför vara en nyttig påminnelse om att allt till sist vilade på guds försyn. Historien om ostindieskeppet Batavias förlisning och berättelsen om jätteskeppet Nieuw Hoorns undergång var två populära och välkända böcker som männen ombord på Catharina säkert väl kända till (se Schama 1989:40–45). Kanske berättade man för varandra, samtidigt som man rökte ur sina små sköra kritpipor (att ”supa” tobak var en spridd vana bland sjömän vid denna tid) också historier om mystiska spökskepp. Spökskeppstemat togs år 1839 upp av den engelska författaren Frederick Marryat i sin bok om den Flygande holländaren. Att möta den för sitt övermod evigt dömda kaptenen Willem Vanderdecken ombord på sitt skepp var ett säkert undergångstecken. Möjligtvis lyssnade man också ängsligt i blåsten om man kunde höra ljudet av den gruvlige Kaboutermantje. Om han klafsade runt på däck med sina tomma ögonhålor och svarta oljeställ var slutet nära (Rönby 2002:80).

Senast någon dryg vecka efter omnämmandet den 13 oktober måste *Jungfru Catharina* trots allt lämnat Cronstadt. Exakt vad som hände på denna sista resa vet vi inte. Kanske blev vädret hastigt sämre när man kom ut ur Finska viken. Kaptenen gjorde hur som helst en felbedömning av kursen och flöjten kom att segla rakt mot de farliga rev och sandbankar som ligger norr om Fårö. På Salvatorev, där många skepp både före och efter Katarina mött sitt öde, grundstötte det holländska skeppet den 28 oktober 1747⁴.

4. Krigsarkivet Stockholm. Amiralitetskollegiets samlingar. Dykerirapporter. Bergningsmål 1747 nr 35).

Den på 1800-talet verksamme gotländske folklivsskildraren P.A. Säve har med inlevelse skildrat hur farliga grundbankarna norr om Gotland, ”Östersjöns fasa”, kunde vara för sjöfarare:

*Ty där kokar med sjudande bränningar ständigt havfrun ”den falska Rahns” avgrundsgryta, och där omkring rasa isynnerhet på höst och vinterdag, stundom de mest ursinniga stormar över de tusentals lik. Men sjömannen måste trotsa vädren och djupets alla makter och ej blekna, när rormannen varskor ”bränningar för bogen” och ”gubben” i detsamma ryter: ”bränningar för bogen, ja rodret dikt an babord!”. Ve den modersbarn som i ett sådant väder är ute i sitt äggskal o frestar att finna hamnen, ty orkanen jämte det villande strömsättningen har kastat ur seglaren hans kosa ty den bäste, helst i mörker och dimma, ej vet var han står, men med lodlinan i handen vart ögonblick fruktar att törna på Kopparstenarne, vid dödens portar.*⁵

En flygande holländare

Hur det gick för Catharinas besättning efter grundstötningen vet vi inte. Katastrofen kan dock inte ha varit fullständig då en liten del av lasten bärgades; ”ett partie Wät och fördefwad hampa samt lite Wax”⁶. Förmodligen assisterades man i bärningsarbetet av driftiga fiskebönder från ön som var vana vid såväl skeppsbrott som de extra inkomster dessa olyckor kunde medföra. Kapten Reuvenkamp klagade dock efteråt att detta var ”veckor med sorg och fiendskap.”⁷

Vad som låg bakom att Reuvenkamp ansåg sig så dåligt bemött på Gotland vet vi inte. Märkligt nog så finns det inga officiella dokument som visar på att gotländska myndigheter varit inblandade i ärendet. Kanske skulle man kunna tänka sig att det helt enkelt handlar om att han i den besvärliga situationen inte möttes av särskilt mycket kristen självuppoftning från de fattiga fiskebönderna på Fårö. Kanske blev holländarna tvingade att gå med på hårda ekonomiska överenskommelser för att få någon hjälp. Att situationen kanske inte var helt enkel för de skeppsbrutna antyds också av P.A. Säves uppteckningar från 1800-talet. Han beskriver att ohederlighet och till och med mord förekom i samband med hanteringen av vrakgods längs den gotländska kusten.⁸

Hur som helst bärgningsarbetet kom aldrig att slutföras. Plötsligt var skeppet borta. Kanske vände vinden plötsligt en natt och skeppet gled iväg från grundet för att ge sig av på en sista ensam resa över Östersjön.

Efter några dygn så bör det herrelösa skeppet förmodligen ha kunnat siktas från den då alldeles nyligen uppförda Hävrings båk vid Bråvikens inlopp. Vind för våg med seglen i trasor måste hon sedan ha drivit vidare norrut längs Sörmlandskusten mot Högsjär. Fartyget kastades där mot klipporna på öns sydspets, babordssidan knäcktes, och resterna av skeppet sjönk till botten.

Något vittne till själva förlisningen verkar inte funnits. Den 16 november skriver dock dykerikommissionären Petter Cederberg i Nyköping om en förlist tremastare vid Högsjär. Den nitiske tjänstemannen misstänker att det kan finnas kontraband ombord. I januari 1748 inspekteras vrakplatsen av en lots med namn Wingström och i februari betalar Cederberg borgen för vissa fynd som ska auktioneras i Stockholm.⁹

5. Folkminnesarkivet Stockholm. Gotland. ur: P. A. Säve Handels och Näringsarnas sagor från Gutarnas ö, Kap. Kopparstenarne sid 92–93.

6. Krigsarkivet, Stockholm. Amiralitetskollegiets samlingar. Dykerirapporter. Lotsberättelse 1747 nr 31).

7. Krigsarkivet Stockholm. Amiralitetskollegiets samlingar. Dykerirapporter 1745–49. Attest 8. 1748.

8. Folkminnesarkivet Stockholm. Gotland. ur: P.A. Säve Strandens sagor. Visby 1930.

9. Landarkivet Uppsala. Tullkammaren i Nyköpings arkiv 1746–1754. Handling nr 32 1747 samt Inkomna rev till tullkammaren nr 4 och nr 6 1748).

Pieter Reuweekam var säkert övertygad om att hans skepp och den last som inte hunnit bärgas för alltid var förlorad. Man kan därför lätt föreställa sig att det var en något förvånad kapten som i början av år 1748 måste fara till Nyköping för att ta till vara sina arbetsgivares intressen vid försäljning av vrakgods från hans mitt ute i Östersjön förolyckade skepp. Den 20 augusti året efter förlisningen skriver kapten Reuvenkamp det ovan nämnda brevet där han klagar på behandlingen på Gotland. I samma brev intygar han dock att han blivit betydligt bättre behandlad vid Sörmlandskusten. Han är mycket nöjd med det dykeri- och bärgningsarbete som utförts vid Högskär ”dag och natt”. Han verkar också ha blivit god vän med dykeriinspektören Bergström.¹⁰

Ett sista dokument som berör *Jungfru Catharinas* förlisning och arbetet med bärgningen finns från 21 april år 1750. På kapten Reuvenkamps uppdrag sätter då en Carl Arwedsson punkt för detta ”swåra Berningsmål”. Han har själv flera gånger besiktigat arbetet på förlisningsplatsen och berömmar särskilt dykeribesättningens stora flit och noggrannhet. Tack vare deras arbete så har ”merendels hela laddningen samt Taclage och skiepsredskapen” kunnat tas tillvara.¹¹

Bland timren

Det är mer än 250 år sedan skeppet efter sin dramatiska sista resa sjönk vid den lilla ön i Sörmlands skärgård. Tidens gång och otaliga höststormar har långsamt brutit ned *Jungfru Catharinas* höga kravellbyggda skeppssidor. Bordläggningssplankor har lossnat från spanten och tunga balkar har rasat när däcksknän gett vika. Vad som idag ligger där på botten är inte längre ett skepp. Det är ett stort skelett, en 1700-tals fossil som kräver ett omfattande marinarkeologiskt dokumentationsarbete om dess ursprungliga utseende ska kunna rekonstrueras (fig. 2).

När man bland de spridda skeppstimren påträffar välanvända kritpipsskaft, kockens silfat, skärvor av holländska fajanstallrikar och delar av kaptenens brännvinsglas så känns emellertid Dirk Pieterzon Reuweekam och hans besättning inte särskilt avlägsna. Trots allt det som skiljer deras tid från vår så är det lätt att leva sig in i deras ambitioner och vedermödor.

Tillerkännanden

Mats Eriksson var tillsammans med artikelförfattaren projektansvarig för det marinarkeologiska arbetet på Högskär åren 1986–1988. Sven-Erik Rönby har utfört merparten av arkivforskningen i Stockholm, Uppsala och Köpenhamn. Arkivforskningen i Holland är utförd av Johan Francke på uppdrag av Södertörn högskola.

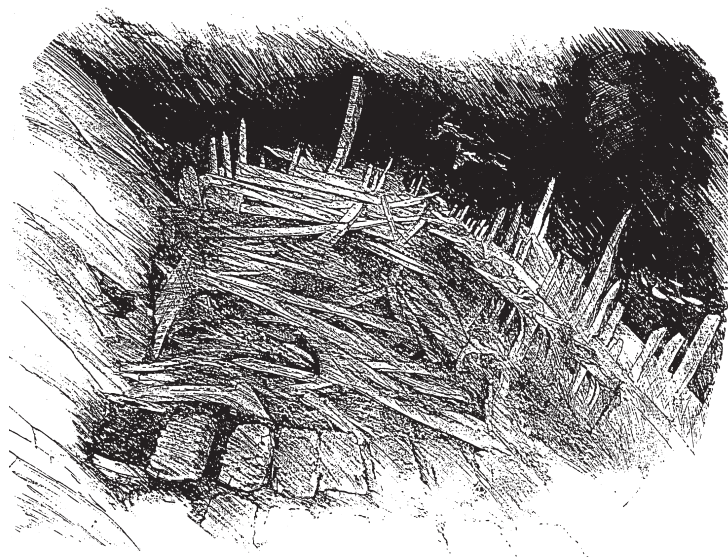

Fig. 2. Nere på vraket känns nästan kapten Reuvenkamp och hans besättning närvarande. Teckning av Jon Adams.

10. Krigsarkivet Stockholm. Amiralitetskollegiets samlingar. Dykerirapporter 1745–49. Attest 8. 1748.

11. Krigsarkivet, Stockholm. Amiralitetskollegiets samlingar. Tullberättelse 1750, 1747 års bärgningsmål.

Referenser

- Arlov, T. 1996. *Svalbards historie*. Kolbotn.
- Burström, Mats 1999. Cultural Diversity in the Home Ground. How Archaeology Can make the World a Better Place. *Current Swedish Archaeology* 7, 21–26. Stockholm.
- Cederlund, Carl Olof 1982. Vraket vid Jutholmen. Statens sjöhistoriska museum rapport nr 17.
- 1988. Flöjt. Longitud – tidskrift från de sju haven, nr 24.
- Francke, Johan 1998. The Voyages of the Dutch Merchant Ship ”Juffrouw Catharina (1741–1747). Opublicerad rapport till Södertörn Högskola. Stencil.
- Knoppers, J.V.T. 1976. *Dutch Trade with Russia From the Time of Peter I to Alexander I*. A Quantitative Study in Eighteenth Century Shipping. Occasional papers No.1. Interuniversity Centre for European Studies, Montreal.
- Marryat, F. 1964. *Den flygande Holländaren*. Saga.
- Rönby, Johan 1986. Marinarkeologisk rapport. Högskärsvraket, Oxelösund, Södermanland. Undersökningsetapp I. Högskärsprojektet / Baltic Divers DK.
- 1987. Marinarkeologisk rapport. Högskärsvraket, Oxelösund, Södermanland. Undersökningsetapp II. Högskärsprojektet / Baltic Divers DK.
- 1988. Marinarkeologisk rapport. Högskärsvraket, Oxelösund, Södermanland. Undersökningsetapp III. Högskärsprojektet / Baltic Divers DK.
- Rönby, Johan & Adams, Jonathan 1994. *Östersjöns sjunkna skepp*. Tiden. Stockholm.
- Rönby, Sven-Erik 2002. Jungfru Catharina – en flygande holländare vid sörmlandskusten. *Sörmlandsbygden*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok.
- Schama, Simon 1989. *Mellan Gud och Mammon. Nederländerna under guldåldern 1570–1670*. Bonniers.
- Unger, R.W. 1978. *Dutch Shipbuilding before 1800*. Ships and Guilds. Amsterdam.

Program för seminariet

Kulturell mångfald i Södermanland

Del 2 med utgångspunkt från järnålders- och medeltidslämningar 11–12 december 2002

Onsdagen den 11 december

- 09:30–10:00 Samling med kaffe utanför A-salen i Stadshuset vid Stora Torget.
- 10:00–10:45 Välkomstord och introduktionsföredrag.
Kristina Jennbert, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet: *Arkeologins roll i samhället*.
Kerstin Cassel, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet: *Kulturell mångfald nu och då*.
- 10:45–11:00 Kort paus
- 11:00–12:30 Björn Feldt, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet: *Synliga och osynliga gränser. Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder–förromersk järnålder i Södermanland*.
Thomas Eriksson, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet: *Keramik och kontakter under äldre järnålder*.
Torun Zachrisson, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet: *I rinnande vatten – depositioner i åar och bäckar i Södermanland*.
Johan Rönby, Södertörns högskola: *En flygande holländare utanför Oxelösund – om skeppsvrak i Södermanlands skärgård*.
- 12:30–14:00 Lunch
- 14:00– 15:30 Linn Lager, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet: *Runstenar – inhemska tradition och europeisk inspiration*.
Svante Fischer, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet: *De äldsta runinskrifterna i deras arkeologiska kontext*.
Frans Herschend, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet: *Runstensresande – Vem tar till utlandet och vem stannar hemma för att sätta upp sten?*
Magnus Källström, Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet: *Svedbalke, Häre och Harmsorge – om namngivning i Södermanland under vikingatiden*.
- 16:00–17:00 Kaffe och gruppdiskussioner
- 17:00–18:00 Incheckning
- 18:00–19:00 Besök på Sörmlands museum.
- 19:00 Middag på Nyköpingshus

Torsdagen den 12 december

- 08:30–10:00 Eva Skyllberg, Sörmlands museum: *Att skriva Lundas historia. Ett tvåtusenårigt perspektiv.* (inställdes p.g.a. sjukdom)
Kaj Janzon, Riksantikvarieämbetet: *Stora penningland och små. Nya forskningsrön om medeltiden i ett annorlunda landskap.* (inställdes p.g.a. sjukdom)
Magnus Josephson, Sörmlands museum: *När tyskt blev svenskt.*
- 10:00–10:30 Kaffe
- 10:30–12:00 Lena Beronius, Riksantikvarieämbetet UV Mitt: *Intryck av ett materiellt uttryck.*
Carolina Andersson, Riksantikvarieämbetet UV Mitt: *De meningsbärande soporna – exemplet kv Biografen, Nyköping.*
Bertil Ohlberger, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet: *Den glömda staden.*
Peter Norman, Riksantikvarieämbetet: *Hamnskär och Högsjär. Inte bara utskärsfiske?*
- 12:00–13:30 Lunch
- 13:30– 15:00 Elisabeth Regner, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet: *Enhetlighet eller mångfald? Klosterliv i medeltidens Södermanland.*
Frederic Elfver, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet: *Myntfynd och myntning i Södermanland.*
Olof Hermelin, Läns museet i Kristianstad: *Nyköpingshus – en internationell borg.* (inställdes p.g.a. sjukdom)
Lars G Henricsson, Stockholm: *Hertig Karls glasbruk – etablering av kontinental renässans i Vasatidens inhemska produktion.*
- 15:00–16:00 Kaffe och gruppdiskussioner
- 16:00 Avslutning

Abstracts

Föredrag som framfördes vid seminariet, men inte publiceras i rapporten.

Linn Lager, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet

Runstenar – inhemsk tradition och europeisk inspiration.

Under slutet av 900-talet förändras den skandinaviska runstenstraditionen dramatiskt. Runstensresandet ökar markant samtidigt som ett antal nya inslag i traditionen introduceras. Texterna blir allt mer formelartade och ofta förekommer mer eller mindre uttalade hänvisningar till den kristna tron. Texterna placeras i textband som snart antar zoomorfa former. Utöver runslingornas allt mer ornamentala former förekommer ofta olika korsformer och ytfyllande figurframställningar i djurornamentik. Både de kristna inslagen och det allt mer tilltagande användandet av ornamentik på runstenarna skiljer det tidigare runstensresandet från det senvikingatida. Vissa av dessa förändringar pekar på att man har mottagit influenser från den kristna europeiska kulturen. Innehållet i runstenarnas texter är i vissa avseenden liknande det som finns på samtida europeiska minnesstenar, men skriftspråket och sättet att applicera texten skiljer sig åt. Ornamentalt finns det mycket få likheter mellan de europeiska och de skandinaviska monumenten förutom förekomsten av kors. Inte heller de skandinaviska runstenskorsen är speciellt lika de europeiska utan ofta unika skandinaviska skapelser. Det senvikingatida runstensresandet utgör därmed ett brott både mot gamla skandinaviska, och nygamla kristna, traditioner. Genom att ta upp och väva samman influenser från den kristna och den skandinaviska kulturen skapades en ny skandinavisk tradition.

Frand's Herschend, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet

Runstensresande – Vem tar till utlandet och vem stannar hemma för att sätta upp sten?

Utlandsfararstenar – de runstenar som restes till minne om folk som inte nöjde sig med att stanna hemma – speglar en sida av övergången från järnålder till medeltid. Att fara till utlandet var en del av det resande som var järnålderselitens sätt att befästa sin personliga status. Resandet var dessutom en del av ett större kulturellt nätverk. Mot stenar som framhäver resan kan vi sätta dem som framhäver brobyggandet som precis som resandet var en konkret så väl som en symbolisk händelse. Brobyggandet är en uppenbar länk till medeltidens ganska slutna samhälle. Men samtidigt en påminnelse om den interna ordning som var en förutsättning för kungariket. Hur skall man nu ställa sig till den utåtriktade och ganska frånstötande aristokrati- och elitdominerade järnåldern och den slutna medeltiden som utvecklade en mycket mer dominant samhällshierarki samtidigt som den lade grunden för många

av de värdenormer vi omfattar i dag? Är det kulturens hjältar som åker i väg eller stannar de hemma?

Föredrag som anmäldes till seminariet, men inte framfördes p.g.a. sjukdom.

Eva Skyllberg, Sörmlands museum

Att skriva Lundas historia – ett tvåtusenårigt perspektiv.

De arkeologiska undersökningarna av gården Lunda utanför Strängnäs befinner sig nu i sitt slutskede. Gården i sin helhet berörs av motorvägsbygge för E20 och därför har lämningar från äldre järnålder fram till nutid dokumenterats. Detta är ett unikt tillfälle att diskutera det långa tidsperspektivet. Är det en kontinuerlig utveckling vi ser från tiden kring Kristi födelse fram till idag? Har gården haft samma funktion/betydelse över tid? Under folkvandringstid bygger man upp en manifest bebyggelse i Lunda som bl.a. omfattar hallbyggnader och kulthus anlagda på stenterrasser. I de s.k. kulthuset har tre gudastatyetter påträffats. Från yngre järnålders första hälft är också den s.k. Lunden, en offerlund med spridda brända ben och föremål. Andra tidsperioder är i jämförelse mer otydliga i det arkeologiska materialet. Denna mer obemärkta tillvaro för gården Lunda är också den bild som ges i de skriftliga källorna från medeltiden och framåt. Något tillspetsat kan Lunda sägas ge intryck av att ”trona på fornstora dagar”.

Olof Hermelin, Regionmuseet Kristianstad

Nyköpingshus – en internationell borg.

Nyköpingshus är starkt förknippad med staden Nyköping och dess grundande. Borgen har oftast tolkats som en manifestation av det statliga och kungliga inflytandet över staden och Nyköpings län. Trots år av museiverksamhet, dokumentationer, arkeologiska undersökningar och forskning är det sällan som borganläggningen satts i ett europeiskt eller internationellt perspektiv. Ur ett museiperspektiv är frågor som berör mångkultur och integration på modet. Vi skräms av främlingsfientlighet, vi vill alla visa att det inte finns något som är helt svenskt och att vi ständigt påverkats av influenser utifrån. Frågan har hamnat högt upp på agendan och det kommer att finnas projektmedel att söka, sannolikt under en treårsperiod, innan nästa aktuella fråga lyfts upp på agendan. För att frågorna inte skall bli av tillfällig karaktär måste vi arbeta med omvärldsanalyser om hur samhället kommer att utvecklas och arbeta med långsiktiga strategier. En sådan strategi kan utvecklas genom att titta på åldersstrukturen i Sverige. Befolkningsmässigt kommer de över 65 år att vara nära 50% när 40-talisterna gått i pension. Räkna man med andelen förtidspensionärer kan andelen pensionärer få en majoritet i samhället. Motmedlet mot denna befolkningsstruktur är med högsta sannolikhet en ökad arbetskraftsinvandring. Denna arbetskraft kommer sannolikt inte komma från Europa, eftersom åldersstrukturen är likartad i de europeiska länderna. Att ta fram strategier för att belysa Nyköpingshus ur nya europeiska och internationella perspektiv kommer att vara viktigt för utvecklingen av platsen som besöksmål. Föredraget kommer att belysa några möjliga framtida mångkulturella strategier för att förmedla Nyköpingshus historia.

Deltagarförteckning för seminariet i Nyköping 11–12 december 2002

Alström Ulf, Västmanlands läns museum – dag 1
Andersson Carolina, Riksantikvarieämbetet UV Mitt – dag 2
Andersson Hol Mats, Lundagrävningen
Andersson Marika, Lundagrävningen
Annerbäck Lin, Stockholms medeltidsmuseum
Arnberg Anna, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Asplund Mattias, Stockholm
Beckman Thoor Karin, Riksantikvarieämbetet UV Mitt – dag 1
Beimert Gunilla, Länsstyrelsen Södermanlands län
Beronius Jörpeland Lena, Riksantikvarieämbetet UV Mitt – dag 2
Bergman Lena, Föreningen Arkeologi mitt i Sörmland
Blix Lundqvist Katarina, Lundagrävningen
Bäck Kristina, Lundagrävningen
Carlsson Anders, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Cassel Kerstin, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Damell David, Örebro
Deckel Per, Södertörns högskola
Egebäck Anna, Västmanlands läns museum – dag 1
Elfver Frédéric, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Engman Fredrik, Sörmlands museum
Eriksson Thomas, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet
och SAU – dag 1
Feldt Björn, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet – dag 1
Fernstål Lotta, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Fischer Svante, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet – dag 1
Flygt Maja, Sörmlands museum
Fransson Eva, Länsstyrelsen Södermanlands län
Fransson Ulf, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet – dag 2
Franzén Bitte, Riksantikvarieämbetet, Dokumentationsenheten – dag 2
Färjare Anette, Riksantikvarieämbetet, Dokumentationsenheten
Granlund Susanne, Lundagrävningen
Grunewald Helena, Riksantikvarieämbetet, Registerenheten – dag 2
Grönwall Linda, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Gustafsson Patrik, Sörmlands museum – dag 1
von Hackwitz Kim, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Hallberg Daniel, Västmanlands läns museum – dag 1
Henricson Lars G, Stockholm – dag 2
Herschend Frands, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet – dag 1
Hjulström Björn, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms
universitet
Jennbert Kristina, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet
Johansson Jenny, Lundagrävningen
Johansson Åke, Riksantikvarieämbetet UV Mitt – dag 1
Josephson Magnus, Sörmlands museum – dag 2
Karlsson Emma, Östergötlands länsmuseum

Källström Magnus, Institutionen för Nordiska språk, Stockholms universitet – dag 1
Lager Linn, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet – dag 1
Lagerbäck Richard, Föreningen Arkeologi mitt i Sörmland
Lagerstedt Anna, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Luthander Ann, Länsstyrelsen Södermanlands län
Norman Peter, Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen – dag 2
Ohlberger Bertil, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Palmberg-Eriksson Stina, Sörmlands museum
Pettersson Björn, Sörmlands museum – dag 2
Pettersson Jonathan, Hornsgatan 28, 118 20 Stockholm
Regner Elisabeth, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Runer Johan, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Rönby Johan, Södertörns högskola – dag 1
Schützler Lillemor, Länsstyrelsen Västmanlands län – dag 1
Stenqvist Ylva, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Svae Karin, Sörmlands museum
Svedin Marie, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Svensson Christina, Västmanlands läns museum – dag 1
Svensson Ingeborg, Sörmlands museum – dag 1
Sörensen Perry, PS Arkitektkontor, Järna
Taawo Kjell, Sörmlands museum
Thedéen Susanne, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Werner Tove, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Zachrisson Torun, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Åkerlund Agneta, Länsstyrelsen Södermanlands län